

VAN GENNEP AMSTERDAM
HERINNERINGSCENTRUM KAMP WESTERBORK

KOERT BROERSMA

'Buigen onder de storm'

Levensschets van Philip Mechanicus

1889-1944

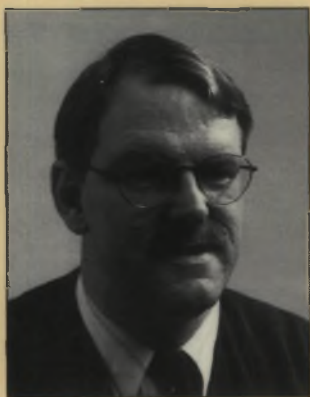

Philip Mechanicus (Amsterdam 1889 - Auschwitz 1944) was voor de oorlog een beroemd journalist, wiens carrière na de Duitse inval eindigde met zijn verwijdering van het *Algemeen Handelsblad*. Toch zou hij zijn grootste prestatie pas daarna leveren, tijdens zijn anderhalfjarig verblijf in het 'Durchgangslager' Westerbork. Hij schreef er het dagboek *In Dépôt*, een van de meest indrukwekkende egodocumenten uit de Tweede Wereldoorlog, dat nog steeds herdrukt wordt.

Mechanicus' leven weerspiegelt de bewogen geschiedenis van zijn tijd. Hij was afkomstig uit de arme jodenbuurt van Amsterdam. Aangerakt door de sociaaldemocratie, waar hij als onafhankelijke geest al snel weer van weggroeide, ontwikkelde hij zich door zelfstudie tot journalist.

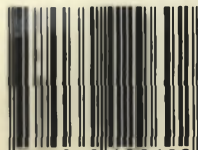
Via *Het Volk* en twee bladen in Nederlands-Indië kwam hij bij het *Algemeen Handelsblad* terecht. Hij was een pionier in het verslaan van de ontwikkelingen in de Sovjetunie en in Palestina.

Zijn scherpe analyses van het opkomende nazisme geven een wrange dimensie aan zijn eigen lot.

Koert Broersma (1955), bedrijfsjournalist te Assen, schreef op basis van eigen onderzoek en gesprekken met tientallen personen een levendig en indringend portret van Mechanicus.

ISBN 90-6012-969-5

9 789060 129692

‘Buigen onder de storm’
Levensschets van Philip Mechanicus
1889 – 1944

Koert Broersma

‘Buigen onder de storm’

Levensschets van Philip Mechanicus

1889 – 1944

1993

Van Gennep Amsterdam

Herinneringscentrum Kamp Westerbork

Opdracht tot het schrijven van deze levensschets werd verstrekt door het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

Het portret op het omslag en de afbeeldingen in het boek zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig van de Erven Mechanicus. Op het omslag is tevens gebruik gemaakt van een pagina uit *In Dépôt*.

De spelling van de citaten is in de meeste gevallen gemoderniseerd en aangepast.

© 1992 Koert Broersma / Uitgeverij en boekhandel Van Gennep bv
Spuistraat 283, 1012 VR Amsterdam
Boekverzorging: Jacques Janssen
Zetwerk: Ad Rem Tekst, Amsterdam
Druk: Drukkerij Ten Brink Meppel bv, Meppel
Bindwerk: Kramer Boekbinders bv, Apeldoorn
ISBN 90-6012-969-5 / NUGI 321 / CIP

Inhoud

Introductie 9

Dank 13

DEEL I *Jeugd en Indische tijd*

1 De eerste jaren 17

2 Sociale omwenteling 22

3 Indië 30

DEEL II *Algemeen Handelsblad*

4 Een nieuwe baan 37

5 Annie Jonkman 43

6 De Russische reizen 48

7 In het Beloofde Land 59

8 Mechanicus als chef Buitenland 68

9 Op Zaal 79

10 Olga Moskowsky-Elias 84

DEEL III *Oorlog*

11 De Duitse inval 91

12 De spanning stijgt 100

13 Benauwde maanden 108

DEEL IV *In gevangenschap*

14 De arrestatie 117

15 Amersfoort 125

DEEL V *Westerbork*

16 Kamphistorie 135

17 Aankomst en verkenning 141

18 Inzinking 150

19 Het dagboek 156

20 Etty Hillesum 163

- 21 Ontlopen deportatie 167
- 22 Onderlinge spanningen 176
- 23 De 'schurftige slang' 184
- 24 Vluchten? 189
- 25 Annemarie van den Bergh-Riess 194
- 26 De laatste maanden 200

DEEL VI *De eindfase*

- 27 Bergen-Belsen 211
- 28 Op weg naar Duitsland 214
- 29 Leven in het *Sternlager* 218
- 30 Het transport 225

Naschrift

- Auschwitz-Birkenau 231
- Na de oorlog 239

Bronnenverantwoording 243

Register 249

Waarom kan niemand ooit berusten in het sterven van de tienduizenden die naar Auschwitz, Sobibor en andere kampen zijn gesleept? Ze werden allen op verschillende tijdstippen geboren, maar zij stierven allemaal in dezelfde hel, ver, ver weg, in hetzelfde uur, dezelfde vreemde, eendere dood. Wat was de zin van dit alles, h d dit alles een zin? Wie hetzelfde verdriet voelt, jood of niet-jood, heeft geen antwoord nodig. Wie die smart niet begrijpt, heeft aan verdere uitleg niets.

Meyer Sluyser

Introductie

Twintig jaar geleden kreeg ik een boek in handen met de merkwaardige titel *In Dépôt*, geschreven door iemand met een opvallende naam: Philip Mechanicus. Hij schreef dit dagboek tijdens de Tweede Wereldoorlog in kamp Westerbork. Over dit *Durchgangslager* was mij toen weinig bekend. Ik was er één keer geweest, maar herinner me van dit bezoek alleen de Molukse kinderen die bij oude, verwaarloosde barakken speelden. Westerbork was toen Woonoord Schattenberg, een opvangkamp voor Molukse gezinnen.

Mechanicus, een joodse journalist van het *Algemeen Handelsblad*, noteerde vakkundig en nauwgezet wat hij in Westerbork meemaakte. Dat hij zijn dagboekschriftjes het kamp uitsmokkelde en zelf de oorlog niet overleefde, sprak tot mijn – jeugdige – verbeelding. Maar wat voor man was Mechanicus, hoe slaagde hij erin ongemerkt een dagboek bij te houden en dit het kamp uit te krijgen, en wat is er na zijn deportatie uit Westerbork met hem gebeurd?

Jacques Pressers inleiding bij *In Dépôt* leverde weinig aanvullende informatie op, want slechts mondjesmaat verstrekte hij gegevens over de schrijver zélf.

Jaren later raakte ik betrokken bij de activiteiten van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Mechanicus' dagboek vormt voor deze instelling een onmisbare bron, omdat een aanzienlijk deel van de historische kennis over dit kamp voortkomt uit de uitgebreide notities die hij maakte.

Van het Herinneringscentrum, waar al jaren plannen bestonden om bijzondere aandacht aan Mechanicus en zijn dagboek te besteden, kreeg ik het verzoek om een boek over hem te schrijven. Vanaf eind 1988 legde ik contacten met de dochters en verdere familie van Mechanicus, dook in archieven, ging op zoek naar documenten, en spoorde getuigen op die hem hebben gekend. Dit laatste was niet eenvoudig, want Mechanicus zou nu meer dan honderd jaar oud zijn geweest. Zijn vrienden, kennissen en generatiegenoten zijn vrijwel allen overleden.

Philip Mechanicus werkte zich door zelfstudie op, en was zijn oorspronkelijke, arme joodse milieu snel ontgroeid. Hij was journalist ten voeten uit. De krant betekende alles voor hem. Zijn privé-leven was ge-

compliceerd. Hij was geen makkelijke man, niet altijd even vriendelijk, en moeilijk te doorgronden.

'*Buigen onder de storm*' is geen definitieve, diepgravende biografie. Die kón en wilde ik ook niet schrijven. Wel heb ik getracht een antwoord te vinden op de vragen die mij vroeger, na het lezen van *In Dépôt*, bezighielden. Dit boek is geschreven voor een breed publiek, en er zullen enkele historische gebeurtenissen in doorklinken: het ontstaan van de SDAP en de vakbeweging, ontwikkelingen in Rusland en Palestina, de opkomst van Adolf Hitler en zijn nationaal-socialisten en de Tweede Wereldoorlog, die hieruit voortkwam.

Iemand die ik bij mijn onderzoek ontmoette, zei tegen mij: 'Anne Frank en Etty Hillesum worden al op zo'n voetstuk geplaatst, en nu doet u met Mechanicus hetzelfde. Er zijn 6 miljoen gelijkwaardige joden vermoord. Hij was toch niet beter of slechter dan zij?'

Gedeeltelijk had hij gelijk. Mechanicus onderscheidde zich echter in die mate van anderen, dat hij de moed opbracht om tijdens zijn eigen lijdensweg, boven alles, journalist te blijven. Dit leverde een getuigenis van historische waarde op.

Het is, gelet op verschijnselen als racisme en discriminatie, van belang dat nu ook het verhaal achter de schrijver Mechanicus is vastgelegd. Zijn levensverhaal is een duidelijk voorbeeld van waartoe mensenhaat kan leiden. Als ervaren journalist en man-van-het-leven, was hij uitstekend op de hoogte van de politieke ontwikkelingen in de jaren dertig. Hij maakte Hitler en het antisemitisme van dichtbij mee, schreef erover en waarschuwde ertegen. Maar zelfs hij heeft nooit vermoed hoe ernstig de oorlogssituatie in feite was. Op het moment dat hij zich dit wél realiseerde, was het te laat en moest Mechanicus, zoals hij het tegen Etty Hillesum verwoordde, 'buigen onder de storm'.

Op het vroegere kampterrein te Westerbork, dat in 1992 werd heringericht, zijn op de voormalige appelplaats 102 000 stenen aangebracht ter nagedachtenis aan hen, die veelal via dit doorgangskamp hun dood tegemoet gingen. Mechanicus schreef uit naam van deze ruim honderdduizend lotgenoten. In zijn dagboek legde hij zich voornamelijk toe op een gedetailleerde, zakelijke beschrijving van de gebeurtenissen in Westerbork. Dat hij daarmee als persoonlijke getuige, meer dan iemand anders, de harde werkelijkheid van dit drama schrijnend en onuitwisbaar aan de oppervlakte bracht, is een grote verdienste van hem geweest.

Ondanks alle lovende kritieken heeft *In Dépôt* nooit de algemene erkenning gekregen die bijvoorbeeld de dagboeken van Anne Frank en Etty Hillesum en het werk van De Jong, Presser en Herzberg, ten deel viel. Ten onrechte, want *In Dépôt* is een uniek journalistiek document in de oorlogsliteratuur.

Koert Broersma

Voorjaar 1993

Dank

Graag wil ik allen bedanken die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek. Met name zijn dit degenen, die bereid waren hun belevenissen prijs te geven. Zij komen in dit boek vaak uitgebreid aan het woord. Mijn grote respect gaat uit naar hen, die de kracht opbrachten om over hun kampervaringen te vertellen. Sommigen deden dit voor de eerste maal, hetgeen moeilijk was en vaak pijnlijke herinneringen met zich meebracht. Toch wilden zij hun verhaal doorgeven.

De familie van Philip Mechanicus heeft getracht mij zo goed mogelijk te helpen. Vooral zijn dochters Juul, Rita en Ruth hebben vele uren over hun vader gepraat en mij van bruikbare gegevens, documenten en foto's voorzien. Ook de neven en nichten en andere familieleden zijn mij van dienst geweest. Een blijk van oprechte waardering geldt voor hun medewerking.

Verder zijn er de tientallen instanties en personen die mij bij het onderzoek hebben geholpen. Aan hen ben ik veel erkentelijkheid verschuldigd. In het bijzonder wil ik noemen: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Gemeentearchief en Bevolkingsregister Amsterdam, Nederlands Permuseum, Ministerie van Justitie, Rijksarchief Den Haag, Koninklijke Bibliotheek Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie Den Haag, Nederlands Auschwitz Comité en de redactie van het KRO-radioprogramma *Adres Onbekend*. Voorts de volgende personen: Bert Huizing, Frits van Echten, G.W.B. Borrie, Nanda van der Zee, René Vos, Bertus Mulder, de familie De Swarte, Ph. van Praag, Hans Banus, René Kok, Erik Somers, J.J. van der Laan, Ben Looijesteijn, Gerda van der Werff (voor de familiestamboom) en alle anderen die hebben meegewerkt.

Het Herinneringscentrum Kamp Westerbork gaf mij de kans dit boek te maken en financierde het onderzoek. Dank gaat uit naar alle medewerkers, voor hun hulp en stimulerende woorden. Met name noem ik Hans Colpa, die mij hielp met het onderzoek, en Ben Prinsen en Dirk Mulder die mij van waardevolle adviezen voorzagen.

Tot slot gaat een bijzonder woord van dank uit naar mijn vrouw Els, voor al het vertrouwen, de aanmoedigingen en de vele, vele uren die zij in dit project heeft gestoken. Zij ontcijferde ook opnieuw Mechanicus' dagboekschriften.

DEEL I

Jeugd en Indische tijd

I De eerste jaren

De ochtendeditie van *De Nieuwe Amsterdamsche Courant Algemeen Handelsblad* van woensdag 17 april 1889 was een saaie uitgave. Het *Handelsblad* leek die morgen meer op een veredeld wijkkrantje dan op een dagblad met een gevestigde, landelijke reputatie. Krantefoto's waren nog onbekend; schreeuwende koppen, kritische hoofdartikelen en sensationeel wereldnieuws ontbraken. Van een speelse, creatieve layout die de abonnees tot lezen uitnodigde, was geen sprake. De opmaak was erop gericht om zoveel mogelijk tekst op één pagina kwijt te kunnen.

De voorpagina van het *Handelsblad* bevatte tientallen kleine berichten, over onderwerpen als zee- en landmacht, school en kerk, kunst en letteren, en de Nederlandse koloniën. In Doornik stierf de 'bekwame' Belgische beeldhouwer Dutrieux op 73-jarige leeftijd. Het Nederlands Tooneel had de tragedie *Sapho* van Grillparzer in studie. Te Leiden promoveerde P. Peereboom op zijn proefschrift *Enkele opmerkingen over artikel 1132 van het burgerlijk wetboek* tot doctor in de rechtswetenschap. Voorts berichtte de krant dat de lente het voorlopig liet afweten. Zware sneeuwbuien hadden het langverwachte voorjaar voor minstens enkele dagen verdreven. In de Lange Houtstraat te Amsterdam woedde een dag eerder in het pand nummer 46 een kleine binnenbrand, die 'echter door de brandweer gebluscht' werd. Diezelfde Lange Houtstraat speelde een belangrijke rol in het leven van de familie Mechanicus.

Op deze koude woensdag in april deed de 26-jarige Elias Mechanicus bij de Burgerlijke Stand in Amsterdam aangifte van de geboorte van zijn zoon Philip. Het *Algemeen Handelsblad* van twee dagen later meldde deze geboorte met een enkel woord: 'S. Mechanicus-Gobes, z.'

Sarah Gobes was Philips moeder. Zij was in juni 1862 in Londen geboren en had een Nederlandse moeder en een Engelse vader. Omstreeks haar 15de jaar kwam zij naar Nederland. Sarah sprak redelijk Nederlands, maar voor haar bleef het Engels de voertaal.

Philips overgrootvader Elias Benjamin (1794-1839) heeft in het eerste kwart van de vorige eeuw de familienaam Mechanicus aangenomen. De generaties vóór hem hadden geen officiële achternaam. Elias Ben-

jamins vader heette Benjamin Isaac (geboren in 1749) en diens vader Isaac Jacob (geboren omstreeks 1720). In de tijd van Napoleon werd het in ons land bij de wet verplicht een vaste geslachtsnaam aan te nemen en deze officieel te registreren. Dit voorschrift betekende het begin van de Burgerlijke Stand. Degenen die op dat moment geen vaste familienaam hadden, en dat waren er velen, moesten er geleidelijk aan één kiezen. Deze namen werden vaak ontleend aan het bedrijf of beroep, bijvoorbeeld Bakker, Visser, Smit, Koster, Timmerman. Specifiek joodse namen uit die tijd waren: Kleerekooper, Komkommerman, Onderwijzer, Voorzanger, Peper en Diamant.

De keuze van de achternaam Mechanicus is een uniek geval. Philips betovergrootvader Benjamin Isaac beoefende artistieke beroepen. Hij stond te boek als muzikant, 'spelreizende', en goochelaar. Zijn zoon Elias Benjamin was aanvankelijk 'sjouweraar', doch probeerde later zijn geluk eveneens in het goochelvak uit. Blijkens zijn eigen opgave in verschillende officiële akten omschreef hij zijn beroep als 'Mechanicus'. Elias Benjamin koos dit omstreeks 1825 als definitieve achternaam. Het ligt voor de hand dat 'Mechanicus' een deftig en interessant klinkend synoniem was voor kunstenmaker, goochelaar of proevenemer. Waarschijnlijk reisden Elias Benjamin en zijn vader Benjamin Isaac met natuurkundige instrumenten of machinerieën het land door, waarmee zij voor het publiek proeven verrichtten.

Elias Benjamin liet bij zijn overlijden in mei 1839 een zoon na, Benjamin Elias Mechanicus, geboren in Amsterdam op 27 juli 1827. Deze Benjamin huwde in 1857 Louisa ('Pereltje') Tonninga. Zij bewoonden een huisje in de Kerkstraat 18. Benjamin was als commissionair werkzaam in de handel. Uit dit huwelijk kwam in 1863 Elias Mechanicus voort, de vader van Philip. Hij was het vierde van in totaal acht kinderen. Rond het tijdstip dat Elias zijn vrouw Sarah leerde kennen en zijn ouderlijk huis verliet, woonden zijn vader en moeder met hun grote gezin op de Prinsengracht 1105.

Sarah Gobes en Elias Mechanicus trouwden op 8 november 1888. Ruim een half jaar later werd Philip geboren, op 17 april 1889, om 6 uur 's ochtends, zo blijkt uit zijn geboorteakte. Elias had twee getuigen meegenomen om zijn aangifte te bekrachtigen: een broer van Sarah, de sigarenmaker Salomon Gobes, en een vriend, Mozes Wurms. Opmerkelijk is dat beiden de geboorteakte niet tekenden, evenmin als Elias dat deed. Blijkens een aantekening op de akte van de ambtenaar van de Burgerlijke Stand was dit niet gebeurd, omdat de betrokkenen 'wegens hun Paasenseest' niet mochten schrijven. Een toevalligheid

was dat Elias' zuster Grietje Gompes-Mechanicus enkele uren eerder, op dezelfde dag, óók het leven schonk aan een zoon, Herman. Beide kinderen werden vlak na elkaar in hetzelfde geboorteregister ingeschreven. Benjamin en Louisa werden aldus in één nacht twee kleinzons rijker.

Sarah en Elias woonden in 1889 in de Rapenburgerstraat 50, vlakbij het Jonas Daniël Meijerplein. Philip werd op dit adres geboren. Hij was de eerste van acht zoons die Sarah zou baren. Na Philip volgden Benjamin (1890), Jacob (1893), Joseph (1895) en het nakomertje Louis (1901). Drie andere jongens stierven al jong.

De familie Mechanicus zou tot augustus 1891 in de Rapenburgerstraat blijven. Het was een arm gezin in een straat met louter andere arme families. Vlakbij het gezin Mechanicus woonden Jochem en Betje van Praag, respectievelijk diamantbewerker en textielverkoopster. Hun eerste zoon, die eveneens Philip heette, werd in 1887 geboren. De beide jongens raakten vermoedelijk al in hun kleuterjaren met elkaar bevriend, en deze vriendschap hield tot aan de Tweede Wereldoorlog stand.

Vrijwel iedereen die nu nog herinneringen aan Sarah en Elias heeft – dit zijn voornamelijk hun latere kleinkinderen – situeert het leven van de beide grootouders en hun zoons voor een groot deel in de Lange Houtstraat, in de oude Amsterdamse jodenbuurt. De Lange Houtstraat bestaat niet meer, maar deze lag haaks op het Waterlooplein, ter hoogte van waar nu het stadhuis en operagebouw (Stopera) zijn gevestigd.

Voordat het gezin Mechanicus definitief in de Lange Houtstraat terecht kwam, in april 1902, veranderde het nog diverse malen van woning. Speurwerk in het Gemeentearchief van Amsterdam leverde een reeks verschillende adressen op: Rapenburgerstraat 50, Kerkstraat 32, Nieuwe Kerkstraat 77, Zanddwaarsstraat 6, Uilenburgerstraat 90 en de Korte Houtstraat 12.

Het leven was voor Sarah en Elias verre van gemakkelijk. Zoals vele buurtgenoten moesten ze sappelen voor hun geld. Elias stond officieel te boek als kleermaker, maar in de praktijk kwam dit neer op voddennappen en de handel in lompen. Zijn kleindochter Juul (Julia), Philip Mechanicus' tweede dochter, vertelde dat haar grootvader een bijnaam had: hij werd 'Eli Snees' genoemd. Juul pakte het woordenboek erbij om de juiste verklaring voor 'snees' te zoeken: 'Een sjaggeraar, een opkoper van gestolen goed. Hij was beslist geen bonafide handelaar.'

Veel geld leverde Elias' gescharrel niet op. Sarah was gedwongen eveneens te werken. Volgens Juul 'deed ze iets' in band en garen. De

andere kleinkinderen hielden het erop dat 'Opoe', zoals ze werd genoemd, met een kistje garen en band langs de huizen ging, of op de markt stond.

De jonge Philip groeide onder financieel moeilijke omstandigheden op. Zijn lagere school stond in de Zwanenburgerstraat: School no. 4. Hij was een pientere knaap, die goed kon leren en graag naar school ging. Datzelfde gold voor zijn broers Ben, Jaap en Joop, die het onderwijs met plezier en succes volgden.

De jongens Mechanicus stonden bekend om hun lenigheid. Philips oudste dochter Rita Schaap-Mechanicus: 'Het was net een stel apen. Ze konden uitstekend op hun handen lopen. Daar maakten ze een hele voorstelling van. Paps en zijn broers liepen in een rijtje, achter elkaar, op hun handen door de straat naar één van de bruggen, staken die over en keerden vervolgens weer terug naar huis, onder luide aanmoediging van vele toeschouwers.'

Met hun schaarse bezittingen behoorden Sarah en Elias tot de pauperklasse onder de joodse bevolking. Deze situatie werd er niet beter op, toen rond de eeuwwisseling hun huwelijk stukliep. Volgens de verhalen veroorzaakte met name Elias de problemen. Hij kon zijn geldzorgen niet of nauwelijks meer aan en raakte aan de drank. Daarnaast zou hij ook veel geld hebben vergokt. Zijn kleindochter Bep Peters-Mechanicus, een dochter van Jacob, meende dat het niet alleen de gelden drankproblemen waren, die het gezin Mechanicus teisterden: 'Grootvader Elias was jaloers. Mijn grootmoeder was een knappe vrouw, die op straat vaak werd nagekeken. Opa kon daar absoluut niet tegen. Hij vond dat grootmoeder het uitlokte, en hij ruziede hierover voortdurend met haar. Kortom, er ontstond een onhoudbare situatie.'

Ook andere rampspoed bleef het gezin niet bespaard. Zoon Samuel stierf toen hij anderhalf jaar oud was, in februari 1894. Vlak daarvoor zag Jacob het levenslicht, twee jaar later gevolgd door Joseph. Deze twee kinderen bleken wél goed gezond. De zesde zoon, Louis, geboren in april 1897, kampte echter met dezelfde slechte gezondheid als Samuel. Sarah kon ondertussen haar problemen niet meer aan. Wel kwam nog in december 1899 zoon Meijer gezond ter wereld, doch in juli 1900 werd Sarah in een inrichting opgenomen, waar zij een jaar voor haar depressies zou worden verpleegd.

Louis overleed enkele maanden voor zijn vierde verjaardag, in januari 1901. Een half jaar later werd Sarah uit de inrichting ontslagen en voegde zich weer bij haar gezin. Zij raakte opnieuw in verwachting en

in december 1901 werd de achtste en laatste zoon geboren. Zijn ouders vernoemden hun zoon naar de gestorven Louis.

Elias' alcoholgebruik bleef in deze jaren stijgen en in de buurt kreeg hij de naam een onverbeterlijke dronkelap te zijn. Vlak na de geboorte van de tweede Louis verhuisde het gezin naar de Korte Houtstraat 12. Op dit adres vond de onvermijdelijke breuk plaats. Voor Sarah was de maat vol. Elias verdween uiteindelijk, na veel onenigheid, naar een kennis in de Batavierenstraat. Sarah en haar kinderen betrokken in april 1902 opnieuw een woning in de Lange Houtstraat.

De Lange Houtstraat was in deze jaren een uitgeholde honingraat met grauwe, bouwvallige huizen. De voor- en achterkamers puilden uit van de mensen. Vaak hokte een volledig gezin in één kamertje. Omstreeks 1900 was de bevolkingsdichtheid in deze joodse buurt ruim zevenmaal groter dan gemiddeld in de rest van Amsterdam. Volgens Bep Peters-Mechanicus was het 'een gribus van een straat, met hele donkere, houten trappen.'

Het contact tussen Elias en zijn zoons zou steeds verder vervlakken. Zijn kleinkinderen hebben hem nauwelijks gekend. De zoons namen het Elias bijzonder kwalijk dat hij hun moeder met alle zorgen had laten zitten en zij wilden liever niets met hem te maken hebben. Later sommeerden zij hun eigen kinderen om hun grootvader zoveel mogelijk te mijden. Emmy Mechanicus en Sarah Jilink-Mechanicus, twee dochters van Ben, vertelden hierover: 'We liepen wel eens met moeder op het Waterlooplein. Soms zei ze zachtjes: Kijk, daar staat je grootvader. Dan wierpen we schichtig enige blikken in zijn richting.' Philips dochters Juul en Rita hebben hun grootvader nooit gezien. Wel weten zij dat Elias geprobeerd heeft het verloofsfeest van hun vader en moeder te verstoren. Rita: 'Dat feest werd bij mijn moeder thuis gevierd en ineens stond grootvader dronken op de stoep. Iedereen schaamde zich dood. Ze wisten niet hoe gauw ze hem de deur uit moesten werken.'

Een officiële scheiding tussen Sarah en Elias is nooit uitgesproken. Elias bleef met zijn drank- en gokgewoontes doorgaan. Hij woonde op talloze adressen. In 1932 werd hij, in deplorabele toestand, uit zijn huis in de Korte Keizerstraat gezet en overgebracht naar het Oude Lieden Gesticht in de Roetersstraat. Hier sleet hij zijn laatste jaren, tot de Duitse bezetters de joodse bewoners, ondanks hun hoge leeftijd, weghaalden en naar Westerbork transporteerden. Elias Mechanicus stierf, 79 jaar oud, in de gaskamers van Auschwitz, in november 1942.

2 Sociale omwenteling

Het vertrek van vader Elias viel ongeveer samen met het moment dat Philip van de lagere school kwam. Hij had uitstekende resultaten behaald en werd gerekend tot de uitblinkers van zijn klas. Philip leek voorbestemd om verder te leren, maar de omstandigheden in het gezin lieten verdere studie niet toe. Moeder Sarah verkocht nog steeds garen en band op de markten van het Waterlooplein, de Nieuwmarkt en de Jodenbreestraat. Ze kreeg dringend behoefte aan iemand die financieel bij kon springen. Haar oudste zoon had als 12-jarige de leeftijd bereikt waarop hij geld moest gaan verdienen.

Philip was door zijn jeugdijaren gehard. Alle ingrijpende gebeurtenissen, zoals de armoedige levensomstandigheden, de problemen van zijn ouders en de dood van zijn broers, zijn ongetwijfeld van invloed geweest op de vorming van zijn karakter en verantwoordelijkheidsgevoel.

Zijn talenten waren op zijn school in de Zwanenburgerstraat niet onopgemerkt gebleven. Volgens enkele aantekeningen die zijn latere, tweede echtgenote Annie Jonkman naliet, was het met name het schoolhoofd Van Zuijlen, die zich het lot van Philip aantrok. Van Zuijlen spande zich in om een goede toekomst voor hem uit te stippelen. Maar hoewel ook hij de financiële problemen van het vaderloze gezin Mechanicus niet kon oplossen, lukte het hem wel Philip geschikt werk te bezorgen.

Van Zuijlen nam contact op met de bekende journalist en sociaal-democraat Pieter Lodewijk Tak. Tak, een van de voormannen van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij, zag kennelijk wel wat in de jonge Mechanicus. Door zijn bemoeienissen kon Philip werk krijgen bij het net opgerichte, socialistische dagblad *Het Volk*. Hij greep deze kans met beide handen aan en werd, twaalf jaar oud, knechtje op de expeditie-afdeling van deze krant.

De jeugd van Philip Mechanicus speelde zich af te midden van een turbulente periode in de Nederlandse arbeidersbeweging. Het was de tijd van de SDAP en van de Diamantbewerkersbond, de ANDB. Het waren tevens de jaren waarin de kiesrechtkwestie de politiek beheerste en waarin het sociale bewustzijn van de lagere werkende klassen sterk groeide.

De SDAP kwam in hoofdzaak voort uit de SDB, de Sociaal-Democratische Bond, waarvan de kern werd gevormd door de Amsterdamse assuraateur Frank van der Goes en de Friese advocaat Pieter Jelles Troelstra. Deze twee richtten zich op de totstandkoming van een socialistische politieke partij. Op 26 augustus 1894 resulteerde deze ontwikkeling in de oprichting van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij in Nederland, de SDAP. De partij verwierf haar eerste en meest omvangrijke aanhang in de Amsterdamse wijken waar veel joodse arbeiders woonden. De oprichting van de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerdersbond door Henri Polak, eveneens in 1894, droeg hiertoe zeker bij. Polak zou de grondlegger van de Nederlandse vakbeweging worden. Deze 'rabbi' van de diamantbewerders was ervan overtuigd dat cultuur en opleiding de middelen waren ter ontwikkeling van de arbeiders.

De SDAP kon op zeer brede steun rekenen bij de diamantarbeiders, van wie ongeveer 60% joods was. Vele joodse arbeiders in Amsterdam waren in deze industrie, maar ook in de sigaren- en confectiemakelij, werkzaam.

Als politieke stroming heeft het socialisme blijvend zijn stempel gedrukt op de emancipatie van de joodse arbeidersklasse. Amsterdam-Oost was in die jaren het roemruchte SDAP-district Amsterdam III, de partij-afdeling van de joodse diamantbewerders en van SDAP-voormannen als Henri Polak, David Wijnkoop, De Miranda en Pieter Lodewijk Tak. Het district lag vlakbij de jodenbuurt en de Lange Houtstraat, waar de SDAP een grote aanhang had. Ook de jongens Mechanicus raakten in de ban van het socialisme. Met name Ben, Jacob, Joseph en Louis werden overtuigde sociaal-democraten.

De ontwikkeling van de joodse arbeidersklasse veroorzaakte, behalve aanpassing aan de niet-joodse omgeving, ook een breuk met het meer traditionele joodse verleden. De kinderen Mechanicus maakten zich in de loop van hun volwassenwording langzaam los van hun joodse achtergrond, totdat zij er tenslotte volledig van waren vervreemd.

Net als zijn broers werd Philip lid van de SDAP. Vanzelfsprekend stimuleerde het werk bij de partijkrant zijn denkbeelden in hoge mate. *Het Volk* was gevestigd op de Geldersekaade 117, een voormalig dropfabriekje. Tot de redactieleden van het eerste uur behoorden o.a. redacteur Binnenland Johan F. Ankersmit, politiek-redacteur Jan J. de Roode, Frank van der Goes en hoofdredacteur Pieter Jelles Troelstra. Met name voor Ankersmit, De Roode en Van der Goes groeide Philips grote bewondering. Deze drie sociaal-democraten zouden zijn leermeesters in de journalistiek worden.

Sarah Gobes was een vroom-joodse vrouw. Ze trachtte zo goed mogelijk te leven volgens de gebruiken, geboden en bepalingen van het joodse geloof. Het was echter niet eenvoudig om het hele huisgezin naar deze joodse maatstaven te besturen. Elias deed niets aan zijn geloof en ook de jongens hadden er weinig mee op. Voor Sarah restte niets anders dan 'joods te zijn zoals het haar uitkwam', aldus één van haar eigen uitspraken. De kleinkinderen zijn eensluidend als het om het geloof van Sarah gaat. 'Als je arm was zoals Opoe, kón je eigenlijk niet 100% vroom zijn,' zei Bep Peters-Mechanicus. 'Want het joodse leven was niet goedkoop. Maar Opoe deed haar best.' Ilse van Amelrooij-Mechanicus, een dochter van Ben: 'Ze deed aan sabbat en Grote Verzoending. Op sabbat mochten wij nooit het licht aansteken. Daar liet ze een jongetje voor komen. Met Pasen had ze een mooi servies. En er waren altijd toestanden met eten. Opoe wilde op vrijdagavond niet bij haar andere zoons eten, alleen bij ons. Dat werd haar geloof ik door de rest nogal kwalijk genomen, want mijn moeder was niet-joods. Maar Opoe zei altijd: Als ik bij jullie eet, haalt jullie moeder tenminste het vlees bij de koosjere slager.'

Bep: 'Vroom-joodse mensen mochten op zaterdag in verband met de sabbat niet met de tram, maar Opoe deed dat wel. Dan lachte ze ondeugend. Ja, dat is mijn sjabbes-trammetje, zei ze dan.'

In de buurt waar het gezin Mechanicus woonde, werden veel spelletjes gespeeld. Kienavonden waren hoogtepunten in het gezinsleven. Op vrijdagavond werd er echter niet gekiend. Dan begon de sabbat en kwamen de 'sjabbesmachers', de bedelaars, hun ronde doen, vlak voordat de zonsondergang het begin van de sabbat aangaf. De sabbat was van oudsher de hoogtijdag van het gezins- en familieleven. In vrijwel alle joodse gezinnen werd de eettafel gedekt met een wit tafelkleed. Beweerd werd dat de familie Mechanicus door-de-weeks *Het Volk* als kleed gebruikte. Maar vrijdags lag er iets anders op tafel, daar zorgde Sarah voor. Deze avond at men vaak kippesoep. In het gezin Mechanicus gebeurde dat soms ook, maar niet iedere week. Kon men geen soep betalen, dan kookte Sarah rijstepap. Als na het eten de vaat was gedaan, brak het tweede deel van de vrijdagavond aan, het 'nasjuurtje'. Dan had Sarah iets extra's te snoepen. Al was het gezin nog zo arm, de kinderen kregen altijd iets bij de thee. Waren de verdiensten die week redelijk geweest, dan haalde Sarah méér lekkers in huis, dat uitgebreid werd uitgesteld op het witte tafelkleed. De jongens spraken dan bij wijze van grap van een 'jiddische rijsttafel'.

Er werden thuis traditiegetrouw veel verhalen verteld. Sarah Gobes

kende honderden jiddische en andere verhalen, die zij vol geestdrift aan haar kinderen en andere belangstellenden doorgaf. Bep Peters-Mechanicus: 'Alle jongens konden uitstekend hun mondje roeren. Ze spraken vloeiend Engels, dat had Opoe hun geleerd, en ze waren allemaal dol op lezen. Ook dat kregen ze van hun moeder mee, want Opoe las alles wat ze te pakken kon krijgen. Het talent van Philip kwam eveneens van haar kant. Zij had dat zeker in zich. Ik meen zelfs dat Opoe, aangemoedigd door het latere journalistieke succes van haar zoon, gepoogd heeft haar levensverhaal op te schrijven. Ik ben de enige die dat nu nog weet. Niemand heeft haar herinneringen ooit gelezen. Ze zijn geloof ik verloren gegaan.'

Bij *Het Volk* kreeg men al snel in de gaten dat met de jonge Philip Mechanicus een leergierige knaap in huis was gehaald, die over meer talent beschikte dan voor zijn expeditiebaantje nodig was. Na verloop van tijd maakte Philip promotie: hij klom op naar een administratieve functie. Dankzij een enorm doorzettingsvermogen lukte het hem zich verder omhoog te werken. Hij werd daarbij gestimuleerd door zijn collega's en chefs. Zij wezen hem op de mogelijkheden tot studie, die met name de SDAP haar leden bood. De partij organiseerde, naar het denkbeeld van Henri Polak, lezingen en gespreksavonden, die veelal werden gegeven door de intellectuele voormannen van de SDAP zélf. De partij besteedde vooral bijzondere aandacht aan de jeugd. Omstreeks 1902 werd Philip lid van de jeugdbond De Zaaier.

Deze Bond van Jonge Arbeiders en Arbeidsters in Nederland was in mei 1901 door een commissie uit de SDAP, met daarin o.a. Henriëtte Roland Holst en Ed. Polak, in het leven geroepen. In het met de hand geschreven huishoudelijk reglement staat onder meer dat 'met het oog op de onvermijdelijke klassenstrijd en tevens op de toekomst, als de arbeidersklasse eenmaal wordt geroepen de leiding in Staat en Maatschappij van de bourgeoisie over te nemen, het noodzakelijk is dat de arbeiders zo vroeg mogelijk zich hierop voorbereiden. Daartoe dienen de jonge werkers en werksters kennis te nemen van alles wat met de hen wachtende strijd in betrekking staat en hun daarin als wapen dienen kan. De proletarische jeugd heeft zich dus te organiseren. Deze organisatie is belichaamd in De Zaaier.'

In het begin legde De Zaaier zich toe op politieke scholing en op de 'opvoeding en ontwikkeling' van zijn leden. De meesten van hen hadden onvoldoende opleiding genoten. De leiding van De Zaaier besloot een vorm van herhalingsonderwijs in te stellen, waarbij socialistische

onderwijzers zonder uitbetaling van loon les gaven. Ook werden er vele andere activiteiten georganiseerd: cursussen, vergaderingen, 'geschrift- en pamfletbesprekingen' en excursies. Philip Mechanicus stortte zich vol overgave op deze voor hem nieuwe wereld.

Simon Biet en Leen Biet-Polak waren vanaf hun jeugdjaren met Mechanicus bevriend. Deze band dateerde uit de periode dat ze elkaar bij De Zaaier ontmoetten, en zette zich in Nederlands-Indië voort. Hun dochter Bea Polak-Biet kende nog de verhalen van haar ouders: 'De jeugdbond De Zaaier was een heel belangrijke organisatie voor de Amsterdamse socialistische jongeren. De Zaaier heeft wel mensen voortgebracht die later iets zijn gaan betekenen. Jongens die zichzelf hebben ontwikkeld, zoals mijn vader en Mechanicus. De kunstkenner Koperberg zat erbij, de journalist Alex van Weezel, en ook de vader van Lou de Jong, Godfried, was lid. De jongens en meisjes volgden niet alleen cursussen, maar verrichtten ook culturele en politieke activiteiten. Ik weet dat de econoom Sam de Wolff er les gaf, en Jos Loopuit, een bekende sociaal-democraat uit die tijd. Ze deden ook aan talen en literatuur. In de bond zaten kinderen uit verschillende socialistische milieus: arm, minder arm, bemiddeld. Maar ze hadden allemaal dezelfde opvattingen en een enorme culturele interesse. Uiteindelijk ontstond er een groep jongeren, die voortdurend filosofeerde over hoe men méér uit het leven kon halen. Hun ideaal was toch wel Nederlands-Indië, waar naar hun mening veel grotere kansen op ontplooiing lagen dan hier in Holland.'

Uit die Zaaier-periode dateert ook de eerste foto van Philip, gemaakt omstreeks 1905. Deze toont een groep jongelui, zittend in het gras vlak naast een houten gebouw. Mechanicus ligt op de voorgrond tussen hen in, een puber van een jaar of zestien, met een pet op z'n hoofd en een karakteristiek trekje om z'n mond. Bea Polak-Biet: 'Een van de meisjes in die groep was Mina Dekker. Zij was tot over haar oren verliefd op Philip. Ik weet niet of dat wederzijds was. Het is in ieder geval nooit wat geworden, want kort daarna ontmoette Philip Esther Wessel, zijn eerste vrouw. Mina is later getrouwd met een bekende operazanger. Toch bleef ze haar hele leven enthousiast over hem. Dat zat toch wel diep bij haar.'

Philip Mechanicus is enige tijd secretaris van De Zaaier, afdeling Amsterdam, geweest. Uit 1907 stammen enkele briefkaarten, die hij als 18-jarige secretaris schreef aan zijn 'collega' Frank van der Goes, de be-

kende journalist van *Het Volk*. Mechanicus nodigde hem uit om enkele voordrachten over politieke onderwerpen, zoals de 'klassenstrijd', voor de leden te verzorgen. Deze cursusavonden vonden plaats in gebouw Diligentia op het Waterlooplein. Mechanicus had een diep ontzag voor Van der Goes. Zijn bewondering ging ver, want hij blééf zijn leermeester uitnodigen om op te treden. Van der Goes wees de invitaties beleefd maar resoluut van de hand, met de opmerking dat hij 'vier keer voor één vereeniging in 't zelfde seizoen' wel wat veel vond...

Behalve de cursussen bij De Zaaier volgde Mechanicus in die jaren enige tijd avondonderwijs, waarbij hij zich op de talen toelegde. 'Hij kreeg Duits van mevrouw Brenner op de avondschool,' schreef Annie Jonkman in haar notitieboekje. Zijn dochter Juul hierover: 'Hij las en studeerde altijd. Daar was in de Lange Houtstraat geen plaats voor. Bovendien was het er nooit stil, met zes kinderen in zo'n klein huis. Mijn vader nam dan vaak al z'n spullen mee, ging op de trap zitten en verbleef hier uren om z'n taken te doen, want daar vond hij wél rust.'

Zijn snelle vorderingen maakten Philip bij *Het Volk* op andere plaatsen inzetbaar. Gestaag schoof hij dóór, richting redactie. Rond 1906 kreeg hij de functie van corrector, belast met het corrigeren en bewerken van door de 'echte' verslaggevers geschreven artikelen. Korte tijd later werd hij tenslotte opgenomen in de redactie van *Het Volk*, als jongste verslaggever. De eerste tijd werd hij door zijn geroutineerde collega's misbruikt als 'gatenvuller': schrijver van de vervelendste stukjes, waar de grote journalisten hun neus voor ophaalden. Mechanicus had echter bereikt waar hij jaren voor had geknokt. Zijn zelfdiscipline en doorzettingsvermogen leverden hem een functie als journalist op. Mechanicus was zeventien jaar en hij had een prestatie van formaat geleverd, gezien het milieu waaruit hij afkomstig was.

Tijdens de cursusavonden van de SDAP had Philip een meisje leren kennen op wie hij spoedig verliefd werd: Esther Wessel. Zij was anderhalf jaar ouder dan hij en afkomstig uit een keurig Amsterdams middenklasse-gezin. Vader Salomon was diamantklover van beroep en had, samen met zijn vrouw Judith Speelman, nog vier dochters en een zoon. Esther was de oudste van de zes: een knap, donker meisje, dat hard aan haar ontwikkeling werkte en, vermoedelijk via De Zaaier, Frans studeerde. Rond 1908 kregen Philip en Esther officieel verkering.

In datzelfde jaar dreigde de militaire dienst Mechanicus' journalistieke aspiraties abrupt te onderbreken. Hij had goede hoop onder de krijgstuicht uit te komen. In die jaren bepaalde het lot in hoeverre de

dienstplichtigen daadwerkelijk werden opgeroepen. Mechanicus gokte erop dat hij zou worden uitgeloot of dat hij, in verband met zijn kostwinnerschap, vrijstelling zou krijgen. Dit laatste gebeurde echter niet. In september 1908 ontving hij een brief van de Nationale Militie. Hierin werd de dienstplichtige, wonende Lange Houtstraat 24-II, ingeschreven voor de lichte 1909 en door de burgemeester van Amsterdam opgeroepen 'om zich den Zaterdag den 17den October 1908, des namiddags te één uur, te bevinden in het lokaal der Militie in de Handboogstraat, ten einde voor den dienst der Nationale Militie te loten.'

De ongelukkige Mechanicus trof het slecht en lootte ongunstig. Dit bracht een jaar later het afscheid van *Het Volk* met zich mee, waar hij bijna acht jaar had gewerkt. Op 24 september 1909 werd hij te Amsterdam ingelijfd bij het 3de Bataljon, 2de Compagnie van het 7de Regiment Infanterie. Zijn militair zakboekje vermeldde als 'vroeger beroep of ambacht' zeer bescheiden: 'kantoorbediende'.

Mechanicus hield het ruim een jaar als dienstplichtig soldaat uit. Er is een ansichtkaart bewaard gebleven uit mei 1910, vanuit de legerplaats Harskamp, waarop hij aan zijn moeder schreef: 'Misschien kom ik zaterdagavond thuis, dan reken ik op een hap lekker eten. Thuis alles goed? In het kamp wel. Alleen miserabel weer. Ik heb al 15 cent verdiend met schieten. Als ik in de stad kom, gaan we er een dag voor naar buiten.'

In het jaar van zijn 'gedwongen internering', zoals hij zijn diensttijd waarschijnlijk zal hebben ervaren, pijnigde Mechanicus koortsachtig zijn hersens over de vraag hoe hij vroegtijdig ontslag uit het leger kon verkrijgen. In het late voorjaar van 1910 meende hij het antwoord te hebben gevonden. Een combinatie van factoren hielp hem daarbij.

Om te beginnen was de oude, gemeenschappelijke Zaaier-droom over Nederlands-Indië weer boven komen drijven. Philip vernam tijdens zijn weekendbezoekjes aan Amsterdam, dat voor enkele vrienden die droom werkelijkheid was geworden. Een aantal van hen was inmiddels naar Nederlands-Indië vertrokken. Ook zijn collega's bij *Het Volk* waren hem niet vergeten. Zij maakten hem erop attent dat in Indië behoefte bestond aan Nederlandse journalisten. De militaire autoriteiten bleken bereid soepele regels te hanteren voor hen die naar 'de Oost' uitgezonden konden worden. Mechanicus informeerde hier en daar, zocht nuttige relaties op en na enkele weken was het raak. Hij kreeg een aanbod om, op contractbasis, zes jaar in Nederlands-Indië te werken, waar het dagblad de *Sumatra-Post* in Medan een corrector-redacteur nodig had. Het leger stemde in met zijn vervroegde vrijstelling. Nadat

de vreugde enigszins was geluwd, drong het tot hem door dat hij voor een moeilijke keuze stond. Zes jaar alléén van huis, zonder zijn familie en Esther, was een lange tijd.

In de zomer van 1910 hakte Mechanicus de knoop door. Hij aanvaardde het hem aangeboden contract en ging ermee akkoord zo snel mogelijk af te reizen. Op 10 september 1910 werd hij door het leger met groot verlof gestuurd en kreeg hij enkele maanden de tijd om zich op zijn vertrek voor te bereiden. De minister van Oorlog verleende hem officieel toestemming om zich 'in Nederlandsch-Oost-Indië op te houden, zulks zonder verdere verplichtingen dan te zorgen, dat zijn adres in het buitenland bekend zij bij den Burgemeester van Amsterdam.'

Vlak voor zijn vertrek naar Indië, kondigden Mechanicus en Esther Wessel hun verloving aan. Het feestje werd bij Esther thuis gevierd. Enkele dagen later, begin november 1910, scheepte Philip Mechanicus zich alléén in voor de verre reis naar 'de Oost'.

3 Indië

Na een bootreis van bijna zes weken arriveerde Philip Mechanicus op 16 december 1910 in Medan. Esther was in Nederland achtergebleven, wachtend op het financieel geschikte moment om te trouwen. Mechanicus begon in Indië aan een nieuwe fase van zijn leven, die later in Semarang, op Java, zou worden voortgezet. Het werden negen bijzondere en spannende jaren. Met grote interesse nam hij de tropische samenleving in zich op. Hij kwam in contact met een geheel nieuwe wereld, waarover hij en zijn Zaaier-vrienden in Amsterdam zo vaak hadden gefilosofeerd en gedagdroomd. Mechanicus was één van de tienduizenden Nederlanders, die in de eerste decennia van deze eeuw voor een bestaan in Nederlands-Indië hadden gekozen. Hij kwam in dienst bij de *Sumatra-Post* in Medan, die onder leiding stond van de bekende hoofdredacteur A.J. Lievegoed.

Mechanicus startte bij de *Sumatra-Post* in dezelfde functie die hij in zijn laatste periode bij *Het Volk* had vervuld: corrector-verslaggever. In de jaren die volgden legde hij zich geleidelijk aan toe op de redactionele kant van de journalistiek. Volgens het notitieboekje van Annie Jonkman schreef hij artikelen van verschillende strekking en vulde hij de rubriek *Buitenlandse Telegrammen*: een selectie korte samenvattingen van het wereldnieuws. Daarnaast ontwikkelde hij zich met name op politiek gebied; hij schreef in dit verband verhalen over sociaal-economische en sociaal-politieke onderwerpen.

Bij aankomst in Indië had Mechanicus zijn intrek genomen in Hotel Medan. Via brieven en foto's onderhield hij contact met het thuisfront. In februari 1912 werd hij in zijn kamer van het hotel gefotografeerd, gekleed in tropenpak en een viltten hoed op zijn hoofd. Op de achterkant van de foto schreef hij aan Esther: 'My dear – Deze kiek is den 26en Februari door den Engelschman Rob (Kamer 10, Medan Hotel) genomen. Naar van de foto blijkt kon ik mijn gezicht niet in den ernstigen plooi houden, bij den fotograaf vereischt; de kiek is dan ook niet volkomen naar zijn wensch uitgevallen. Afgescheiden van mijn verlangens evenwel, moet ik zeggen, dat den fotograaf (amateur) een woord van waardeering mijnentwege ruimschoots toekomt.'

De 'Engelschman Rob' was de vriend en journalist Robert John Goddard, collega-redacteur bij de *Sumatra-Post*.

In Nederlands-Indië ontwikkelde Mechanicus een nieuwe passie: het reizen. De grote oversteek naar Medan was hem uitstekend bevallen en zijn vrije tijd benutte hij optimaal om de binnenlanden van Sumatra te verkennen. Vrijwel ieder weekend trok hij erop uit, alleen of met vrienden. Hij bracht veel tijd door aan het Toba-meer, waar hij zwom, in bootjes peddelde en wandelde. Mechanicus leerde beetje bij beetje de Indische cultuur kennen. In september 1912, zijn vakantiemaand, maakte hij een uitgebreide rondreis over het eiland. Hij bezocht verschillende plantages en vernam veel over de inlandse gebruiken. Daarbij maakte hij talloze foto's, die hij op de achterkant van commentaar voorzag en naar Holland stuurde. Mechanicus ontgroeide zijn eenvoudige, Amsterdamse milieu. Hier in Indië ontmoette hij een ander slag mensen; de Nederlanders behoorden er tot de *upper-class*, de vele buitenlanders die hij er sprak evenzeer. Hij bouwde een internationale vriendenkring op en ontwikkelde een eigen, verfijnde stijl, zowel in zijn werk als in zijn privé-leven. Financieel ging het hem ook steeds beter. Soms zond hij geld en cadeaus naar moeder Sarah en naar zijn aanstaande schoonfamilie.

Begin 1913 namen Philip en Esther het besluit om te trouwen. Het bleek niet mogelijk dat Mechanicus met verlof naar Holland zou gaan om daar in het huwelijk te treden. Om fatsoens- en praktische redenen trouwden de twee daarom 'met de handschoen', op afstand van elkaar, via een notariële volmacht. Esther had in Amsterdam bij notaris Hendrik Wertheim de benodigde papieren in orde laten maken, waarbij goedkeuring werd gegeven om haar in Medan door een 'bijzondere, bij authentieke acte gevolmachtigde' te laten vertegenwoordigen. Hiertoe werd collega-journalist Robert John Goddard aangewezen, de vriend van Mechanicus. Philip kreeg dispensatie wat betreft de vaderlijke toestemming; de overige ouders hadden met het huwelijk ingestemd. Op 21 juni 1913 werd het huwelijk te Medan voltrokken.

In de weken daarna trof Esther voorbereidingen om zich bij haar echtgenoot in Indië te voegen. Zij nam afscheid van haar familie en vrienden. In de zomer van 1913, vlak voor haar vertrek, werd zij gefotografeerd in het Amsterdamse Oosterpark, te midden van een vrienden-groepje dat was voortgekomen uit de Socialistische Jongelieden Vereeniging, een vervolg op De Zaaier. Tot die kennissenkring behoorden o.a. Wim en Bets van Norden, Isaac en Siets Monas, Bets Velleman, Fie en Leman Lakmaker en ook Philip van Praag, Mechanicus' jeugd-vriend uit de Rapenburgerstraat, met zijn vrouw Marianne Flora. Zij

staan allen op de foto, die werd gemaakt op de huwelijksdag van Isaac en Siets Monas.

In de late zomer van 1913 vertrok Esther naar Medan. Al spoedig betrok het echtpaar er een eigen huis. Dit was een ongekennde luxe voor met name Mechanicus, die van huis uit slechts eenkamerwoningen en overbevolkte ruimtes gewend was. Een foto uit augustus 1916 toont de trotse eigenaars voor hun woning. Dochter Juul kon zich van de verhalen over die tijd herinneren dat het huis weliswaar mooi was, 'maar verder alles nog primitief, heel primitief...' De twee leidden een druk sociaal leven. Zij kregen veel mensen op bezoek en trokken er zelf ook vaak op uit. Ondertussen hadden meer oude vrienden uit de Zaaier-tijd hun ideaal waargemaakt. Simon en Leen Biet bijvoorbeeld, waren in Batavia terechtgekomen, waar Leen een functie bij een bank bekleedde. Hun dochter Bea vertelde: 'Ik weet dat mijn ouders Esther en Philip regelmatig zagen, ook al woonden ze niet bij elkaar in de buurt. Ze zochten elkaar toch op. Ik heb een ansichtkaart waarop mijn moeder schreef dat ze bij Esther en Philip zijn geweest.'

Ook Alex van Weezel was met zijn vrouw Rachel in 'de Oost' gearriveerd. Een foto uit 1915 bewijst dat de jeugdvrienden elkaar niet uit het oog hadden verloren.

Twee bijzondere kennissen van Esther en Philip werden Jan en Mies Maal, die te Medan een paar huizen verderop woonden. Aan het ontstaan van hun vriendschap ging, volgens dochter Juul, een ordinaire burenruzie vooraf. Deze ontstond omdat Jan Maal volgens Mechanicus te hard viool speelde. Het meningsverschil leidde zelfs tot, door beiden onder pseudoniem geschreven, ingezonden brieven in de krant. Na verloop van tijd werd de onenigheid bijgelegd. De echtparen verkeerden sindsdien regelmatig in elkaars gezelschap. Op een foto uit mei 1915 krijgen Esther en Mies Maal, volgens het bijschrift, schaakles van Philip. 'Schaaken was een van mijn vaders grootste hobby's,' vertelde dochter Rita.

Mechanicus' zesjarige contract met de *Sumatra-Post* liep in december 1916 af. Onduidelijk is of de twee het plan hadden weer terug te keren naar Holland. Door het oorlogsgeweld konden zij echter niet uit Indië weg; het was te gevaarlijk om te reizen. Mechanicus' journalistieke ster was inmiddels flink gerezen. Hij was van een zogenaamde 'inktkoelie', zoals journalisten in Indië soms spottend werden genoemd, uitgegroeid tot een verslaggever met een goede reputatie. Bij de andere kranten in 'de Oost' was hij zeer gewild en uiteindelijk besloot Mechanicus, voor drie jaar, een hem aangeboden betrekking op Java te accepteren. In juni 1916 maakte hij er met Esther een vakan-

tiereis naar toe, mede om alle details van de verhuizing te regelen. Zij bezochten onder meer Semarang, hun toekomstige nieuwe woonplaats, en Buitenzorg. Enige tijd later verhuisde het echtpaar naar Semarang, waar Philip werd aangesteld als plaatsvervangend hoofdredacteur van *De Locomotief*. Hij publiceerde artikelen over Oost-Azië en over de Indische politieke vraagstukken. Daarnaast volgde hij de Russische Revolutie in 1917 met buitengewone belangstelling.

Begin 1918 raakte Esther in verwachting. Op 29 november van dat jaar werd dochter Rita geboren.

Twee voorvallen overschaduwden eind 1918 het geluk omtrent Rita's geboorte. Zo vond er een gebeurtenis plaats, waarvan Esther altijd heeft volgehouden dat deze het karakter van haar man voorgoed nadelig beïnvloedde. Tijdens één van hun trips door de bergen van Java dronk Mechanicus waarschijnlijk geïnfecteerde, rauwe melk. In de maanden daarna kreeg hij zware tyfus. Hij was een tijdlang erg ziek en zijn herstel vorderde slechts langzaam. Toen hij weer enigszins op de been was, bemerkte Esther dat haar man was veranderd. Hij was rusteloos geworden, raakte snel geïrriteerd en leed aan zware depressies.

Veertien dagen na de geboorte van hun eerste kind kwam uit Amsterdam de boodschap dat Philips broer Meijer op 19-jarige leeftijd was overleden. Hij zou, volgens de verhalen, het slachtoffer zijn geworden van de Spaanse griep, die ons land aan het eind van de Eerste Wereldoorlog teisterde. Meijer was, na Samuel en Louis, het derde kind uit het gezin dat op jeugdige leeftijd stierf.

Mechanicus besloot in de eerste helft van 1919 zijn journalistieke carrière niet langer in Indië voort te zetten. Hij wilde terug naar Amsterdam, doch diende contractueel nog tot het eind van dat jaar in Semarang te blijven. Esther nam op haar beurt de beslissing dit moment niet af te wachten. Op 19 augustus 1919 scheepte zij zich te Batavia op de Prins der Nederlanden in, samen met de kleine Rita. Zes weken later arriveerden ze in de haven van IJmuiden.

Onduidelijk is waarom het jonge gezin besloot apart naar Holland te reizen. Rita Schaap-Mechanicus vertelde: 'Officieel heette het dat mijn moeder en ik eerder naar huis gingen omdat dat beter was voor mijn gezondheid. Bovendien moest de terugkomst van mijn vader worden voorbereid. Er dienden tal van zaken te worden geregeld. We moesten bijvoorbeeld woonruimte hebben. Ik weet niet of de verslechterde verstandhouding tussen mijn vader en moeder de hoofdoorzaak was. Het zou kunnen.'

DEEL II

Algemeen Handelsblad

ALGEMEEN HANDELSBLAD

Zondag 9 December 1934

Hofstadelaan
D. van BALLESCHEUitgever: Mr. A. J. van BALLESCHE
N. V. Vrijheidslaan 234-235, Amsterdam C.

Dit nummer bestaat uit vier bladen

Drukker: A. WELDON

RUSSISCHE REISSCHETS. XV. 1. A. SORMANI AMSTERDAM (C)

Kleermakers, Theatervest 44-45

SPORT EN MILITAIRE VOORBEREIDING

Lichtmatige openheid overheden — Een Hoog Raad omst af sportorganisatie des lands. — Militaire activiteit als tak van sport. — Sportbeheidsmaatregelen met betrekking tot de voorbereiding.

De lichtmatige openheid van de Hoog Raad omst af sportorganisatie des lands, — Militaire activiteit als tak van sport. — Sportbeheidsmaatregelen met betrekking tot de voorbereiding.

De lichtmatige openheid van de Hoog Raad omst af sportorganisatie des lands, — Militaire activiteit als tak van sport. — Sportbeheidsmaatregelen met betrekking tot de voorbereiding.

De lichtmatige openheid van de Hoog Raad omst af sportorganisatie des lands, — Militaire activiteit als tak van sport. — Sportbeheidsmaatregelen met betrekking tot de voorbereiding.

De lichtmatige openheid van de Hoog Raad omst af sportorganisatie des lands, — Militaire activiteit als tak van sport. — Sportbeheidsmaatregelen met betrekking tot de voorbereiding.

De lichtmatige openheid van de Hoog Raad omst af sportorganisatie des lands, — Militaire activiteit als tak van sport. — Sportbeheidsmaatregelen met betrekking tot de voorbereiding.

De lichtmatige openheid van de Hoog Raad omst af sportorganisatie des lands, — Militaire activiteit als tak van sport. — Sportbeheidsmaatregelen met betrekking tot de voorbereiding.

ALGEMEEN HANDELSBLAD

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

Sinella GORDELS

HIRSCH & CIE

V.F. SELDERBECK

MILIEU EN GROENSTUIG

INDISCHE PLANTEN

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

TH. A. DE KOSTER

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

MADEIRA WEST-INDIE NEWYORK

BELANGRIJKSTE NIEUWS

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

HOE WEER VAN HEIDEN

4 Een nieuwe baan

Toen Philip Mechanicus in december 1919 na zijn succesvolle Indië-tijd in Nederland terugkeerde, werd hij geconfronteerd met verschillende problemen, zoals het vinden van een nieuw huis en een andere betrekking. Esther had tijdelijk onderdak gevonden bij haar vader Salomon Wessel. Moeder Judith was inmiddels overleden. Salomon had een huis in de Blasiusstraat, waar tevens twee andere dochters woonden. Ook Mechanicus trok bij zijn schoonvader in. Vrijwel direct na zijn terugkeer uit Indië, in januari 1920, raakte Esther voor de tweede maal in verwachting.

Door zijn goede reputatie verwachtte Mechanicus weinig problemen te ondervinden bij het zoeken naar een nieuwe baan. Toch zou dat nog flink tegenvallen. Om de kost te verdienen werd hij, volgens zijn latere schoonzoon Jan Schaap, 'los' medewerker bij verschillende kranten. Als geboren en getogen Amsterdammer ging zijn voorkeur uit naar een baan bij een hoofdstedelijke krant. Een functie bij zijn eerste liefde, *Het Volk*, lag minder voor de hand, aangezien zijn politieke voorkeur in de loop der jaren was veranderd. Van het strijdlustig en socialistisch idealisme bij de jonge Mechanicus was weinig over, wat hem onderscheidde van zijn familie en de meeste van zijn generatiegenoten. Veel enthousiasme bracht hij niet meer op voor de SDAP-ideologie. Hij was er te relativerend, te genuanceerd voor geworden en neigde naar een meer gematigd rechtse, humanistische opvatting. Het *Algemeen Handelsblad* bood hem, wat dit betreft, een goed alternatief. Het *Handelsblad* was een respectabele, landelijke krant, met een rijke en lange historie. Het dagblad vertoonde nog de kenmerken van het radicale liberalisme van het eind van de 19de eeuw, dat sterke sociale trekken had, en geschikt was voor een ruim, intellectueel publiek. De krant was opgericht in 1828 en had in het begin van de jaren twintig van deze eeuw enkele tienduizenden abonnees. Er waren journalisten van goede faam aan het blad verbonden; diverse bekende en minder bekende auteurs leverden hun bijdragen, zoals Herman Heijermans met zijn *Falklandjes*.

Vol zelfvertrouwen en in het bezit van een rijk gevulde portefeuille met artikelen en de nodige getuigschriften, stapte Mechanicus in het voorjaar van 1920 het kantoor van het *Handelsblad* binnen. Helaas zijn de

oude *Handelsblad*-archieven niet langer beschikbaar, op enkele her en der verspreide stukken na, die over Mechanicus weinig melden.

Wel is de aanstellingsbrief bewaard gebleven, die het *Handelsblad* hem stuurde. Directeur Alfred Boissevain schreef op 25 juni 1920: 'Wij hebben eindelijk ons besluit genomen en zullen u dan gaarne als redacteur Buitenland aan ons blad aanstellen op het u genoemde salaris van f 300,- per maand. Is het u mogelijk, reeds 1, of uiterlijk 15 augustus in dienst te treden? Zo ja, dan zou dat voor ons wel heel prettig zijn. De ons gezonden brieven van uw werk en afschriften van getuigschriften zenden wij u bij dezen terug.'

Mechanicus ontving deze positieve boodschap op zijn vakantieadres in Zeist, waar hij gedurende de maand juni een huis aan de Boschlaan had gehuurd. Esther en de kleine Rita waren bij hem. Gezien de hoogte van zijn salaris – 300 gulden per maand was in die tijd een aanzienlijk bedrag – konden Esther en hij plannen maken voor een eigen huis.

Nog op hun oude adres in de Blasiusstraat schonk Esther op 21 oktober 1920 het leven aan hun tweede dochter Julia.

Het Nederlands Persmuseum in Amsterdam bezit een aantal oude adreslijsten van *Handelsblad*-medewerkers. Uit de kaart waarop voor het eerst de naam Mechanicus voorkomt, gedateerd januari 1921, blijkt dat hij, Esther en hun beide dochters, op dat moment nog bij Salomon Wessel verbleven. Maar nog datzelfde jaar kwam hierin verandering. Mechanicus en Esther hadden hun oog laten vallen op huize Het Torrentje in de Molenstraat 23 te Santpoort. Ze kochten het huis van bevriende kennissen, de familie Van Konijnenburg.

Aan dit huis in de Molenstraat bewaren de beide dochters prettige herinneringen. 'We waren beiden nog heel jong,' vertelde Rita, 'maar het was er zalig wonen.' Juul: 'We hadden enorme aardbeinvelden achter ons huis. Het was een heerlijke tijd. Ik was heel klein en ik weet nog dat ik buiten op mijn vader stond te wachten tot hij uit zijn werk kwam.'

Van 1921 tot 1924 heeft het gezin Mechanicus in Santpoort gewoond. Uit de verhalen van de beide dochters bleek, dat in deze periode de relatie tussen Philip en Esther opnieuw bekoelde. Later zou Esther zeggen dat de eerste zes jaar van haar huwelijk heel goed waren geweest. 'Philip was fantastisch voor me. Na de Indië-tijd en zijn ziekte was dat afgelopen, het was helemaal over,' vertelde ze haar dochters. 'Onze ouders verschilden ook erg in karakter,' zei Rita. 'Mijn moeder was een vrolijk type, behulpzaam, handig, soms scherp met de tong, maar toch

een gezelligheids- en familiemens. Mijn vader was dat helemaal niet. Hij stortte zich op de cultuur, maakte deel uit van de Amsterdamse elite, maar daar hoorde mijn moeder nadrukkelijk niet bij. Zij was gek op zangkoren en heeft veertig jaar met veel enthousiasme in *De Stem des Volks* gezongen.'

Het echtpaar besloot in het voorjaar van 1924 uit elkaar te gaan. In mei verliet Mechanicus zijn gezin. Op de 13de van die maand liet hij zich bij het Amsterdamse Bevolkingsregister inschrijven op zijn nieuwe onderkomen: Valeriusstraat 262. Hier vertoefde hij slechts enkele maanden. Op 27 september 1924 verhuisde Mechanicus naar het adres waar hij aanzienlijk langer, ruim vijf jaar, zou blijven wonen: Hoofdweg 122-II. Voor Esther en haar man was het onmogelijk om de financiële lasten van Het Torentje nog langer te dragen, te meer daar Mechanicus nu ook zijn eigen woning in Amsterdam moest bekostigen. Het huis in Santpoort werd verkocht en omstreeks halverwege 1924 vertrokken Esther, Rita en Juul naar Amsterdam. Het huwelijk tussen Esther en Mechanicus werd, na ruim elf jaar, op 20 november 1924 officieel ontbonden. Esther bleef niet lang alleen; zij hertrouwde met een jeugdliefde, Jacob Prins.

Het *Algemeen Handelsblad* was sinds jaar en dag gevestigd aan dé krantenstraat van Amsterdam, de Nieuwezijds Voorburgwal, tussen 1870 en 1940 ook wel de Nederlandse Fleet Street genoemd. Het *Handelsblad* verbleef er al vanaf 1831, op nummer 240, op de hoek van een smal steegje, Keizerrijk genaamd. In 1903 werd op de plaats van het oude kantoor een geheel nieuw gebouw neergezet, compleet met een eigen zetterij en drukkerij. De architect van dit Jugendstil-achtige pand was Eduard Cuypers.

Vlak naast het nieuwe kantoor van het *Handelsblad* opende in 1908 de firma Scheltema een zogenaamde *Bierhalle*, die jaren later werd omgedoopt in café Scheltema. Dit etablissement zou tot in de jaren zeventig bekend blijven als hét verzamelpunt van journalistiek Amsterdam.

In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog waren er aan de Nieuwezijds zeven landelijke dagbladen gevestigd: *De Telegraaf*, het *Algemeen Handelsblad*, het *Nieuws van den Dag*, *De Maasbode*, *De Tijd*, *De Standaard* en *Het Volk*. Tevens hadden er diverse nieuwsagentenschappen en fotopersbureaus hun onderkomen. Tussen de werkzaamheden door bezochten de journalisten café Scheltema, maar ook Hotel Polen en de restaurants Port van Cleve en Suisse. In Scheltema schre-

ven de verslaggevers hun stukken vaak met de vulpen, aan de twee tafels bij het raam. *Handelsblad*-journalist Jaap Balk vertelde dat Scheltema in die jaren een belangrijke rol speelde als ontmoetingsplaats voor de pers: 'Bij Scheltema zaten meestal de deftige redacteurs te werken. En 's zomers, op het terras, wemelde het van de verslaggevers.' Ook *Mechanicus* kwam regelmatig bij Scheltema, evenals bij de Port van Cleve, op enkele honderden meters afstand van het *Handelsblad*-gebouw.

In 1941 schreef *Mechanicus* in zijn krant over Scheltema dat 'hier journalisten geregeld hun sneetje leverworst, hun kleintje koffie of potje bier' consumeerden, terwijl ze 'hun vakbelangen' bespraken: 'In café Scheltema is menige goede journalistieke gedachte geboren en menige journalistieke ondeugendheid uitgedacht.'

Van de journalistieke drukte op de Nieuwezijds is niets meer over. Alle kranten, voor zover ze nog bestaan, zijn inmiddels verhuisd. Het gebouw van het *Algemeen Handelsblad* staat er nog wel, met de kranten- naam in sierlijke letters op de voorgevel. Na de fusie met de *NRC* in 1970, kwam het gebouw leeg te staan. Tot 1990 fungeerde het als kraakpand en kort daarna werd het gerenoveerd en in gebruik genomen als appartementen- en kantoorgebouw.

Philip *Mechanicus* trad op 15 augustus 1920 officieel bij het *Algemeen Handelsblad* in dienst, als verslaggever op de redactie Buitenland. Gezien zijn achtergrond en ervaring kwam hij direct op de plek waar hij ook behoorde te zitten: met zijn neus boven op het internationale nieuws. *Mechanicus* bleek zijn 'stek' te hebben gevonden. Bijna 21 jaar zou hij op de redactie Buitenland doorbrengen.

Over zijn eerste journalistieke jaren bij het *Handelsblad* is weinig bekend. Archiven zijn er niet of nauwelijks, en aan de hand van de *Handelsblad*-jaargangen is uiterst moeilijk na te gaan welke artikelen door *Mechanicus* zijn geschreven, omdat de verhalen zelden werden ondertekend. Van grote waarde voor het volgen van *Mechanicus*' journalistieke activiteiten is een door hem zelf bijgehouden knipselverzameling, doch deze begint, mondjesmaat, pas in 1928.

Aangenomen moet worden dat *Mechanicus* zich tussen 1920 en 1928, het jaar waarin hij zijn eerste grote reis naar Rusland maakte, heeft beziggehouden met het alledaagse verslaggeverswerk. Wel tonen de stempels in zijn oude paspoorten aan dat hij al vrij snel na zijn aanstelling buitenlandse reizen maakte.

Voor zover kon worden nagegaan, is niemand van de *Handelsblad*-collega's uit de jaren twintig nog in leven, op een enkele uitzondering na. Mr. J.A. (Han) de Groot werkte vanaf 1925 bij het *Handelsblad*, onder meer als secretaris van de hoofdredactie en van de Raad van Commissarissen. In die functies was hij zowel bij het ideële als bij het zakelijke aspect van de krant betrokken. Tot zijn taken behoorden onder meer het notuleren van redactievergaderingen en vergaderingen van de Raad van Commissarissen en het coördineren en samenstellen van diverse rubrieken in de krant, zoals de dagelijkse feuilletons, korte verhalen en brieven van lezers.

De Groot ging al in 1962 met pensioen, maar bleek nog over een uitstekend geheugen te beschikken. 'Uit mijn eerste *Handelsblad*-jaren weet ik niets van Mechanicus. Misschien komt dat omdat hij, met respect, een gewone verslaggever was, een van de velen bij onze krant. Hij is mij toen in ieder geval nooit opgevallen.' Zijn opmerking is logisch, want het *Handelsblad* had in 1928, naast de hoofdredacteur, 52 leden van de administratie en exploitatie, 92 zetters en maar liefst 49 andere redacteurs in dienst. Mechanicus was slechts een bescheiden schakeltje in dit omvangrijke krantebedrijf.

Dat hij er wel degelijk wás, tonen enkele foto's, afkomstig uit Mechanicus' spaarzame hoeveelheid nagelaten privé-papieren. Op één ervan draagt hij een keurig grijs kostuum, met een donkere stropdas gestrikt in een stijf wit overhemdkoord. Het betreft hier een karakteristieke foto, daar waren de getuigen die Mechanicus in zijn *Handelsblad*-tijd hebben gekend het over eens. De foto dateert uit het begin van de jaren twintig, toen hij net bij het *Handelsblad* in dienst kwam, en werd gemaakt op de redactie Buitenland. Eduard Messer, in de jaren dertig volontair bij het *Handelsblad*, herkende de redactiekamer onmiddellijk. 'Ja die oude wereldkaart, die hing er in mijn tijd nóg,' vertelde hij.

Een tweede foto is, volgens Han de Groot, gemaakt in de bibliotheek/vergaderzaal van een door het *Handelsblad* aangekocht gebouw aan de Paleisstraat, dat in 1921 bij het bestaande kantoor aan de Nieuwezijds werd getrokken. De Groot dateerde deze foto omstreeks 1923-1924. 'Ik was er toen nog niet bij, maar mij is indertijd verteld dat het hier een afscheidsreceptie betrof van een echtpaar dat naar Nederlands-Indië vertrok.' Op de foto staat het volledige *Handelsblad*-personeel uit die jaren, waaronder Mechanicus.

De Groots eerste contacten met Mechanicus dateren van 5 januari 1928: 'Die week vierden we het 100-jarig bestaan van het *Algemeen Handels-*

blad. Dat gebeurde niet met een eenvoudige receptie, nee, die gehele nieuwjaarsweek werd er feestgevierd. Er waren lezingen, muziek-uitvoeringen en bijeenkomsten, die alle in het teken van het jubileum stonden. De feestweek werd afgesloten met een groot diner voor het personeel. Voor die gelegenheid was er een speciale tafelschikking gemaakt. Mechanicus kwam bij mij te zitten. Het was voor het eerst dat ik hem wat beter leerde kennen. Ik zie hem nog zó voor me, converserend op zijn eigen wijze en vaak provocerend.'

5 Annie Jonkman

Rond de tijd dat zijn huwelijk met Esther Wessel verslechterde, leerde Mechanicus een vrouw kennen die in de eerstvolgende jaren een belangrijke rol in zijn leven zou spelen: Annie (Antje) Jonkman, geboren in augustus 1896 te Enkhuizen. Zij was op jonge leeftijd naar Amsterdam gekomen, waar zij een opleiding tot verpleegster volgde. Op het moment dat Annie en Mechanicus met elkaar in contact kwamen, werkte zij als wijkverpleegster. Annie was een grote, knappe verschijning, doortastend, enigszins artistiek, met een open, uitbundig karakter. Volgens haar enige nog in leven zijnde zuster, Jans Jonkman, hadden de twee elkaar ontmoet in het zogenaamde ATVA-huis: het Amsterdamse Tehuis Voor Arbeiders. 'Dat tehuis had een mensa in de Marxstraat. Annie at daar vaak en Philip kwam er ook regelmatig. Hier hebben zij elkaar leren kennen.' De twee besloten eind september 1924 te gaan samenwonen, op het adres Hoofdweg 122-II. Twee maanden later werd Mechanicus' echtscheiding van Esther Wessel formeel uitgesproken.

Op 25 april 1925 traden Philip Mechanicus en Annie Jonkman in het huwelijk. 'Het was geen feestelijke bruiloft en er was niemand van onze familie bij,' herinnerde Jans Jonkman zich. 'Onze familie had bedenkingen ja, vooral onze moeder. De stemming was lichtelijk in mineur. Men kon Mechanicus bij ons niet zo goed plaatsen. Hij was een man met een totaal andere achtergrond en instelling.'

Negen maanden na hun trouwen, op 25 januari 1926, schonk Annie Jonkman het leven aan Ruth, haar eerste en Mechanicus' derde dochter. Ondanks deze gelukkige gebeurtenis was de echtelijke band tussen Annie en Philip geen lang leven beschoren; in het voorjaar van 1929 werd hun huwelijk ontbonden.

Ruth Mechanicus, tegenwoordig woonachtig in Canada, liet weten dat haar moeder zich emotioneel nooit van haar man heeft kunnen losmaken. 'Ze waren slechts enkele jaren samen, daarna hadden ze een *on/off*-relatie. Ik geloof dat mijn vader wel een vaste verhouding wilde. Zijn relaties hielden echter, om welke reden dan ook, nooit stand. Hij hield van ons allemaal: van Esther, van mijn moeder en van zijn kinderen, maar hij kon zich niet binden, ook emotioneel niet. Dat geharrewar en de ruzies rondom zijn verhoudingen kon hij niet aan. Zijn werkkring

op de krant, met al die mannen onder elkaar, was voor hem een veel prettigere omgeving.'

Om de gebroken relatie te verwerken, verhuisden Annie en Ruth voor enkele jaren naar Enkhuizen, waar hun familie woonde. Later keerden ze terug naar Amsterdam. Tussen Annie en Mechanicus is altijd een sterke vertrouwensband gebleven, die tot in de oorlog voortduurde. 'Ik vond hun relatie in die tijd veel beter dan toen ze nog getrouwd waren,' aldus Jans Jonkman. Ruth vertelde dat haar vader Annie na de scheiding regelmatig bezocht: 'Hij kwam dan eten en bleef ook wel slapen.' Ondanks alle privé-problemen kwam voor Mechanicus zijn werk op de eerste plaats. Jans Jonkman: 'Zijn baan was zijn leven. Hij heeft alles zelf moeten doen, moeten leren. Toen hij eenmaal die hoge positie bereikt had, hield hij die krampachtig vast. Hij kon zich niet voorstellen dat anderen daar anders over dachten. Voor Annie was het lastig om dat te aanvaarden. Zij kwam eigenlijk op het tweede plan.'

De drie dochters Rita, Juul en Ruth hebben hun vader niet als lid van het gezin meegemaakt. Zijn beide huwelijken strandden toen de kinderen nog klein waren. 'Wij hebben geen echte vader gehad, in de zin van een vader die er altijd wás,' zei Rita. En Ruth: 'Mijn herinneringen aan hem zijn fragmentarisch; het waren altijd korte bezoeken. Ik heb nooit een echt vertrouwelijk gesprek met mijn vader gehad. Als hij kwam en bleef logeren, las hij me 's avonds voor. Hij nam altijd boeken mee. Elke nieuwe *Handelsblad*-uitgave van *Bruintje Beer* bijvoorbeeld. Toen ik zes was, kocht hij *Winnie the Pooh* voor me. Hij las me voor en lachte hartelijk om de humor. Ik kon dat als zesjarige niet zo goed begrijpen, maar ik genoot van zijn vrolijkheid.'

Ook Juul en Rita, die toen al ouder waren, hebben soortgelijke herinneringen. Regelmatig bezochten ze hem op de krant. Beiden weten nog dat daar vaak practical jokes werden uitgehaald, met name door hun vader en zijn collega's Leopold Aletrino en C.J. Schotel. 'We lachten ons altijd slap om al die gekkigheid,' zei Juul. 'En de heren op de redactie vonden dat natuurlijk prachtig, twee van die jonge meisjes op bezoek.'

Met name Juul hing erg aan haar vader. Rita ging, als oudste dochter, al snel haar eigen weg. 'Pas veel later, naarmate ik ouder werd, ben ik me meer met hem gaan bezighouden, vooral met de vraag wat voor man hij nu precies was.'

Ruth: 'Als hij op bezoek was, deden we leuke dingen. Toen ik leerde fietsen, holde hij achter me aan. Hij ging met me wandelen, maakte

grapjes met me. Soms gingen we naar Americain op het Leidseplein, waar hij vaak de kranten las. Hij nam me mee naar de begrafenis van Prins Hendrik, op zijn perskaart. Ik zag de koets met Wilhelmina en Emma. Ik voelde me heel belangrijk!’

Over één aspect van Mechanicus’ karakter was zijn familie het roepend eens: hij had een groot verantwoordelijkheidsgevoel en zorgde op afstand zo goed mogelijk voor iedereen. ‘Paps is alle verplichtingen, ook in financieel opzicht, meer dan nagekomen,’ benadrukte Juul. ‘Zelfs in oorlogstijd zijn hierover afspraken gemaakt. Hij zei altijd tegen mijn moeder dat als er problemen waren, ze bij hem aan kon kloppen. Ook voor andere familieleden, zoals zijn broers en hun kinderen, heeft hij veel gedaan.’

Een persoonlijke brief uit november 1928 aan Annie Jonkman, net na de beëindiging van hun relatie, getuigt van zijn goede bedoelingen: ‘Kom jij in benarde omstandigheden te verkeren, dan neem ik natuurlijk op mij, je naar mijn vermogen bij te springen. Ik heb hier slechts aan toe te voegen dat ik de wens koester, in de beste vriendschap met je om te gaan en samen met jou ervoor te zorgen dat Rutteke zo weinig mogelijk onder onze scheiding lijdt. Ik hoop dat je tegen de taak, die je op je hebt genomen, zult zijn opgewassen en dat je uit het bezit van Rutteke veel geluk en troost zult putten. Indien ik iets voor jullie doen kan, hoop ik dat je mij dit zult laten weten.’

Mechanicus zag na zijn terugkeer uit Indië talrijke vrienden en kennissen uit zijn jeugdjaren terug. De meesten hadden ondertussen zelf carrière gemaakt, of waren daar druk mee bezig. Het socialisme trok nog altijd veel joodse Amsterdammers aan. Het betrof hier een generatie politiek/cultureel geëngageerde jongeren, die elkaar vrijwel allemaal kenden. Een van deze jongeren was Mechanicus’ goede vriend Andries Sternheim. De contacten tussen de twee dateerden al uit Mechanicus’ periode bij *Het Volk*. Sternheim, diamantbewerker van oorsprong, werkte zich net als Mechanicus vanuit een armoedig milieu omhoog en verdiende ruimschoots zijn sporen in en rond de internationale arbeiders- en vakbeweging. In de jaren dertig was Sternheim medewerker aan het beroemde *Institut für Sozialforschung* van de *Frankfurter Schule*.

Een deel van deze generatie joodse jongeren groeide na de Eerste Wereldoorlog, terwijl Mechanicus in Indië verbleef, op in Amsteldorp: een barakkenkamp, dat oorspronkelijk was ingericht voor Belgische oorlogsvluchtelingen. Door de grote woningnood vonden na 1918 talrij-

ke Amsterdamse gezinnen hier een onderkomen. In Amsteldorp ontstond een groep van jonge, bohémienachtige kunstenaars. Mechanicus kende velen van hen. Tot zijn vriendenkring behoorden o.a. Philip van Praag, Bram Abbas, Bob Levie, Ies Monas, de journalist A. Ricardo, Sam Koperberg, Bob van Gelderen, Jo Sternheim en Bram Bleekrode. De Amsterdamse sociaal werker Jo de Swarte was eveneens met Mechanicus bevriend. De Swartes dochter Yvonne vertelde: 'Hij kwam wel bij ons thuis. Ik was nog een kind, maar observeerde hem altijd heel nieuwsgierig. Hij was iemand waar je beslist naar keek. Een wat vreemde man, nerveus, cynisch, scherp en geestig, niet erg vriendelijk. Je had gauw ruzie met hem, dat had ik als kind snel in de gaten. Mechanicus was zijn SDAP-achtergrond toen al ontgroeid. Hij ging meer de liberale kant op. Dat vonden mijn vader en mijn oom Andries Sternheim niet leuk, vermoed ik.'

Mechanicus' betrekking bij het *Handelsblad* betekende een verdere verwijdering van zijn socialistische milieu. Hij kwam in contact met mensen met zeer uiteenlopende achtergronden. Omstreeks het begin van de jaren dertig werd hij lid van sociëteit De Kring aan het Kleine-Gartmanplantsoen. Hier maakte hij nieuwe vrienden. Na de oorlog werd in het sociëteitsgebouw een bronzen gedenkplaat van de beeldhouwer Hubert van Lith onthuld, waarop de namen voorkomen van bijna zeventig Kring-leden, die ten gevolge van de Duitse terreur het leven lieten. Behalve Mechanicus' naam, vermeldt de gedenkplaat tientallen andere personen die tot zijn vooroorlogse kennissenkring behoorden, zoals Jaap Nunes Vaz, Paul Auerbach, Max van Dam, Sello Landau, Claartje en Marius Levenbach, Jan Boissevain en Ernst Menko.

Ruth: 'Als ik met hem door Amsterdam wandelde, werd hij om de haverklap begroet. Hij kende enorm veel mensen.'

In het begin van de jaren dertig deed een nieuwe generatie journalisten haar intrede bij het *Handelsblad*. De toen amper twintigjarige Julius van der Wielen bijvoorbeeld, kwam op 15 januari 1929 in dienst. Hij kreeg een inwerkperiode van een half jaar op de redactie Binnenland, bij mensen als Louis Schotting, H. Tersteeg, A.F.K. Parée en S. de Vries. 'In augustus 1929 ben ik Haags redacteur geworden van het *Handelsblad*,' vertelde hij. 'Daar ben ik gebleven tot de mobilisatie in 1939.' Van der Wielen had regelmatig contact met de redactie Buitenland. 'Leopold Aletrino kwam wel eens bij ons binnen lopen, die heb ik goed gekend. Een uitermate beschaafde intellectueel, die bovendien prachtig Frans sprak.

Mechanicus heb ik ook wel op de krant ontmoet, jazeker. Hij scharrelde dan wat rond, niet makkelijk in het contact met ons jongeren. Hij was een *self-made man*, die ontzaglijk veel wist. En hij schreef uitstekend. Ik heb hem ervaren als een uitermate knappe journalist.'

Ook Tops Lefebvre-van Bellen begon bij het *Handelsblad*. Zij werkte er in de bibliotheek en later op de fotoredactie. Volgens haar was Mechanicus toen slechts één van de vele redacteuren die de krant op dat moment rijk was. 'Zijn grote jaren moesten nog komen, alhoewel hij zijn eerste Russische reizen al achter de rug had.' Tops vond hem een flamboyante persoonlijkheid. 'Philip was in ieder opzicht anders dan de anderen. Hij was een middelgrote man, tenger, met een uiterst scherp gezicht en een aparte manier van spreken. Een heel intrigerende figuur, alleen al vanwege zijn uiterlijk. Hij droeg bijzondere kleren, niet het geijkte driedelige kostuum, maar meestal dure, sportieve kleding. Daar had je toch wel oog voor, ik tenminste wel. Als jong meisje, ik was 19, 20, vond ik hem natuurlijk bijzonder interessant.'

Julius van der Wielen vertelde dat Mechanicus hem in Den Haag soms opbelde, als hij iets wilde weten over buitenlandse politieke aangelegenheden. 'Wij zaten vlak bij het Binnenhof, dus konden we snel iets uitzoeken. Die Rusland-reizen, ja, daar was hij helemaal vol van. Mechanicus was zeer geïnteresseerd in de ontwikkelingen daar. Wij wisten er eigenlijk weinig van. Wat hij schreef was echt fascinerend. Hij had een vrij boeiende stijl en beheerste al zijn onderwerpen.' Tops Lefebvre-van Bellen: 'Hij was naar Rusland geweest! Dat was toen voor ons zoiets als nu in een ruimteschip naar Mars vliegen.'

6 De Russische reizen

‘Wie onverwacht een uitnodiging ontvangt tot een bezoek aan Rusland, moet zich wel gevoelen als iemand die een beer thuisgezonden krijgt, waarmee hij eigenlijk niet goed raad weet.’ Aldus luidde de openingszin van het eerste artikel dat Mechanicus over zijn Rusland-reizen schreef. Hij maakte deze eerste reis in het najaar van 1929.

Handelsblad-collega Han de Groot: ‘Hij had een sterke interesse voor de ontwikkelingen in Rusland, met name sinds de Russische Revolutie. Voor zover ik weet was het *Handelsblad*-directeur A. Heldring, die Mechanicus stimuleerde een rondreis door Rusland te maken, toen deze mogelijkheid zich voordeed.’ Dochter Ruth zag haar vader thuis regelmatig aan de radio gekluisterd naar Radio Moskou luisteren om het laatste nieuws op te vangen en zijn Russisch te oefenen. Van wie hij zijn gedegen kennis van de Russische taal oppikte, kon niemand zich meer herinneren. Han de Groot: ‘Mechanicus sprak en las in ieder geval zéér redelijk Russisch.’

Directeur Heldring had, volgens De Groot, tevens een bijbedoeling: ‘Hij wilde Mechanicus genezen van zijn, naar Heldrings idee, al te grote sympathieën voor het beleid van Stalin en de algemene ontwikkelingen in de Sovjet-Unie. Laat die jongen maar eens een reis door Rusland maken, dan komt hij er wel achter dat het er niet allemaal zo rooskleurig aan toe gaat, zei hij. En dat gebeurde dan ook.’

De Sovjet-regering was in die tijd niet bijzonder vrijgevig met visa, waardoor Westerse journalisten moeilijk toegang tot Rusland kregen. Mechanicus sloot zich daarom aan bij het Genootschap Nederland-Nieuw Rusland. Als lid van dit gezelschap werd hem de gelegenheid geboden deel te nemen aan een studiereis van een maand.

Het Genootschap telde begin 1929 onder zijn ongeveer 400 leden niet alleen Nederlandse communisten, maar ook talloze andere, niet-communistische, geïnteresseerden in het Rusland van na de revolutie. De belangrijkste figuren in de vereniging waren de journalisten Henri Wiessing en Johan Huijts en de vertaler Apie Prins, werkzaam als redacteur bij persbureau Associated Press in Amsterdam. Prins was tevens secretaris van het Genootschap.

‘Met een gevoel van dankbaarheid hebben wij van de ons geboden kans voor een dergelijke reis naar Rusland gebruik gemaakt,’ schreef

Mechanicus later in het *Handelsblad*. 'Dit was natuurlijk een prachtige mogelijkheid om – en nog wel ongezoekt – toegang te verkrijgen tot het gebied der Sovjets. Want daar is het ons toch om begonnen: ons uit eigen aanschouwing een enigszins afgerond beeld te vormen van een land waaromtrent in het westen van Europa allerlei voorstellingen bestaan, van welker juistheid men volstrekt niet altijd zeker is.'

De reis werd gemaakt van 19 augustus tot 20 september 1929, door tien leden van het Genootschap, onder wie, behalve Mechanicus en reisleidder Apie Prins, de econoom Herman Frijda, de gymnasiumrector Jan Berlage en zijn broer, de bekende architect H.P. Berlage, en de tekenaar Henri (Han) Pieck. Voorts voegde zich een tweetal andere persvertegenwoordigers bij de groep, onder wie A. Frieb, journalist van *De Tribune*, het orgaan van de communistische partij in Nederland. Het Genootschap was bijzonder in zijn nopjes met het feit dat H.P. Berlage, als beroemde Nederlander, de reis zou maken. Berlage had immers het Haagse Gemeentemuseum en de Beurs van Amsterdam ontworpen en zijn bekendheid werd dan ook publicitair handig uitgespeeld. *De Tribune* maakte op 5 augustus, onder de kop 'Belage naar de Sovjet-Unie', melding van de aanstaande reis.

Het Genootschap Nederland-Nieuw Rusland onderhield banden met de Pan-Russische Vereniging voor de Culturele Betrekkingen met het Buitenland, oftewel de Woks. Door de zorgen van dit Instituut werd de reis van het Nederlandse gezelschap aanmerkelijk vereenvoudigd. 'Men schrijft aan deze Vereniging een belangrijke rol toe in de communistische propaganda. Hoe dit zij, voor de buitenlander die zich in Rusland snel en degelijk wil oriënteren, is zij onontbeerlijk,' schreef Mechanicus.

Het gezelschap vertrok op 19 augustus, in twee groepen, van het Amsterdamse Centraal Station. Han Pieck, professor Frijda en de gebroeders Berlage behoorden tot het tweede team dat later die dag afreisde. Zij werden uitgeleide gedaan door een schare familieleden en vrienden. 'Ja, zo'n reis naar en door Sovjet-land is altoos nog een hele onderneming,' zou Pieck later toegeven. Het viertal reisde naar Berlijn en sloot zich daar aan bij de rest van het gezelschap. Nadat de groep een Russisch visum had veroverd, werd nog diezelfde dag de reis voortgezet. Han Pieck schreef over dit traject: 'De trein stoomt verder door het Poolsche landschap. Het is niet opwekkend. Een triest regenweer, de landwegen zijn modderkanalen. Hier en daar kruipen lage, armoedige huisjes langs de grond. We krijgen de indruk van een echt armoeland.

Het is hetzelfde beeld, dat sommige arme Javaanse dessa's vertonen, legt één van ons gezelschap uit, die Java kent.' Pieck doelde met deze persoon op Mechanicus, die in zijn Indische tijd immers drie jaar op Java had gewoond.

Bij Njgoroloje, een grensstation tussen Warschau en Moskou, betrad de groep de Russische bodem. Van hieruit reisde men verder het land in. Gedurende een maand bezochten zij talrijke 'brandpunten van het politieke en culturele leven' van Rusland, zoals Mechanicus het noemde: Moskou, Leningrad, Saratov, Kazan, de Russische akkers van het Wolga-gebied en de – destijds – beroemde jaarmarkt in Nizjni-Novgorod, waar de volken uit het Oosten met de Russen handel dreven.

Eind augustus werd een driedaagse tocht op de Wolga gemaakt met het schip de Karl Marx. De reis voerde van Nizjni-Novgorod, via Kazan en Samara naar Saratov, waarna per trein de terugtocht naar Moskou volgde.

Dr. Berlage hield op 6 september een lezing voor de architecten van Moskou, in het gebouw van het Centraal Comité voor de Verbetering van de Positie der Russische Geleerden. Het volledige reisgezelschap was erbij aanwezig; ook Mechanicus, die over deze bijeenkomst als 'bijzonder correspondent' vanuit Moskou een artikel voor het *Handelsblad* samenstelde. 'De voordracht was een beschouwing over het verband tussen bouwkunst en samenleving. Zij maakte grote indruk op de aanwezigen, evenals de lantaarnplaatjes, die van de ontwikkeling van de Hollandsche bouwkunst een duidelijk beeld gaven,' schreef hij. Mechanicus maakte voorts melding van het feit dat professor Frijda een 'vlot uitgesproken speechje' hield, waarin deze stelde 'dat in Nederland vele legenden over Rusland de ronde doen, waaraan hijzelf ook schuldig stond, doch dat hij gaarne zou medewerken om deze bij zijn terugkomst te bestrijden.'

De Tribune, die het artikel van Mechanicus integraal overnam, voegde aan Frijda's bekentenis in haar voorpaginacommentaar van 13 september toe: 'Voor de redactie van het *Handelsblad* en het meerendeel harer lezers, legt het "oordeel" van allerlei onbekende grootheden – ja zelfs van obscure individuen – meer gewicht in de schaal als het over Sovjet-Rusland gaat, dan het oordeel van ter zake bevoegden, dat altijd gunstig luidt, zoals we herhaaldelijk hebben geconstateerd.'

In de derde week van september reisden de leden van het Genootschap vanuit Leningrad per schip via de Oostzee naar Nederland terug. Na terugkomst in Nederland besteedde Mechanicus op de redactie en

ook thuis, vele weken aan het verwerken van zijn indrukken en ervaringen. In de avondeditie van 5 oktober 1929 verscheen zijn eerste artikel van een serie verhalen, onder de verzamelnaam *Russische Reisbeelden*. Hij stelde zich in deze reeks artikelen vrij mild op ten opzichte van Stalins harde, communistische wijze van regeren. Op voorhand hadden sommige critici er al achterdochtig op gewezen, dat de begeleiders van de communistische Woks ongetwijfeld zouden verhinderen dat het reisgezelschap eventuele misstanden met eigen ogen waar kon nemen. Mechanicus zélf ontkende ten stelligste in zijn vrijheid te zijn beknot: 'Wij zijn geen onverdeelde bewonderaars van het politieke systeem der Sovjet-regering en wij kunnen natuurlijk ook niet instaan voor wat wij niet zagen; maar wij moeten toch onomwonden zeggen dat wij de morele overtuiging hebben gekregen, dat wat wij aan instellingen gezien hebben niet op zichzelf staat, doch deel uitmaakt van een algemeen systeem.'

Opmerkelijk was echter dat enkele leden van het reisgezelschap wel degelijk een sterke politieke band met Rusland hadden. De secretaris van het Genootschap Nederland-Nieuw Rusland, Apie Prins, had zich ten doel gesteld in Nederland 'de Sovjet-cultuur bekend' te maken. Prins was tevens vertegenwoordiger van het Russische reisbureau Intourist. Henri Pieck schreef over de tocht het boek *Zwart en wit uit het roode Rusland*, gepubliceerd in 1930. Dit uitvoerige reisverslag gaf een positief beeld van de ontwikkelingen in de Sovjet-Unie. Zeer interessant in het boek zijn de foto's die Pieck zelf maakte. Voorts beschreef zijn verhaal nauwkeurig het verloop van de studiereis, waardoor ook de route die Mechanicus volgde, kan worden gereconstrueerd.

De journalist Igor Cornelissen onthulde in zijn boek *De GPOE op de Overtoom* dat Henri Pieck en zijn vrouw Bernie in latere jaren voor de Russische inlichtingendienst hebben gewerkt en actief betrokken waren bij spionage voor de Sovjet-Unie. De kiem voor deze samenwerking werd mogelijk al tijdens deze reis door Rusland gelegd, ook al omdat Pieck het laatste deel van de rondreis gescheiden van het gezelschap aflegde. Terwijl de groep naar Leningrad reisde, verbleef Pieck o.a. in Charkov. Hij ging op eigen gelegenheid naar Nederland terug.

Van Pieck was bekend dat hij probeerde Nederlanders voor de 'Sovjet-zaak' te winnen. Tot de mensen die door hem werden benaderd, behoorden ook journalisten. Of Philip Mechanicus onder deze groep 'gegadigden' viel, is niet bekend. Mocht Pieck hebben getracht hem tot het communisme te bekeren, dan zal hij geen succes hebben gehad.

Mechanicus had veel vrienden in de communistische, pro-Russische of anderszins linkse kringen. Zo kende hij de revolutionair-socialistische politicus Henk Sneevliet, die gelijktijdig met Mechanicus in Indië had gezeten en in 1917 wegens opruiing uit Nederlands-Indië was verbannen. Mechanicus was bijzonder geïnteresseerd in de Russische maatschappij, doch hij was geen communist. Degenen die hem hebben gekend, zijn hier heel beslist over. Een lachende collega Julius van der Wielen zei: 'Daar was hij, ik zou bijna zeggen te verstandig voor, maar ik bedoel te selectief, te nuchter. Hij was veel meer humanist.'

Over zijn eerste tocht door Rusland schreef Mechanicus twaalf *Reisbeelden*, die tussen 5 oktober 1929 en 4 januari 1930 in het *Algemeen Handelsblad* werden gepubliceerd. 'Die eerste reisbrieven in de krant waren direct een groot succes en trokken zelfs landelijk de aandacht,' zei Han de Groot. Mechanicus werd regelmatig gevraagd om lezingen te verzorgen. Zo sprak hij op 30 januari 1931 in gebouw Industria te Amsterdam, op uitnodiging van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel, over de Russische Revolutie en het Vijfjarenplan. Het *Handelsblad* deed hiervan, in een ruime samenvatting, verslag. Han de Groot: 'Vergeet niet dat de mensen in die dagen geen televisie hadden en dat de radio óók niet overal kwam. Het was bijzonder dat een Nederlandse journalist toegang had tot een natie, die tot die tijd de poorten vrij hermetisch gesloten hield en dat hij uit de eerste hand verslag kon doen van de situatie in dat land. Zijn artikelen werden veel gelezen.'

In 1931, 1932 en 1934 reisde Mechanicus opnieuw naar Rusland. Hij raakte gefascineerd door de zware taak die de Russen zichzelf hadden gesteld. 'Bij de geboorte van het bolsjewisme hebben aan zijn wieg doodbidders gestaan, die het wicht een kort bestaan voorspelden. Dit bolsjewisme is bezig, in weerwil van alle tegenwerpingen die denkbaar zijn, zijn weg te banen,' schreef hij.

Centraal in Mechanicus' artikelen stonden de zogenaamde Vijfjarenplannen van Socialistische Opbouw. Dit waren door Stalin ontwikkelde, strak opgestelde blauwdrukken voor politieke en vooral economische hervormingen in Rusland, volgens een aantal onbuigzame principes: planmatige staatsproductie, collectivisatie van bedrijven, maatschappelijke nivellering, een monopoliepositie voor de Staat en ondergeschikte belangen en behoeften van de bevolking. Alles stond in het teken van het opkrikken van de Russische economie binnen een uitermate korte periode – het eerste Vijfjarenplan liep van 1926 tot en met 1931 – tot een niveau dat kon concurreren met het rijke Westen, waar zich juist in die tijd de rampzalige economische crisisjaren aankondigden.

Zijn indrukken uit de tweede reis verwerkte *Mechanicus* in 22 artikelen, die tussen 10 oktober 1931 en 6 maart 1932 in het *Algemeen Handelsblad* werden opgenomen. De krant besloot de beste stukken over zijn beide reizen te bundelen. Nog in diezelfde maand, maart 1932, verscheen het boekje *Russische Reisschetsen*, zoals hij zijn artikelen inmiddels noemde. De bundel kon door de lezers via het *Handelsblad* worden besteld. Hoofdredacteur D.J. von Balluseck noemde in een voorwoord *Mechanicus'* artikelen 'reisindrukken, van een zoveel mogelijk onbevooroordeelde waarnemer, bereid om wit en zwart te onderscheiden.'

De belangstelling voor de *Reisschetsen* was dermate groot, dat de socialistische uitgever Andries Blitz een handelsuitgave van het boek op de markt bracht, onder de titel *Van sikkels en hamers*. Het voorwoord van Von Balluseck werd vervangen door een Ter Inleiding van *Mechanicus* zelf. De rest van de inhoud was identiek aan die van de *Reisschetsen*-bundel.

Naarmate *Mechanicus* vaker naar Rusland ging, werd de toon van zijn *Reisschetsen* kritischer en scherper. 'Als je die stukken nu leest, kun je duidelijk een ontwikkeling herkennen. In zijn artikelen stelde hij zich steeds afstandelijker en genuanceerder op. Die grote bewondering raakte hij toch wel kwijt en dat liet hij ook blijken in zijn reisverslagen,' meende Han de Groot. Verhaalde hij bijvoorbeeld na zijn eerste reis nog enthousiast over de grote inhaalrace van Rusland, later beschouwde *Mechanicus* het Vijfjarenplan niet anders dan als een 'schema, waarop de vestiging van een communistische staat' mogelijk zou zijn. Het al dan niet slagen van dit plan werd, volgens hem, negatief beïnvloed door de 'achterlijkheid' van de Russische samenleving. *Mechanicus* zag zeker positieve punten in de staatskapitalistische politiek: verkorting van de arbeidsdag, verdwijnen van het analfabetisme, loonsverhoging, woningbouw en andere belangrijke maatregelen van culturele en sociale aard. 'Maar wat ook vaststaat is dat het plan kent: staatsexploitatie, met een staatsmonopoliepositie voor de buitenlandse handel, industrialisatie, mechanisatie, en proletarisering van het gehele volk. Niet de vrijheid van het individu, doch het belang van de gemeenschap, de collectiviteit, is de economische drijfkracht.'

Bovenstaande constatering was dan ook de kern van *Mechanicus'* kritiek: het ontbreken van individuele rechten en vrijheden en de meedogenloze, nietsontziende en razendsnelle wijze waarop het volk met deze ideologie werd geïndoctrineerd. 'Het Vijfjarenplan is agressief: het is een scherpgedacht compromis tussen de behoeften van de indus-

triële opbouw van het land en een zekere materiële en geestelijke vol-
doening van de arbeiders en de arme boeren,' schreef hij.

Met name de boeren hadden het moeilijk. Zij werden gedwongen hun
boerderijen af te staan in het kader van de algehele collectivisatie. Ver-
volgens werkten zij veelal op de *kolchozen*, de collectieve landbouw-
bedrijven, of de *sovchozen*, de staatslandbouwbedrijven. Mechanicus,
die deze instellingen bezocht, maakte melding van de zorgen die de
partij zich maakte, omdat de arbeiders van deze staatsbedrijven het ge-
zag wilden ondermijnen: 'Het verzet smeult reeds, tegen de ondra-
gelijke en geestelijke dwang van een smalle dictatuur.'

Hij roerde hier, zij het voorzichtig, een teer punt aan: de vervolging
van de andersdenkenden. Diep in zijn hart moet Mechanicus hebben
aangevoeld dat in de kwestie van de politieke gevangenen een groot
probleem schuilging. Hij maakte er in ieder geval de nodige toespelin-
gen op. Zo beschreef hij onder meer de beginselen van de toenmalige
Sovjet-Russische strafwetgeving en het onderscheid dat werd gemaakt
tussen misdadigers, 'die in de ogen van de rechters voor verbetering
vatbaar' waren, en de politieke delinquenten, die 'onder een andere
classificatie' vielen. Mechanicus bezocht tijdens zijn eerste reis door
Rusland de Tagansky-gevangenis in Moskou en sprak daar met enkele
gestraften. Uiteraard ontmoette hij bij deze gelegenheid geen politieke
vijanden van de Russische staat. Deze politieke delinquenten stonden,
voor zover hij had weten te achterhalen, bloot aan de doodstraf, ver-
banning of eenzame opsluiting. 'Over deze groep zwijgen de autoritei-
ten hardnekkig. De deuren der gevangenissen waar deze gevangenen
voor hun politieke zonden boeten, blijven hermetisch gesloten,'
schreef hij, niet wetend om welke grote aantallen het in werkelijkheid
ging. Verder liet hij het onderwerp voor wat het was.

De slavist professor Karel van het Reve, die voor dit boek een aantal
Reisschetsen las, noemde ze leesbare, knap in elkaar gezette lectuur.
Hij vond echter Mechanicus, met name op het punt van de politieke de-
linquenten, achteraf gezien 'enigszins naïef'. 'Hij wist niets van de
volkerenmoord, die op dat moment, met name onder de boeren, gaande
was. Dergelijke zaken werden angstvallig uit de buurt van de toeristen
gehouden. Maar hij had in zijn constatering toch wel wat verder kun-
nen gaan. Hij noemde de doodstraf, de verbanning; hij had kunnen be-
vroeden dat de Russische dictatuur bezig was zijn vijanden systema-
tisch uit te roeien. Ook sommige van zijn andere gevolgtrekkingen
snijden niet allemaal hout.'

Van het Reve gaf hiervan een voorbeeld: 'Mechanicus schreef ergens dat er in Moskou zoveel dakloze weeskinderen rondliepen. Hij wijdde er zelfs een heel artikel aan. Inderdaad was dat in die tijd een groot probleem. Moskou telde tienduizenden verwaarloosde, verwilderde jongeren, die van het platteland naar de stad waren getrokken en die geen vaste verblijfplaats hadden. Mechanicus verklaarde dit verschijnsel door erop te wijzen dat hun ouders tijdens de Russische Revolutie waren omgekomen. Onzin natuurlijk, want hij schreef dit in 1932, vijftien jaar na de revolutie, over kinderen van 8, 10, 12 jaar oud. Die ouders waren inderdaad omgekomen, echter niet tijdens de Revolutie, maar als slachtoffer van het Stalinistische bewind. Ze waren opgepakt, naar kampen gebracht en nooit meer teruggekomen.'

Lang niet alle door Mechanicus op papier gezette ervaringen konden de goedkeuring van de Russische autoriteiten wegdragen, vooral nadat hij in 1931 openlijk had geschreven dat de Russische dictatuur 'aan het verworden was van een zuiver revolutionair instrument tot een dogmatisch ketterjagerscollege.' Zijn verhalen werden scherp in de gaten gehouden door de Nederlandse communisten en sympathiserende Rusland-geïnteresseerden: dezelfde mensen met wie hij in 1929 via het Genootschap Nederland-Nieuw Rusland in contact was gekomen. Ook tijdens zijn derde en vierde rondreis door de Sovjet-Unie, in september en oktober van 1932 en 1934, zette hij zijn kritische benadering voort.

Van zijn Rusland-reizen zijn enkele tientallen brieven en briefkaarten bewaard gebleven, die Mechanicus vanuit Rusland naar Annie Jonkman en Ruth stuurde. Deze correspondentie bevat korte beschrijvingen van hetgeen hij zag en meemaakte; af en toe vermeldde hij een interessant detail dat niet in zijn *Reisschetsen* werd opgenomen. Zo bleek uit de brieven van zijn tweede reis uit 1931, dat Mechanicus meermaals om een onderhoud met de Russische leider Stalin heeft verzocht. Op 18 augustus 1931 schreef hij aan Annie Jonkman: 'Op mijn program staan een aantal interviews over de meest actuele vraagstukken, ik meen een stuk of zes, en een gesprek met Stalin. Of ik dit laatste krijg, is natuurlijk volstrekt onzeker, maar ik heb het erop gewaagd, het aan te vragen.' Het beoogde gesprek kwam er uiteindelijk niet en Mechanicus werd afgescheept met enkele interviews met lagere regeringsfunctionarissen. 'Eerlijk gezegd heb ik er langzamerhand genoeg van,' bekende hij. 'Het leven in het hotel vind ik miserabel. Ik althans krijg geen voedsel genoeg en moet aanvulling zoeken in brood. Constant loop ik met een hongerige maag rond.'

Mechanicus bleef de Russische autoriteiten bekritisieren. Met enkele functionarissen was hij in staat openhartig te praten. 'Er zit vaak nog te veel dogmatiek bij de Russen, die te veel hun theoretische stellingen verdedigen en te weinig de praktijk als uitgangspunt kiezen,' schreef hij op 3 oktober 1932. Een week daarvoor maakte hij een twee dagen durende bootreis over de Zwarte Zee naar Jalta. Hij was aan boord de enige buitenlander, zodat hij nogal wat aandacht trok. 'Aan één stuk door heb ik de, vaak zeer naïeve, vragen der Russen moeten beantwoorden, of hun min of meer ironische opmerkingen over het kapitalisme moeten slikken, hetgeen ik natuurlijk lachende deed. Zij zagen in mij de wrijfpaal, waartegen zij hun huid konden schuren.'

Zijn laatste trip, in 1934, maakte Mechanicus niet per trein, maar per vliegtuig, van Amsterdam via Berlijn naar Moskou. Op een ansichtkaart aan zijn dochter Ruth schreef hij dat de vliegtocht van Berlijn naar Moskou twaalf uur had geduurd. 'In Königsberg moest ik van een grote Duitse vliegmachine overstappen in een kleine Russische, die erg heeft geschommeld. Eén van Paps fototoestellen is gestolen en hij is ook door de politie gearresteerd en meegenomen, omdat hij een foto maakte ergens waar het niet mocht.' Deze tegenslagen waren tekenend voor de Russische entourage en het vermoeiende reizen, die hem in toenemende mate gingen tegenstaan. 'Ik verlang er hard naar, nu eens niet voor het journalistieke werk te hoeven reizen,' verzuchtte hij. Deze persoonlijke afkeer liep parallel met de groeiende, scherpe toon in zijn *Reisschetsen*. 'Ik heb een harde tournee achter de rug van niet anders dan lange nachtelijke treinreizen en haast even lange autotochten door de steppen om die vermaledijde landbouworganisaties te bekijken, die mijn leven beginnen te vergallen,' meldde hij vanuit Charkov. In oktober reisde hij via Stockholm naar Nederland terug, waarmee hij zijn laatste bezoek aan Rusland afsloot.

Over zijn derde en vierde reis naar Rusland schreef Mechanicus wederom enkele tientallen *Reisschetsen*, die het *Handelsblad* tot in het voorjaar van 1935 met veel succes publiceerde. Hij deed hierin niet uitsluitend verslag van de Russische politiek, maar tevens van al het moois dat hij had gezien. Mechanicus was een groot liefhebber van de Russische cultuur, architectuur, natuur en museumschatten. 'Buiten en behalve het bolsjewisme, is er ook nog Rusland zélf,' beaamde hij.

Collega Tops Lefebvre-van Bellen vertelde dat Mechanicus na zijn reizen 'overliep' van ervaringen en avonturen. 'Die moesten er allemaal eerst uit, via zijn artikelen voor de krant. In mijn herinnering ging

dat schrijven vrij moeizaam; het kostte hem veel denkwerk, veel concentratie en vooral veel heen en weer geloop, want dat deed hij ettelijke uren per dag: ijsberen, dreutelen, dreutelen. Hij schreef zijn slotartikelen voor de krant volgens mij het liefste thuis.'

Handelsblad-medewerker George Stempfer, in die tijd financieel redacteur, herinnerde zich dat Mechanicus graag ongestoord werkte. 'Hij schreef vaak in de bibliotheek van de krant, daar was het rustig.'

In augustus 1932 deed hij over een door hem voltooide serie Rusland-beschouwingen die hij Annie Jonkman ter lezing had gestuurd, per brief de volgende bekentenis: 'Het deed me plezier dat je over mijn bundeltje opstellen wat goeds te zeggen had, niet uit ijdelheid, maar omdat ik waarachtig in dit werk gezwoegd en getoed heb en eerlijk gezocht heb naar de vorm, waarin ik mij naar eerlijke overtuiging zou uitdrukken.'

Het verhaal gaat dat Mechanicus na zijn vierde reis, vanwege zijn kritische houding, van de Sovjet-autoriteiten Rusland niet meer in mocht. Hij zou *persona non grata* zijn geworden. Juul Mechanicus hoorde dit van haar moeder. 'Hij was te kritisch geweest. Intourist mocht hem niet meer meenemen,' vertelde ze. Ook dochter Ruth was hier zeer beslist over: 'Hij kreeg geen nieuw visum en kon Rusland niet meer in.'

Een brief van 18 augustus 1936 aan Annie Jonkman, bevestigt in grote lijnen deze bewering. Hierin is sprake van de moeilijkheden met het verkrijgen van zijn reispapieren voor een vijfde Rusland-reis: 'In een conferentie met mijn directeur en hoofdredacteur is goedgevonden, dat ik vrijdag vertrek,' schreef Mechanicus, 'maar mijn pasvisum is nog niet verleend en daarzonder kan ik moeilijk vertrekken. Vandaag heeft Intourist naar Moskou geseind om mijn pasvisum en als Moskou een beetje snel is, zou het er morgen kunnen zijn. Maar voorlopig moet ik maar weer even afwachten.' Mechanicus publiceerde echter in 1936 en de jaren daarna geen nieuwe serie *Reisschetsen* meer, waaruit kan worden opgemaakt dat zijn visum inderdaad door Moskou werd geweigerd en dat de geplande reis kennelijk op het laatste moment moest worden afgezegd.

In de jaren hierna bleef Mechanicus vanuit Nederland de ontwikkelingen in Rusland aandachtig volgen. Ook al zou hij het land niet meer bezoeken, hij schreef nog talloze Rusland-artikelen, over uiteenlopende onderwerpen, in het *Handelsblad*. Daarnaast kreeg hij in de eerste helft van de jaren dertig warme belangstelling voor een geheel ander

land: Palestina. Het oog van de wereld werd op dit gebied gericht, mede door de politieke ontwikkelingen in Duitsland.

7 In het Beloofde Land

De nationaal-socialisten, met Hitler voorop, hadden al vóór 1933 duidelijk gemaakt hoe ze, eenmaal in het bezit van de regeringsmacht, met hun politieke vijanden zouden omgaan. Tot die tegenstanders werden in eerste instantie de communisten gerekend. Hitler sprak in die dagen over 'de vernietiging van het marxisme, waarbij wij niet zullen rusten tot de laatste marxist bekeerd of uitgeroeid is.' Tevens benadrukte hij dat juist de nationaal-socialisten vast moesten houden aan het doel van hun buitenlandse politiek, namelijk 'het Duitse volk de grond en bodem te waarborgen die hun toekomen.'

De benoeming van Hitler tot rijkskanselier op 30 januari 1933 bood de NSDAP de gelegenheid volgens die principes te handelen. Duitsland werd een dictatuurstaat, waarin terreur en angst bepalend werden voor de sfeer in het land. Al tijdens de eerste dagen na de beëdiging van het kabinet-Hitler startte een vervolging van politieke tegenstanders. Vooral de SA en SS, de speciale onderdelen van de NSDAP, onderscheidden zich daarbij door hun bijzonder brute optreden. Vele burgers werden in *Schutzhaft* genomen. Deze vorm van gevangenschap hield een preventieve hechtenis in voor potentiële tegenstanders van het nazi-regime.

Na de Rijksdagbrand van 27 februari 1933 vonden arrestatiegolven plaats, waarbij duizenden communisten, socialisten, vakbondsleiders, journalisten en anderen werden opgepakt en voor onbepaalde tijd werden opgesloten in speciale concentratiekampen. In het begin hadden deze kampen geen uniforme organisatorische structuur. Behalve de staatsconcentratiekampen, die vielen onder de politieke politie van elke Duitse deelstaat, waren er talrijke 'wilde' kampen. Deze waren zonder verbintenis met regionale politie- of andere instanties door de SA en SS opgericht en werden in eigen beheer geleid. Vooral in deze kampen heersten onmenselijke toestanden. Met deze concentratiekampen werd tevens de basis gevormd voor het latere systeem van vervolging en vernietiging van de joden.

Tussen zijn derde en vierde tocht naar Rusland, maakte Philip Mechanicus in 1933 onverwachts een studiereis naar Palestina. De snelle politieke ontwikkelingen in Europa waren aanleiding voor deze korte Midde-Oosten-trip. Terwijl het *Handelsblad* zijn derde serie Rusland-

schetsen nog maar net had gepubliceerd, toog Mechanicus op weg. De krant motiveerde zijn vertrek als volgt: 'Nu ten gevolge van de jongste gebeurtenissen in Duitsland het emigratieprobleem aan de orde is gekomen, heeft onze medewerker Philip Mechanicus, onze lezers door zijn *Russische Reisschetsen* bekend, zich naar Palestina begeven om daar de immigratiemogelijkheden te bestuderen en met eigen ogen het land te bekijken dat meer dan ooit voor vele joden het "Beloofde Land" geworden is.'

De eerste golf van joodse immigranten was al rond 1880 in Palestina beland, dat toen nog een onderdeel was van het Turkse Rijk. Deze pioniers vestigden zich hier in het kader van het zionisme, het streven van de joden terug te keren naar Palestina en er een nationale staat te stichten. Het was Theodor Herzl die in 1896 met zijn boek *Der Judenstaat* de verdere stoot gaf tot het georganiseerde zionisme. In 1905 volgde een tweede, omvangrijke volksverhuizing van joden naar het Beloofde Land.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog veroverden Engelse troepen Palestina op de Turken. Bij de conferentie van San Remo in 1920 werd Palestina als mandaatgebied aan Groot-Brittannië toegewezen, onder voorwaarde dat een in de Balfour-declaratie van november 1917 vervatte belofte ten uitvoer zou worden gebracht. Minister van Buitenlandse Zaken Balfour had namens de Engelse regering in 1917 steun beloofd aan de vestiging van een Joods Nationaal Tehuis in Palestina, mits aan de burgerlijke en religieuze vrijheden van de niet-joden in Palestina – voornamelijk de Arabieren – geen afbreuk zou worden gedaan. Ondanks deze toezegging veroorzaakte de Balfour-verklaring toenemend verzet onder het Arabische bevolkingsdeel en al spoedig bleken de Arabische en de joodse doelstellingen onverzoenlijk.

In de jaren dertig gingen extremistische groepen aan beide zijden over tot gewelddadige acties tegen elkaar en tegen het Britse bestuur. Na de Tweede Wereldoorlog werd het zionisten-vraagstuk urgent, toen de joodse overlevenden van de Duitse uitroeiingspolitiek in groten getale naar Palestina trachtten te emigreren. Het geweld tussen de Britten, joden en Arabieren nam verder toe, vooral nadat het Voorlopig Bestuur van de Joodse Gemeenschap na een uitspraak van de Verenigde Naties op 14 mei 1948 de joodse staat Israël uitriep. De Britten verlieten spoedig daarop het land, maar Israël en de Arabische staten continueerden een vijandschap, die tot op de dag van vandaag voortduurt.

Van een Israëliische staat was in 1933, toen Mechanicus Palestina bezocht, geen sprake. De Arabieren en joden leefden nog in betrekkelijke

rust met elkaar samen, maar dit bleek slechts de stilte voor de storm te zijn. Juist in deze jaren kwamen langzaam de eerste schermutselingen tussen de beide partijen op gang en de broeierige sfeer die hieraan voorafging, klonk menigmaal door in de artikelen en brieven die Mechanicus aan Palestina en de joodse kwestie wijdde. Tijdens deze tocht schreef hij, net zoals op zijn Rusland-reizen, privé een aantal brieven aan Annie Jonkman in Amsterdam, waarvan er zes bewaard zijn gebleven.

Mechanicus reisde begin mei 1933 per trein naar Triëst in Italië. Hier scheepte hij zich in aan boord van de Italia. Via Brindisi en Larnaka op Cyprus, voer hij naar Palestina. Al tijdens de reis begon Mechanicus met zijn observaties. Zijn eerste *Reisschets* voor het *Handelsblad* meldde: 'De passagiersbevolking bestaat uitsluitend uit joden, op weg naar Palestina. De meeste passagiers zijn toeristen en gaan op verkenning, velen in de hoop dat als zij eenmaal Palestijnse grond onder de voeten hebben, zij wel hier of daar een plaats zullen vinden. De golf van antisemitisme, die sedert de revolutie van Hitler ook in andere landen van Europa haar invloed doet gelden, geeft de trek van reizigers naar Palestina plotseling een nieuwe prikkel.' In een brief aan Annie Jonkman vertelde hij hoe zijn medepassagiers hun rampspoed in Duitsland opvatten: 'Niet verbitterd, doch met de glimlach van de mens, die weet dat tenslotte toch rechtvaardigheid heerst, en dat ook Hitler niet aan zijn lot ontkomt.' Aansluitend refereerde hij aan zijn lectuur onderweg: 'Je moet Jeremia eens opslaan en zien wat voor merkwaardige dingen hij daar zegt over de herrijzenis van het joodse volk.'

Mechanicus arriveerde op 8 mei 1933 in de haven van Jaffa, waar hij door de douaneautoriteiten aan een scherpe controle werd onderworpen. Zijn pas droeg 'onbeschaamd' veel Sovjet-stempels, hetgeen de nodige achterdocht teweegbracht. Op 9 mei, nauwelijks één dag 'veilig en wel' in het Heilige Land, liet hij Annie Jonkman weten 'de neus al vol Oriënt' te hebben.

Op de kade besloot hij direct door te reizen naar Tel Aviv, dat aan Jaffa grenst. Deze stad was ruim 25 jaar eerder door enkele tientallen kolonisten met geleend geld gesticht. 'Men staat hier voor een verbaazingwekkend verschijnsel in Palestina,' schreef Mechanicus in zijn vierde *Reisschets*. 'Vlak aan de grenzen van het nauwe, morsige Arabische Jaffa strekt zich een nieuwe, moderne Europese stad uit. Tel Aviv is uit de grond gesprongen; de snelheid van zijn ontwikkeling maakt een Amerikaanse indruk.' Hij noemde Tel Aviv de 'smeltkroes van een nieuwe nationale eenheid'.

Het grootste deel van de joodse bevolking was op dat moment Oost-europees, tachtig procent kwam uit Rusland en Polen, de rest uit alle delen van Europa. 'Palestina wordt bewoond door Arabieren en joden, bestuurd door Groot-Brittannië. Onder de joodse kolonisten echter is een sterk voelbaar taalchauvinisme waar te nemen; joden, die in Palestina een andere taal dan het Hebreeuws spreken, wordt dat intrinsiek kwalijk genomen en niet zelden als ongepast te verstaan gegeven,' schreef Mechanicus in het *Handelsblad*. 'De joden gaan er prat op, dat de stad gebouwd is uitsluitend met joods kapitaal en met joodse handen. De samenleving is bezielde door één sterk, dragend ideaal, met name: Palestina (...) op te bouwen tot een stevige, onschokbare joods-nationale gemeenschap.'

In zijn drie weken durende verblijf in Palestina reisde hij dwars door het land, van Jaffa en Tel Aviv naar Jeruzalem, van de Dode Zee en Jericho per auto naar de Akkobaai en Haifa. Hij bezocht de zionisten-kolonies en andere joodse nederzettingen, de ondernemingen, de *kiboetsim* en diverse collectieve en geprivatiseerde landbouwbedrijven. Mechanicus sprak met vele politici, ambtenaren en andere autoriteiten, maar ook met de 'gewone' burgers. Hij bracht werkbezoeken aan de gemeenschappelijke nederzettingen van de zionisten, de *kwoetsoth*, gebaseerd op het coöperatieve, collectivistische stelsel, met als bedrijfsvorm het gemeenschappelijke bezit van bodem, gebouwen en inventaris. In 1933 waren er 27 *kwoetsoth*, verdeeld over het gehele gebied dat de joden tot dan toe hadden gekoloniseerd.

Ook langs de *kiboetsim*, de pionierskampen, en de *mosjaw owdiem*, de arbeidersnederzettingen op individuele grondslag, maakte Mechanicus een rondgang. Geïnteresseerd observeerde hij de leden van de *kwoetsoth*, 'krachtige, bruingebrande, van levenskracht schuimende jongemannen en -vrouwen.' Zijn reisverhalen schreef hij veelal ter plekke. Deze gingen met spoed naar Amsterdam, waar ze enkele dagen later al in het *Handelsblad* werden geplaatst.

Over de volksverhuizing van de Europese joden naar Palestina was Mechanicus direct al somber gestemd. Hij noemde het 'deerniswekkend en hartbrekend' de vele immigranten 'van hun bestaan losgeslagen te zien rondzwalken.' Zelfs de intellectuelen moesten op het land werken. 'En hard,' voegde hij eraan toe. 'Een arts, een jonge vrouw, zat vanmiddag aan tafel bij haar geschiedenis uit Duitsland te huilen, omdat zij zich bekommerde over het lot van haar twee kinderen die zij voorlopig in Bazel en de Elzas had achtergelaten. Dat is de vraag der

Duitsers: Wat wordt er van onze kinderen?’ schreef hij op 22 mei aan Annie Jonkman.

In zijn reisverhalen vroeg Mechanicus zich regelmatig af in hoeverre de Palestijnse gemeenschap in staat zou zijn uit te groeien tot een uniforme nationale samenleving, waarin nieuwe en oude waarden zich in goede harmonie met elkaar zouden kunnen mengen.

Treffend was zijn beschrijving van de onderlinge irritatie tussen de Duitse en andere joden: een probleem dat zich ook tijdens de Tweede Wereldoorlog in de concentratiekampen zou voordoen: ‘De Oosteuro-pese joden zien hen een beetje met de nek aan. De Duitsers brengen een zekere traditionele hooghartigheid mee van: Wij Duitsers zijn toch anders dan jullie: *mehrwertig*. Zij komen grotendeels niet als overtuigde zionisten naar Palestina, doch als mensen, die een veilig toevluchts-oord zoeken. Daaraan ontleent een hatelijke Witz zijn oorsprong. Men zou de Duitse immigranten bij hun aankomst vragen: *Kommen Sie aus Deutschland, oder aus Überzeugung?* (...) De gemeenzame, weinig individualistische en weinig eisende Oosteuropese joden, hoezeer ook begaan met het lot der Duitse joden, kunnen de arrogantie en halfslachtigheid der Duitsers moeilijk aanvaarden.’

Mechanicus ervoer Jeruzalem als ‘het centrum van de Zionistische beweging.’ Hij signaleerde hartroerende rituelen bij de Klaagmuur en over het platteland vermeldde hij enthousiast de ontwikkeling van ‘moeras tot bouwland’: ‘De joodse kolonisten hebben het land als het ware met de toverstaf aangeraakt en de verstarring, waarin Palestina eeuwenlang gevangen zat, gebroken.’ In zijn artikelenreeks wijdde Mechanicus ruime aandacht aan de geschiedenis van het zionisme, de politiek van Herzl en de ontwikkeling van de kolonisatiegedachte. Hij verhaalde van de Russische studenten, die in 1882 als eenvoudige landarbeiders naar Palestina trokken om daar de eerste steen van het zionisme te leggen, waarop de latere generaties konden voortbouwen. Hij meldde de financiële steun van de filantroop baron Edmond de Rothschild bij de aanleg van de eerste wijngaarden; eveneens beschreef hij de opkomst van de Palestine Jewish Colonisation Association en het Joods Nationaal Fonds, die de filantropische gedachte inruilden voor de meer zakelijke.

Uitgebreid stond Mechanicus, in diverse *Reisschetsen*, stil bij de groeiende vijandschap tussen de joden en de Arabieren. Voorts ging hij in op de discussie omtrent de aantallen joden die jaarlijks naar Palestina ‘mochten’ emigreren. Rond 1933 waren dat er zo’n 2000 per maand.

Eind 1931 maakten de joden 17,5% van de bevolking van Palestina uit. Daarnaast beschreef hij het bodemvraagstuk, het kopen van land door de zionisten, een probleem waarvan hij vond dat dit 'tussen de joden en de Arabieren staat als een hoge muur, die beide groepen scherp scheidt, waar twee werelden misschien onverzoenbaar en onverzoenlijk tegenover elkaar staan.'

Mechanicus was zelf geen zionist. Hoewel hij met interesse en bewondering de opbouw van het land gadesloeg, zag hij op dat moment in de terugkeer van alle joden naar het Beloofde Land geen definitieve oplossing. Pas jaren later, toen hij in Westerbork verbleef, zou hij verheugd toezien hoe bij de opgroeiende jeugd in het kamp het joodse zelfbewustzijn sterk aanwezig was en zich uitte in een duidelijk verlangen naar Palestina. In Westerbork werd bij hem het gevoel voor een eigen joodse staat aangewakkerd, heviger dan toen hij zelf in dit land verbleef. Zijn eigen voorkeur bleef uitgaan naar assimilatie: het opgaan van de joden in de bestaande gemeenschap. Hoewel hij het in zijn artikelen niet schreef, zag Mechanicus zelfs een gevaar in de centralisatie van de joden in één land. Als grote groep, bij elkaar, zouden ze kwetsbaar zijn, zeker met de Arabieren als aartsvijand direct om hen heen. Tijdens zijn verblijf in het Duitse kamp Bergen-Belsen, in 1944, deed hij hierover tegen een kampgenoot, Louis Tas, een uitspraak. Hij wees toen op het gevaar van de samentrekking binnen één gebied, ofwel het 'Levantiseren' van de joden, zoals hij het noemde.

Mechanicus zag en beschreef de door hem waargenomen problematiek afstandelijk en neutraal. Hij was van mening dat de structuur van het Volkenbond-mandaat, dat de politieke status van Palestina bepaalde, 'onmiskendbaar zwak' was, omdat het op twee gedachten hinkte. 'Het mandaat spreekt zich enerzijds uit voor de vestiging in Palestina van een Nationaal Tehuis voor het joodse volk, en legt anderzijds de mandataris (Groot-Brittannië) de verplichting op ervoor te zorgen, dat de rechten en positie van andere delen der bevolking niet worden benadeeld. Hoe staan de partijen tegenover dit dualisme?' vroeg hij zich af. 'Het mandaat is voor de joden niet het doorzichtige kristal geworden, dat zij zich in 1917 hadden gedroomd: de erkenning door Balfour van de historische rechten der joden op Palestina en de wederopbouw van Palestina als hét Joods Nationaal Tehuis. De Arabieren gaan wat het mandaat betreft, veel verder dan de joden. De Balfour-verklaring is voor hen een document, dat verraad belichaamt van heilige beloften. Zij zeggen eenvoudig: Wij erkennen geen mandaat.' Zelf zag hij op dat

moment geen oplossing voor het escalerende conflict.

Eind mei 1933 verliet Mechanicus Palestina. Hij reisde in de eerste week van juni via Rome naar Amsterdam terug. 'Graag was ik nog wat gebleven om het een en ander af te doen,' liet hij Annie Jonkman weten. 'Maar aangezien Nierstrasz, mijn chef, 11 juni met vakantie gaat, moet ik voor die tijd weer in Amsterdam zijn.' Doch tegelijk was hij volkomen overweldigd door alle indrukken die hij had opgedaan. 'Van Palestina herinner ik mij op het ogenblik minder dan niets,' schreef hij Annie op 1 juni. 'Ik weet alleen, dat het buitengewoon interessant was wat ik allemaal heb gezien. Het joodse probleem is echter zó netelig, dat ik mij daarop terdege moet bezinnen. Een bepaalde conclusie heb ik niet; die moet nog in barre nood geboren worden.' Toch was duidelijk dat hij niet erg enthousiast over het zionisme dacht: 'Het is een heel vraagstuk, hoe Palestina al de verstotenen uit Europa zal kunnen absorberen, feitelijk een onmogelijkheid.' Spottend liet hij erop volgen: 'Wel weet ik dat de zionisten in Holland het zeker beter weten dan ik en dat ik door een vuur van kritiek zal moeten.'

Tijdens en na zijn Palestina-reis schreef Mechanicus 25 *Reisschetsen*, die het *Handelsblad* in het voorjaar en de zomer van 1933 publiceerde. De belangstelling van het lezerspubliek voor zijn artikelen was wederom groot. In oktober werden de schetsen integraal gebundeld en door het *Handelsblad* in eigen beheer uitgegeven. Mechanicus' tweede boek kreeg de titel *Een volk bouwt zijn huis*.

In het 25ste, thuis geschreven, hoofdstuk stond de schrijver uitgebreid stil bij de actuele situatie van dat moment omtrent Palestina en de vervolgte Duitse joden. In dit artikel kwam zijn ondertussen geformuleerde opvatting over het zionisme in Palestina naar voren. Hij stond weliswaar sympathiek tegenover het streven naar een eigen joodse staat, maar voelde zichzelf hier niet toe aangetrokken. Ondanks zijn bedenkingen was Mechanicus van mening dat het joodse volk het volste recht had in Palestina een 'eigen huis' te bouwen: 'De jodenvervolging in Duitsland heeft de zionisten ongetwijfeld terecht aanleiding gegeven, zich tot de mandataris te wenden met de vraag: Wat zijt gij bereid, voor de vervolgte joden te doen? Het congres te Praag heeft het de plicht van de mandataris genoemd, een zo ruim mogelijke immigratie voor de Duitse joden in Palestina mogelijk te maken, hun vestiging te vergemakkelijken en alles te doen om het Joods Nationaal Tehuis in het snelst mogelijke tempo op te bouwen.'

Om alle problemen van de zionisten onderling en die van de zionis-

ten ten opzichte van de Arabieren en de Britten, zo goed mogelijk het hoofd te kunnen bieden, pleitte Mechanicus voor een praktische politiek, in plaats van een principiële. 'De zionisten zouden oog moeten hebben voor de praktijk, die compromissen vereist,' was hij van mening. 'Indien de zionisten erin zouden slagen met de Arabieren een goed akkoord te sluiten, zouden zij ook gemakkelijker de Engelse regering kunnen benaderen en haar kunnen overtuigen van de economische uitvoerbaarheid van immigratie op ruime schaal, waarvoor de financiën dan zeker op een of andere wijze gemakkelijk te vinden waren,' aldus Mechanicus, die in dit verband Palestina 'de voorpost van de Europese beschaving' noemde. 'Het is de ironie van de geschiedenis, dat de joden, die Europa heeft verjaagd, het niet hebben verlaten als zijn vijanden, doch als zijn vrienden en verdedigers. Palestina ligt in een brandpunt, waar economische en politieke wereldbelangen elkaar ontmoeten en waar religieuze barrières staan. Omdat dit zo is, heeft Europa er alle belang bij, in de zionisten zijn bondgenoten te zien. Dat is in het welbegrepen eigenbelang van West-Europa,' zo besloot hij zijn artikelenreeks.

Mechanicus was weinig hoopvol gestemd over de mogelijkheid om de Palestijnse kwestie op de zo door hem gehoopte harmonische wijze op te lossen. Hij voorspelde de toekomstige gewelddadigheden al in een brief van 28 mei 1933, die hij, zittend aan het meer van Tiberias, aan Annie Jonkman schreef: 'Er heerst hier in Palestina een stemming van grote vijandigheid tussen joden en Arabieren, die vandaag of morgen tot vijandigheden zal leiden. De joden zeggen: Laat ze maar opkomen. De Arabieren verklaren openlijk: Wij bereiden ons voor (...) De joden werken met overtuiging en geestdrift, doch ook met grote berusting aan de opbouw van hun nieuwe vaderland. Het opmerkelijke van hun ondernemingen is, dat ze alle strategisch gebouwd zijn, ter afwering van eventuele vijandelijke aanvallen.'

In de jaren na zijn Palestina-reis bleef Mechanicus de ontwikkelingen in dit land volgen. Door zijn functie als politiek commentator Buitenland van het *Handelsblad* vanaf september 1936, was hij in staat regelmatig over de gebeurtenissen in Palestina te schrijven.

Zoals hij al in een vroeg stadium had voorzien, escaleerden de politieke en economische spanningen in Palestina in snel tempo. In april 1936 kwamen de Arabieren in opstand, als protest tegen de immigratie van de joden. Stakingen en rellen waren aan de orde van de dag, mede onder invloed van het in dat jaar opgerichte Hoge Arabische Comité.

Het waren met name de extremistische Arabieren, die in de jaren vanaf 1936 tot aan de Tweede Wereldoorlog een met onverflauwde kracht voortdurende terreur in Palestina zouden uitoefenen. De Engelse regering zag zich spoedig gedwongen een groot contingent Britse troepen naar Palestina te zenden, om de orde en rust te herstellen. Zij slaagden hier echter nauwelijks in. Voortdurend braken er over en weer nieuwe gewelddadigheden uit, waaraan later ook Syrische extremisten aan de zijde van de Arabieren zouden meedoen. Mechanicus sprak in zijn commentaar van juni 1938 van een 'welhaast bovenmenselijke taak' om voor de problemen een oplossing te vinden: 'Deling van het gebied dringt zich echter voortdurend opnieuw op als de minst slechte oplossing van het ingewikkelde probleem om aan de verlammende chaos, die thans in Palestina reeds zo lang heerst, een einde te maken.'

8 Mechanicus als chef Buitenland

Op 2 augustus 1934 overleed de Duitse president, maarschalk Von Hindenburg. Zijn dood gaf Hitler de gelegenheid de beide functies van kanselier en president in zijn persoon te verenigen. Hij werd in augustus 1934 met overweldigende meerderheid aangewezen als *Führer* van het Duitse Rijk. Philip Mechanicus richtte zijn journalistieke aandacht in deze tijd steeds nadrukkelijker op nazi-Duitsland. Op 5 augustus 1934 schreef hij over de dood van Von Hindenburg en de verdere verwikkelingen in Duitsland een brief aan Annie Jonkman. Zijn gevoelens waren direct duidelijk: 'Ik ben blij dat het eind deze week is, want ik kan mij niet herinneren dat ik zulke gespannen veertien dagen heb beleefd sedert lange tijd. Het deed mij soms een beetje denken aan mijn Indische tijd, die ook rijk was aan spannende en vergende tijden. Het meest verbijsterende van alles is, dat Hitler zich uitroept tot president, of *Führer* van de Duitse staat. Een stout stukje absolutistische politiek, waarvan men niet weet, wat meer verbazing wekt: de waanzin of de tactloosheid. Want ik houd het er voor, dat op het ogenblik in Duitsland de waanzin regeert, het brein van een machtswellusteling, die niet meer gemeten kan worden met de maatstaf van het normale. Zoals onze hele tijd er een is van de waanzin. Daarover zou ik nog wel wat kunnen schrijven.'

In 1935 behaalde Hitler een groot succes. Bij het zogenaamde Saar-referendum stemden de bewoners van dit gebied vóór aansluiting bij Duitsland. Het Saar-gebied, dat na de Eerste Wereldoorlog tot mandaatgebied van de Volkenbond was verklaard, werd daarmee weer Duits en keerde *Heim ins Reich*. Mechanicus versloeg dit plebisciet voor het *Handelsblad*; eind 1934 reisde hij naar Saarbrücken. Hier maakte hij in de praktijk de massahysterie van het nationaal-socialisme mee. Ondanks dat het referendum onder toezicht van neutrale waarnemers werd uitgevoerd, waren de spanningen en intimidaties in die weken schering en inslag. Mechanicus beschreef de angstige sfeer van deze volksstemming, die zou beslissen over de politieke en economische toekomst van het gebied en zijn bewoners. Diverse keren wees hij op de druk die door de nationaal-socialisten op de bevolking van het Saar-gebied werd uitgeoefend om bij het referendum pro-Hitler te kiezen: 'De poli-

tieke invloeden zijn aan het werk om de uitslag van het plebisciet in een bepaalde richting te stuwen en deze zijn bepaald niet kieskeurig in hun middelen,' meldde hij enkele dagen voor de stemming, die op 13 januari 1935 plaatsvond. Mechanicus sprak in Saarbrücken met tal van burgers en politici. Hij maakte er kennis met de politieke opvatting van de nationaal-socialisten: een overtuiging waarvan hij gruwde. 'Een scherpe projectie van de toestand trof ik bijvoorbeeld in het partijbureau der communisten,' schreef hij. 'Daar ontmoette ik een nationaal-socialist, die daar voorwendde communist te zijn en mij later in het hotel kwam opzoeken om mij, stilzwijgend tegen geld, politieke en militaire geheimen der nationaal-socialisten te leveren. Slechts een voorbeeld van de troebele sfeer in het Saar-gebied.'

Ruim 90% van de ongeveer half miljoen kiezers stemde uiteindelijk vóór terugkeer naar Duitsland, hetgeen op 1 maart van dat jaar officieel geschiedde. Mechanicus was die dag bij deze overdracht aanwezig. Hij stuurde dochter Ruth een kaart met nazi-propaganda over de *Heimkehr der Saar*.

Philip Mechanicus werd per 1 september 1936 benoemd tot chef van de redactie Buitenland. Hij trad daarmee in de voetsporen van zijn collega's W. Nierstrasz en B.J. Barenbroek. Voortaan behoorde het tot zijn taak leiding te geven aan 'zijn' redactie, die op dat moment bestond uit C.J. Schotel, Leopold Aletrino, Oscar Mohr, A.J.F. Evers, Leonard Huizinga en P. Beishuizen. Hiermee kwam een eind aan het normale verslaggeverswerk, dat hij zestien jaar had verricht.

Mechanicus werd verantwoordelijk voor de buitenlandse *Politieke Dagoverzichten*, die dagelijks in het *Handelsblad* verschenen. Het eerste dagoverzicht dat hij in zijn nieuwe functie schreef, werd geplaatst op 2 september 1936, onder de titel 'Hitler steekt zijn voelhorens uit'. 'Hitler zoekt zijn draai en zijn bewegingen wekken de indruk, dat hij die niet gemakkelijk kan vinden,' concludeerde hij over de strijd die de Duitse leider tegen het bolsjewisme had aangekondigd.

Mechanicus volgde de gebeurtenissen in de wereldpolitiek vanaf september 1936 letterlijk van dag tot dag. De ongeveer 1000 dagoverzichten die hij publiceerde, staan bijna allemaal in het teken van crisis en spanning. Mechanicus gaf commentaar op de gebeurtenissen in Palestina, India en Rusland, rond de Spaanse burgeroorlog en het fascisme van Mussolini. Uiteraard lag de nadruk op de fanatieke opmars van nazi-Duitsland. 'De aandacht der wereld is vrijwel geheel samengetrokken op enige internationale vraagstukken van groot formaat en

urgentie, waarmede de rust en de vrede van Europa en de wereld ten innigste zijn gemoeid,' schreef hij op 31 december 1936.

In maart 1937 herdacht hij de twintigste verjaardag van de Russische Revolutie met een omvangrijk hoofdartikel, geschreven in een sombere toon: 'Wat men, twintig jaar na de revolutie die het Russische volk vrijheid, gelijkheid en broederschap in het vooruitzicht stelde, geneigd is te constateren is, dat het volk nog altijd in de kluisters van de dictatuur is geklonken, op een voet van ongelijkheid leeft, die in het westen praktisch onbekend is en dat de voortdurende en meedogenloze ketterij ook maar de geringste gedachte aan broederschap verduistert, terwijl de godsdienstverdrukking leert wat de gewetensvrijheid in het rode Rusland waard is.'

Redactiesecretaris Han de Groot zou Mechanicus in deze periode beter leren kennen, met name tijdens de dagelijkse redactievergaderingen, die De Groot notuleerde. Mechanicus was uit hoofde van zijn nieuwe functie bij deze vergaderingen, iedere ochtend om half elf in de kamer van directeur Heldring, aanwezig. De Groot: 'Hij stak zijn mening niet onder stoelen of banken. De rubriek die hij schreef was belangrijk, zeker gezien de spanningen in de wereld. Mechanicus moest dan vertellen wat hij die dag zou schrijven. Soms had hij zijn commentaar al half klaar. Over de inhoud ontstond vaak onderlinge discussie, die menigmaal hevig oplaaide. Mechanicus voerde daarbij meestal het hoogste woord en het moest gek lopen wilde hij zijn gelijk niet krijgen.'

Ward Messer was in die tijd een jongeman van amper 20 jaar. 'Ik wilde graag in de journalistiek, van jongs af aan,' vertelde hij. 'Via een kennis werd ik bij het *Algemeen Handelsblad* geïntroduceerd. Afgesproken werd dat ik een half jaar bij deze krant mocht komen "volontairen". Want dat was je toen hè, een volontair, een onbetaalde, vrijwillige medewerker. Han de Groot heeft een plaats voor mij versierd bij de redactie Buitenland, dus onder Philip Mechanicus. Ik begrijp nu nog niet waarom ze Buitenland kozen, want Mechanicus had weinig trek in me. Maar goed, daar bleek dan plaats te zijn, dus in april 1938 kon ik er beginnen.'

Toen Messer op zijn eerste werkdag bij het *Handelsblad* arriveerde, werd hij direct met een kwade en driftige Mechanicus geconfronteerd. 'Hij voelde zich gepasseerd, hij was niet bij mijn aanstelling betrokken, kortom: hij had zwaar de pest in. Maar dat was nog niet alles. Ik had de directie een briefje ter bevestiging geschreven, en dit lag bij Mechanicus op het bureau. Hij maakte mij het verwijt dat ik die brief

alleen met "Messer" had ondertekend, zonder voornaam of initialen. Dat hoorde helemaal niet bij zo'n broekie als ik. Mechanicus vond dat alleen de ouderen, zoals hij, met hun achternaam mochten tekenen. Nu had ik wel degelijk mijn initiaal erbij gezet, maar door de sierlijke krul van mijn handtekening, want ik wilde indruk maken, was die "E" niet meer te lezen. Ik probeerde nog uitleg te geven, maar nee: ik had veel te veel verbeelding. Nou daar zat ik dus, nog geen vijf minuten binnen en ik had de baas al tegen me in het harnas gejaagd.'

Messer werd, als jongste op de redactie Buitenland, een echte duvelstoejager. 'Ik moest heel veel doen. 's Ochtends was ik als eerste op de redactie, om van alles voor de heren in orde te maken. De telexen die 's nachts waren binnengekomen moest ik van elkaar knippen en sorteren. De diverse redacteuren deden ieder een deel van de wereld. Ik legde de betreffende telexen op hun bureau. Mechanicus kreeg altijd de nieuwsoverzichten van persbureau Reuter. Ik lette bij dit werk bijzonder goed op, zodat ik de goede telexen bij de juiste redacteur legde, want ik kreeg voor alles op m'n donder.'

Messer benadrukte dat de verhouding tussen Mechanicus en hem nooit hartelijk is geweest. 'Ik kon niet veel goeds bij hem doen, hoewel ik heel erg m'n best deed. Ik had ook wel pech hoor, want ik was nét met mijn werk begonnen toen er weer wat gebeurde. We zaten met de gehele redactie Buitenland in één ruimte, inclusief Mechanicus, op de tweede verdieping van het gebouw aan de Nieuwezijds. Wij hadden een merkwaardige kamer, vreemd van vorm, met twee grote ramen en muren die niet helemaal recht waren. Bovendien stond er in die redactiekamer een grote pilaar, niet ver van de ramen af. Daarachter had Mechanicus zich verschanst. Hij zat achter een enorm ouderwets bureau-ministre, met zo'n klep die omhoog kon. Op zijn bureau had hij stapels boeken, papieren en documenten liggen. Hij had nog net een vierkantje over, waarin hij kon werken. Op een ochtend was ik, om een telex te lezen, op het uitschuifbare deel van Mechanicus' bureau gaan zitten. Ik ben er prompt doorheen gezakt. Ik heb nog geprobeerd om het met een stuk hout te stutten, maar net toen Mechanicus op de krant verscheen, zakte de hele boel weer in elkaar. Wie heeft dat gedaan! brieste hij. Als een geslagen hond ging ik naar hem toe om te bekennen dat ik de boosdoener was geweest. Hij beet mij toe, elk woord met een priemende vinger benadrukkend: U hebt niet op mijn bureau te gaan zitten! Verder wist hij er ook niet goed raad mee. Vervolgens pakte hij een stapel papieren en stormde de kamer uit.'

Volgens Messer was Mechanicus altijd in de benen. 'Hij had de hele

dag haast. Ik heb hem zelden rustig achter zijn bureau zien zitten lezen of schrijven. Hij liep nimmer gewoon, hij stormde overal op af.'

En Tops Lefebvre-van Bellen: 'Hij rende, en als hij bij ons op de fotoredactie kwam, trad hij nooit normaal binnen. De deur knalde open en Philip waaide binnen. Hij bekeek dan foto's, zocht ze uit, besprak ze en gaf ze door. En weg vloog hij weer, naar elders.'

Mechanicus arriveerde iedere ochtend pas om een uur of half tien op de krant. Messer: 'Dat voorrecht had hij, gezien zijn status. Maar omdat hij laat was, leek het net alsof hij de verdere dag achter zichzelf aan liep. Hij kwam dan binnen stomen. Ik zeg "stomen", want hij maakte altijd het geluid van een locomotief, hij ademde heel hard door z'n neus.' Tops beschreef Mechanicus' manier van spreken als 'snuiven of briesen'. Ook dochter Juul herkende het snuiven van haar vader: 'Als we bij een muziekuivoering zaten, snoof hij ook altijd. Bij stille gedeeltes was dat heel hinderlijk, want iedereen hoorde het.'

Over Mechanicus' uiterlijk vertelde Messer: 'Hij had een bijzondere, mooie gebogen arendsneus, met grote neusvleugels. Mechanicus liep een beetje met z'n hoofd achterover, alsof hij bijziend was en die neus stak dan duidelijk naar voren. Zwart krulletjeshaar had hij en hele donkere ogen, waarmee hij je haarscherp aan kon kijken, dwars door je heen eigenlijk.'

Mechanicus weigerde bij het *Handelsblad* de typemachine te gebruiken. Hij schreef zijn artikelen met de hand. Volgens Messer schreef Mechanicus op bijzondere wijze. 'Hij had een dikke zwarte gouden pen, die hij bijna rechtop in zijn vuist hield, tussen twee vingers geklemd, met zijn duim er bovenop. Hij schreef met geweldige hanepoten, die berucht waren op de krant. Bijna niemand kon ze lezen.'

Het componeren van zijn politieke overzichten was een dagelijks terugkerend ritueel, dat legendarisch is geworden. 'De gehele redactie leed eronder. We moesten er elke dag doorhéén en we konden pas rustig ademhalen als Mechanicus klaar was met z'n stukje,' vertelde Messer, die het verdere verloop als volgt beschreef: 'Hij ging eerst naar de redactievergadering. Daar werd besproken wat er die dag in de krant kwam te staan. Die vergaderingen duurden eigenlijk altijd te lang, zo tot een uur of half twaalf en de zetterij zat rond die tijd al om de kopij te springen. Mechanicus kwam dan terug van zijn vergadering, nog meer stomend en gehaast dan anders. Vervolgens ontstond er een estafette naar de zetterij en terug. Iedere dag kwam er een loopjongen naar beneden, die beleefd aan de zijkant van het bureau bleef wachten, met

de handen op z'n rug, tot Mechanicus een velletje kopij klaar had. Mechanicus schreef keurig op maat; hij wist dat hij ongeveer twaalf, dertien kantjes nodig had om zijn rubriek te vullen. Telkens als hij een blaadje vol had, gaf hij dat aan de loopjongen en die bracht het razendsnel naar boven, naar enkele zettters die zijn krabbels konden lezen. De loopjongen kwam dan gauw teruggehold, net op tijd om het volgende velletje in ontvangst te nemen. Zo ging dat door totdat Mechanicus klaar was. Hij hoefde vrijwel niet na te denken en in een zeer hoog tempo maakte hij zijn stukje. Langer dan een half uur duurde het nooit. Als een stoommachine zat hij te werken. Iedereen op de redactie moest stil zijn. Soms lukte het niet erg, dan was hij bijvoorbeeld bij velletje tien en dan wilde hij velletje drie terug hebben om nog iets te corrigeren. Dan had je grote paniek in de tent, want dat stuk kopij was allang doorgegeven aan de zettters. Pas als zijn stukje klaar was, keerde de rust op de redactiekamer terug. Meestal stormde Mechanicus direct weg, snuivend en al, met zijn jas half aan, zijn hoed in de hand en altijd die enorme stapel paperassen onder z'n arm. Hij ging dan lunchen. Dit gebeurde dus elke dag en dit ceremonieel was écht heel karakteristiek als je over Mechanicus praat.'

Ward Messer was inmiddels bij de krant in vaste dienst gekomen. Het waren voornamelijk de andere redacteuren die zich over hem ontfermden en hem in het vak hebben opgeleid. Met name de oude C.J. Schotel, Leopold Aletrino, met wie hij goed bevriend zou raken, Oscar Mohr, A.J.F. Evers en P. Beishuizen waren zijn leermeesters. 'Van Mechanicus kreeg ik alleen maar kritiek en beslist geen onderlicht. Hij vond dat de anderen dit moesten doen, want een chef-redacteur diende zich niet met volontairs bezig te houden. Hij maakte daar één keer een uitzondering op. Op zekere dag kondigde Mechanicus aan dat er een nieuwe volontair op de redactie zou komen, waar hij zich persoonlijk over zou ontfermen. Nou, dat vonden wij heel vreemd natuurlijk, want hij schoof die mensen altijd door naar de andere redactieleden. Ja, zei Mechanicus, die onze verbazing wel zag, dit is iemand uit mijn persoonlijke kennissenkring, vandaar. Toen de volontair op kantoor arriveerde, bleek het een dame te zijn, een freule, een protégée van Mechanicus, behoedzaam door hem bij het *Handelsblad* binnengeloodst. Hij was een en al oog voor haar, hoffelijk, charmant en bedolf haar onder complimentjes. Zo kenden wij hem helemaal niet. De hilariteit bij ons was heel groot. Die vrouw bleek overigens volstrekt ongeschikt voor dit werk en zij is via een zijdeur weer geruisloos

afgevoerd. Hierna heeft Mechanicus zich ook niet meer met volontairs bemoeid...'

Philip Mechanicus was geen chef die midden in het werk van de andere journalisten wilde zitten. Leidinggevend was hij niet. Hij hield zich nogal afzijdig; de journalisten op zijn redactie hadden een grote mate van zelfstandigheid. Tops Lefebvre-van Bellen: 'Mechanicus was geen leider, zo gedroeg hij zich geen moment. Hij speelde zijn macht nooit uit.'

Messer: 'Hij zag wel al het nieuws aan zich voorbijgaan en wist ook precies wat er speelde, maar hij was redactioneel niet erg bij de afdeling betrokken. Het waren meestal de andere redacteurs die de zaken onderling, volgens de hiërarchie van de ouderdom, regelden. Mechanicus verwachtte dat men werk van hoog gehalte leverde. Was dat niet zo, dan werd je daar hard op aangesproken. Ik ben één keer geweldig door hem onder handen genomen, toen ik op zondagmiddag op eigen houtje een redevoering van Adolf Hitler tot artikel had bewerkt en had doorgegeven aan de zetters. Ik dacht dat ik een goede beurt maakte, maar ik heb geweldig op m'n kop gehad, ook van Von Balluseck, de hoofdredacteur. Mechanicus snoof op zijn bekende manier en brieste: Tja, dat had u niet mogen doen, dat is toch belachelijk, dat de jongste bediende aan de redevoering van Hitler wordt gezet, dat kan helemaal niet! En als Mechanicus zoiets tegen je zei, dan was je vonnis voor enkele weken getekend, dan kon je wel inpakken.'

Messer vertelde verder: 'Zijn journalistieke werk gaf blijk van zijn grote capaciteiten, van zijn kennis van het vak, vooral van de ingewikkelde buitenlandse politiek. Mechanicus werd hierover voortdurend geraadpleegd, ook door de hoofdredactie. Hij was veel meer commentator dan verslaggever. Hij analyseerde, vatte samen en legde uit. Daarmee gaf Mechanicus gestalte aan het profiel van het *Handelsblad*. Op zijn gebied was hij een hele grote. De krant werd in parlementair en politiek Den Haag gespeld. Zijn toon was wel eens hautain; voortreffelijk qua taalgebruik, opbouw en argumentatie, maar zoals wij wel plachten te zeggen, met een "hoog boord om" geschreven. Op de redactie ging de anekdote dat Mechanicus een keer iets geschreven had in de trant van: Wij zouden de heer Churchill aan willen raden om dit nooit meer te doen. Dat geeft wel aardig aan wat ik bedoel.'

Volgens Messer is Leopold Aletrino degene geweest, die zich zijn lot het meest heeft aangetrokken. 's Avonds, als de anderen al naar huis waren, bleef hij vaak zitten om zijn rubriek *Van Overal* te schrijven. Dan behoeftte hij Messer voor uitglijders door zijn stukjes te lezen en

eventueel te corrigeren of aanwijzingen te geven. ‘Als je nachtdienst draaide, had je vaak het rijk alleen en was je koning van de redactie, de baas van het hele spul. Meestal deed je met z’n tweeën avonddienst. Maar als Leonard Huizinga dienst had met mij, dan riep hij om een uur of negen, half tien: Messertje, ik ga even in de Kalverstraat kijken! Hij verdween dan en kwam ook niet meer terug, dus zat ik vaak alleen. Mechanicus verscheen ’s avonds wel eens op de redactie, om de laatste telexen of kopij te lezen en als Huizinga er dan niet was, snoof hij tegen mij: Waar is-ie? En dan zei ik: Och, hij is even een ommetje maken en dan begreep Mechanicus het wel. Hij tolereerde het ook oogluikend. Dat ik er dan alleen zat en alle kopij in m’n eentje moest voorbereiden en doorgeven, tja, zo ging dat in die tijd.’

‘Als ik het karakter van Mechanicus moet omschrijven,’ vervolgde Messer peinzend, ‘dan zou ik zeggen: een sanguine man, snel in vuur en vlam, driftig, bevlogen, creatief. Moeilijk te doorgronden, niet erg vriendelijk, hoewel anderen zeiden dat hij meeviel, maar op kantoor was hij zakelijk bezig. Hij moest altijd duizenden dingen doen, was het niet ter redactie, dan wel ergens anders, nooit rust, nooit. Hij behoorde duidelijk tot de bovenlaag van de joodse intellectuelen. Hij was een beschaafde joodse Nederlander, hyperintelligent, die zichzelf een grote eruditie had verworven.’

Handelsblad-collega Evert Werkman schreef na de oorlog over hem in *Het Parool*: ‘Philip Mechanicus was een uitnemend journalist. Zijn carrière is er het bewijs van. Hij wilde dat wel weten ook. Hij was ijdel en met zichzelf ingenomen, hard en veeleisend voor zijn ondergeschikten. Eigenzinnig ook. Geen sympathieke man dus? Och, wie kende hem meer dan oppervlakkig?’

Tops Lefebvre-van Bellen: ‘Hij was zo anders. Mechanicus was tegen het gewone, dat irriteerde hem. De andere redacteuren van het *Handelsblad* uit die jaren waren oude mannetjes vergeleken bij Philip. Zijn directe collega’s hadden het moeilijk met hem en hij waarschijnlijk óók met hen. Hij had dikwijls meningsverschillen, was vaak kwaad. Zo stormde hij op een zaterdagmiddag een keer op de fotoreactie binnen. Rázend was hij. Er was een foto bij een artikel van hem geplaatst, maar daar was iets mee, verkeerd afgesneden of een verminkt onderschrift, precies weet ik het niet meer. Wel dat mijn baas, André Garf, er ook iets mee te maken had. Maar die was er op dat moment niet. Mechanicus ijsbeerde door de kamer en ging woedend tegen mij tekeer. Met een benepen stemmetje zei ik dat hij dat maandag maar

met Garf moest bespreken, omdat ik er niets aan kon doen. Een ogenblik stond Mechanicus stil en keek mij bedachtzaam aan. Toen begon hij wederom te ijsberen. Dat kan me niks schelen, schreeuwde hij, want ik ben nú kwaad! Dat was hem ten voeten uit, een typische reactie van Mechanicus.'

Volgens Ward Messer had Mechanicus zeker gevoel voor humor: 'Hij was spits en geestig, alleen niet direct op ons niveau. Als er een mop op de redactie getapt werd, moest hij die ook altijd horen. Soms zag je dan die zwarte ogen van hem glinsteren en kwam er iets van een glimlach.'

Tops Lefebvre-van Bellen had haar eigen herinneringen aan de grappen en grollen die op de redactie Buitenland werden uitgehaald. 'Het was een briljant stel daar. Een zeer ontwikkeld, vakkundig gezelschap, allemaal, stuk voor stuk. Mechanicus, Aletrino, een verfijnde tachtiger, Evers, een allerliefste man, heel bescheiden. Later kwam daar de jongere generatie bij: Huizinga, die zich altijd vreselijk voor ons meisjes stond uit te sloven, Messer, Oscar Mohr, Beishuizen, dat waren fantastische mensen.' Volgens haar spande C.J. Schotel echter, op clownesk gebied, de kroon. 'Dat was een Droogstoppel die zijn weerga niet kende. Een komiek van het type Buziau, zo zag hij er ook uit. Hele voorstellingen werden er op de redactie Buitenland gegeven, altijd na drie of vijf uur 's middags. De spanning was dan gebroken, want de persen draaiden: de landelijke of de stadseditie werd gedrukt! Dan vond er regelmatig een opvoering plaats, waarin Schotel de hoofdrol speelde. Wij hadden door het hele gebouw heen de pneumatische buizenpost. In mica kokers werden kopij, artikelen en drukproeven verzonden naar andere redacties of naar de zetterij. Met twee van die kokers roffelde Schotel op de zijkant van een oud bureau. Die roffels hoorde je door het hele gebouw en waren een bekend sein: er ging wat gebeuren! Als de menigte verzameld was, ging Schotel op een stoel staan, stak een stuk strokenproef in de hals van zijn jasje, alsof hij een groot wit boord om had. Hij speelde dan de rol van predikant, pakte de onderkant van die strokenproef en deed net of hij daar iets uit voorlas. Dames en heren, zei hij dan op zedige toon, er is een lolletje gebeurd, mijn vader leit onder de tram.'

Tops moest er nog steeds hard om lachen. 'Hij bouwde een hele conference op, zó krankzinnig, die kon wel een kwartier duren. Tenslotte stapte Schotel in een van de kasten die tegen de muur aan stonden, deed de deuren op een kier zodat je hem nog net kon zien en zakte door zijn knieën, alsof hij in een lift stond die naar beneden ging. Een typisch soort

humor, uitgevoerd door mensen die de hele dag serieus met ernstige dingen bezig waren en zich moesten ontladen. Deze voorstellingen waren rituele gebeurtenissen en eindigden altijd met het zingen van *God Save The King*. Iedereen was erbij, ook Mechanicus. Hij zal het waarschijnlijk prachtig gevonden hebben, maar hij deed nooit mee.'

Mechanicus werkte in zijn *Handelsblad*-jaren nauw samen met hoofdredacteur Von Balluseck. Daniël Johannes von Balluseck was in 1918 als redacteur Buitenland bij het *Algemeen Handelsblad* in dienst getreden. Na diverse correspondentschappen werd Von Balluseck in 1929 in de hoofdredactie benoemd. Enkele jaren later kreeg hij de redactionele leiding van de krant in handen. Von Balluseck had een voortreffelijke reputatie en stond bekend als een rechtschapen man, een diplomaat en onderhandelaar bij uitstek. Hij kende de buitenlandse politiek zeer goed, door de vele reizen die hij had gemaakt en de diverse functies die hij had vervuld. Uiteraard hadden Von Balluseck en Philip Mechanicus op de krant veel contact met elkaar. Tops Lefebvre-van Bellen, die Von Balluseck goed kende, zei: 'Die twee lagen elkaar wel, ondanks de totaal tegengestelde karakters. *Les extrêmes se touchent*. Mechanicus was een heel moeilijk mens om mee om te gaan, maar Von Balluseck kon prima met hem overweg. Het waren beiden bereisde, intellectuele mensen, zeer geïnteresseerd in politiek. Dat deelden ze met elkaar.'

Het verhaal gaat dat Mechanicus een perfecte imitatie van Von Balluseck kon geven. Deze kon tijdens vergaderingen dusdanig lange zinnen produceren, dat hij soms zelf niet meer wist waar hij het over had en dan zomaar abrupt stopte, zonder dat iemand er iets van begrepen had. Mechanicus schijnt in besloten kring Von Balluseck regelmatig te hebben nagedaan, ondanks zijn grote respect voor deze hoofdredacteur.

Bij het *Handelsblad* was Mechanicus' voorliefde voor vrouwen bekend. 'Iedereen wist wel dat hij gecharmeerd was van de dames. Daar werd op het *Handelsblad* veel over gesproken. Ik was denk ik nog te jong om daar actief aan deel te nemen, maar er werd zeker over gekletst en met name bij de oudere redacteurs waren de affaires en relaties van Mechanicus een geliefd onderwerp van gesprek. Hij had heel wat damestasjes hangen, zo werd dat in die dagen gezegd,' aldus Ward Messer. En Tops Lefebvre-van Bellen: 'Hij was zeer gevoelig voor aardige, jonge vrouwen.'

Jeanne Roos, de latere *Parool*-journaliste, was in die jaren een 'piep-

jong, onschuldig meisje' van net twintig, dat ook op de fotoredactie van het *Handelsblad* werkte. 'Natuurlijk kende ik Philip Mechanicus,' herinnerde ze zich. 'Dat was voor mij een mijnheer, met hoofdletters, iemand waar je geweldig tegen op keek. Hij was vooraanstaand, kwam daar ook voor uit. Mechanicus was geen overmatig vriendelijke man, niet echt aardig, althans niet voor ons, jonge meisjes. Ik zie hem nog duidelijk voor me: een donkere, knoopogige man, met een mager, doch scherp, intelligent gezicht. Joods uiterlijk, ja. Hij had wel iets. Als ik toen ouder was geweest, had ik hem waarschijnlijk een zeer aantrekkelijke man gevonden.'

Als journalistiek commentator hield Mechanicus zich goed op de hoogte van de dreiging van het nationaal-socialisme en het groeiende antisemitisme. Ward Messer wist hierover te vertellen dat Mechanicus, samen met Aletrino, voortdurend waarschuwde voor wat er in Duitsland gebeurde. 'Hij was ervan overtuigd dat dit het grootste gevaar was dat de mensen kon overkomen. Maar dan wel binnen de grenzen van onze neutraliteitspolitiek, want een heleboel mensen geloofden dat het allemaal niet zo'n vaart zou lopen. Die zogenaamde neutraliteit werd op het *Handelsblad* niet erg serieus genomen. Maar omdat het een beleidsbeslissing van de regering betrof, werd in onze berichtgeving wel in die geest geschreven. Op elke nieuwe zet van Hitler reageerde Mechanicus buitengewoon scherp. Hij kon zo fulmineren, uitbarsten als een vulkaan, en als hij eenmaal bezig was, kreeg alles wat hij zei meteen een enorme lading. Met name Aletrino moest hem dan wel eens afremmen. Voorzichtig nou, rustig nou Mec, zei hij dan. Mec was zijn bijnaam, zo werd hij door intimi en vrienden genoemd.'

9 Op Zaal

Na zijn scheiding van Annie Jonkman in 1929, onderhield Mechanicus enkele jaren geen vaste relaties meer. Bij terugkeer van zijn eerste Rusland-reis verhuisde hij voor anderhalf jaar naar de Schipbeekstraat 23. In mei 1931 betrok hij voor slechts vier maanden een kamer aan de Van Tuyl van Serooskerkenweg. Omdat hij echter dichter bij zijn werk wilde wonen, verhuisde Mechanicus tenslotte naar een nieuw onderkomen, binnen de Amsterdamse grachtengordel: het pand Prinsengracht 1101. Zijn twee oudste dochters bezochten hem hier geregeld en beiden bewaren goede en gezellige herinneringen aan deze tijd, waarin ze hun vader voor zich alléén hadden. Juul vertelde: 'Ik fietste regelmatig op zondagochtend naar hem toe. Hij hielp me dan met het huiswerk. Ik was vrij zwak in Frans en paps was daar een kei in. Ook maakten we uitstapjes, op de fiets, of we bezochten een museum of een concert.'

Ook de kinderen van zijn broers kwamen soms met hun vader mee. Ilse van Amelrooij-Mechanicus, een dochter van Ben: 'Op zijn kamer was het altijd een enorme rommel, overal boeken en kranten, echt overal. Eerst moesten die van de stoelen af, pas dan kon je zitten. Op tafel stonden vieze kopjes, die ik voor hem afwaste.' Haar zus Serah Jilink-Mechanicus beaamde dat het 'een troep was' op die kamer. 'Ik rommelde graag tussen de boeken. Vele honderden waren het er. Soms mocht ik ze lenen. Ik heb *Tijl Uilenspiegel* gelezen en *Geertje* van Johan de Meester. Dat was toentertijd bijna tegen pornografie aan. Maar ik dacht: *Geertje*, dat is een meisjesboek, dus dat mag wel. Het kon oom Philip niet schelen, maar mijn moeder wel. Zij vroeg: Moet dat nou, al die boeken voor volwassenen? En dan zei oom Philip: Dat geeft niks, want ze steekt er altijd wel wat van op. De Prinsengracht was voor mij een luilekkerland.'

In november 1937 verhuisde Mechanicus van de Prinsengracht naar een ander grachtenpand, op het Singel 266. Dit pand, waarin nu onder meer het kantoor van De Arbeiderspers is gevestigd, was het eigendom van de notarissenfamilie Piccardt. Het pand was zó groot, dat er ruimte genoeg was voor verschillende onderhuurders. Mechanicus kreeg een zeer ruime kamer in het achterhuis, die de Zaal werd genoemd. Mevrouw L. Eijkelboom-Piccardt, een dochter van notaris Piccardt, ver-

telde over haar ouderlijk huis: 'Het was een enorm pand, met een voorhuis, een binnenplaats en een achterhuis. Er liep een lange, marmeren gang doorheen, waarin mijn zusje en ik regelmatig rolschaatsten. Aan het eind van die gang was een trap naar boven, naar de Zaal. Het leek wel een balzaal zo kolossaal, met een hoog plafond. Hier woonde Mechanicus. Ik noemde hem altijd mijnheer Chanicus, want ik was klein en kon die moeilijke naam niet onthouden. Ik heb nog een ansichtkaart van hem, die hij mij in juli 1938 stuurde uit Praag. Als afzender schreef hij erbij: Mijnheer Chanicus.'

Zijn dochters praatten met geestdrift over deze enorme kamer. Rita: 'Het was er een gezellige rommel. Er stond een rookstoel, zo'n eikehouten stoel met verstelbare leuning, daarnaast een hele moderne stoel, met chroom en bekleed met zwarte stof. Die noemden wij de pinguin.' Ook Ruth bezocht haar vader regelmatig op zijn Zaal, waar drie wanden met boekenkasten stonden. 'Hij had er zijn enorme postzegelverzameling, waarvoor de post die bij het *Handelsblad* arriveerde, een goede bron was.' Ruth zat rond deze tijd op het Vossius Gymnasium en was actief in de schoolvereniging. Soms schakelde ze haar vader in om bepaalde plannen te verwezenlijken. Zo poogde de school een keer de schrijver Jan de Hartog voor een lezing te strikken. 'De Hartog had net *Hollands Glorie* geschreven en was *a hot author* in die tijd. Maar hij reageerde niet op onze uitnodiging. Ten einde raad besloot ik mijn vader te raadplegen. Hij kende De Hartog en nam contact met hem op. Hij kwam, en mijn vader was er die avond ook. De lezing bleek een enorm succes.'

Vanaf de tijd van zijn verhuizing naar het Singel worden bij zijn opgroeiende dochters en de kinderen van zijn broers de herinneringen aan Mechanicus levendiger. Mechanicus onderhield de meeste contacten met zijn broer Ben, die getrouwd was met een Duitse, Olga Weber. Zij hadden vijf kinderen: Ilse, Emmy, Serah, Lydia en Philip. Het gezin van Ben Mechanicus woonde op de Zwanenburgwal. Ben had als overtuigde sociaal-democraat grote belangstelling voor politiek. Mechanicus en hij vonden elkaar daarin, hetgeen vaak tot urenlange discussies leidde. Af en toe kwam hij eten. Lydia Steinweg-Mechanicus: 'Het gebeurde wel dat de bezorger van het *Handelsblad* langskwam met een pakje voor mijn moeder. Daar zat dan een moot vis in, met een briefje erbij, waarin stond: Ik kom vanavond op bezoek. Als wij 's ochtends die bezorger zagen, wisten we het al: oom Philip komt vanavond vis eten. Dat was gewoonte. Hij zei altijd: Vis moet je met je handen eten, en dat kan niet in een restaurant.'

Alle zoons onderhielden contact met moeder Sarah, die haar verdere leven in de Lange Houtstraat zou blijven wonen, tot haar dood in april 1938. 'Opoe Mechanicus kreeg financiële steun van haar jongens,' vertelde Ilse van Amelrooij-Mechanicus. 'Ze betaalden allemaal wat. Daar was wel eens strijd over, want de broers vonden dat oom Philip méér moest betalen, hij verdiende ook beter. Oom Philip was gul en nam vaak cadeaus voor zijn moeder mee, zoals dure kleding en schoenen. Die waren eigenlijk niet aan haar besteed. Hij had een keer kameelharen pantoffels meegenomen, waarin Opoe gaten had geknipt op de plekken waar ze knelden. Dat vond zij heel gewoon, want nou zaten ze lekker. Maar oom Philip was er woedend om.'

Emmy Mechanicus: 'Alle broers hadden talenten. Alleen hebben ze die nooit echt kunnen ontwikkelen, zoals oom Philip. Mijn vader, Ben, was decoratieschilder en kon prachtig tekenen. Joop had een fruitwinkeltje, waarin zijn vrouw Eva werkte. Zelf stond hij met een handkar in de Jodenbreestraat. Oom Jaap had een autospuiterij in de Eerste Weteringdwarsstraat. Jaap was de artiest van de familie, eigenlijk ook een autodidact. Hij sprak zeven talen, was dirigent in zijn vrije tijd, speelde piano, kon goed zingen en had een operetteclubje. Louis viel er een beetje buiten. Ook hij was schilder van beroep, maar hij was geestelijk wat achter. Dat gold ook voor z'n vrouw, Greta. Van de vijf broers zijn er dus vier in de handel terechtgekomen. Philip duidelijk niet, hij is de intellectuele kant opgegaan. Dat zorgde qua milieu toch wel voor een verwijdering tussen hem en zijn broers.'

Mechanicus heeft zijn familieleden, die het zeker in de crisisjaren niet breed hadden, financieel altijd zo goed mogelijk ondersteund. De verhalen hierover zijn talrijk. 'Oom Philip heeft veel voor ons gedaan,' beaamde Ilse. 'Ik zat op de Industrieschool, een particuliere school, en hij zorgde voor mijn schoolgeld. Hij dacht altijd aan ons. Met Sinterklaas kregen we pakjes van hem.' Serah Jilink-Mechanicus: 'Hij betaalde een keer mijn zomervakantiekamp en gaf mij iedere week geld voor de openbare leeszaal. Toen Emmy bij ons thuis een eigen kamer kreeg, kocht hij voor haar spullen om die kamer in te richten. We kregen ook vaak andere dingen, zoals een fiets, kleren en boeken.'

Serah heeft met name Mechanicus' bijzondere kledij onthouden. 'Ik was nog een kind, maar had wel in de gaten dat oom Philip fantastische kleren droeg: sportschoenen, mooie overhemden, plusfours, dure jassen met leren ellebogen en van die grappige, platte hoeden. Hij was gedistingeerd; ik lette altijd op hem, want ik was dol op kleren. Moeder

waste soms voor hem en breide zijn sportkousen, van die mooie, dikke. Oom Philip was enorm ijdel. Ilse zat op de Industrieschool en had daar strijken geleerd. Hij stond erop dat ze zijn zakdoeken streek. Zij kon dat op een speciale manier, zodat de vouw er keurig in bleef. Dat vond hij zeer prettig en dat soort dingetjes typeerde hem.'

Emmy: 'De familie praatte natuurlijk wel over die dandy-achtige trekjes van hem. Als kind ving je wel eens wat op. In dat kader heb ik een keer een enorme blunder gemaakt. Ik vroeg toen aan oom Philip: Ik kauw altijd graag een gebakje. Wat kauwt u graag? Zei Philip: Ook een gebakje. Wat dacht jij dan? Zei ik: Kouwe kak! Ik kreeg me daar een hengst om de oren van mijn vader. Wat was die kwaad! Ik begreep het niet en snikte: Opoe heeft mij dat nog wel zelf verteld!'

'Ik zat op de MULO, ik was twaalf,' herinnerde Serah zich. 'In 1932 was oom Philip nogal "in". Dat kwam doordat zijn bundel *Russische Reisschetsen* net was uitgekomen. De leraren op school vroegen of ik familie was. Ik zei dan nooit dat hij mijn oom was, maar een broer van mijn vader. Dat vond ik interessanter klinken. Ik was dan wel trots.'

Bep Peters-Mechanicus, de dochter van Jacob, beschreef haar oom gezien door de ogen van het 16-jarige meisje dat zij toen was: 'Een zeer ernstige man, een *Einzelgänger*, die nauwelijks grapjes maakte en zeker geen flauwekul duldde. Hij praatte bijna altijd over politiek. Hij was geen huiselijk type, sterker nog: aan de huishouding had hij een broertje dood. Hij was gewend dat alles voor hem geregeld werd en voor hem klaar stond. Hij had veel charme, maar ik vertaalde dat destijds in een beetje angst, dat ik voor hem had. In de oorlogsjaren heeft hij veel voor onze familie gedaan.'

Behalve de dochters van Ben en Jaap is er ook nog Philip, het jongste kind en de enige zoon van Ben. Neef Philip Mechanicus, de fotograaf en journalist, werd door zijn ouders naar zijn oom vernoemd. Hij kwam in 1936 ter wereld. 'Toen ik geboren was en mijn oom hoorde dat ik zijn naam droeg, was hij daar trots op,' vertelde Philip. 'Ik kreeg een zilveren paplepel van hem, met zijn initialen erin. Het feit dat ik naar hem genoemd ben, tekent de goede contacten die mijn ouders met hem hadden.' De herinneringen van neef Philip zijn gebaseerd op wat hij van anderen heeft gehoord. 'Ik heb hem niet bewust meegemaakt, maar door de jaren heen heb ik via mijn werk zoveel mensen ontmoet die hem wél kenden, dat hij eigenlijk de laatste jaren veel meer voor mij is gaan leven. Sterker nog: ik vind het zeer spijtig dat ik hem niet gekend heb.'

Neef Philip noemde de naam van de tekenaar Charles Boost. De twee kenden elkaar van sociëteit De Kring. Van hem kwam ook het volgende verhaal. Vóór de oorlog reisde Mechanicus eens met Boost per trein door Zwitserland. Boost vergaapte zich aan het prachtige landschap en was niet te stuiten in zijn lof op de netheid; alles stond er zo keurig bij: huizen, bomen en lantaarnpalen. 'Ja, dat is zo,' had Mechanicus beaamd, 'maar ze halen hier 's nachts ook alles binnen.'

Jaren geleden werd neef Philip door een oude dame benaderd. 'Ze was mijn naam in de krant tegengekomen, zei ze. Ze vertelde dat ze nog een tekeningetje van mijn oom had. Of ik misschien geïnteresseerd was. Ik ben de tekening bij haar gaan halen. Het was een karikatuur van hem, gemaakt in 1933 te Jeruzalem. Toen ik haar vroeg of ze mijn oom goed gekend had, bevestigde ze mijn vraag met een hoogrode kleur. Ze trad niet in details, maar zei alleen: Uw oom, dat was me er een... Vervolgens bloosde ze nog veel erger. Dat was heel ontroerend en zegt ook eigenlijk wel genoeg over hem.'

Volgens Philip was zijn oom een eigenzinnige, zeer energieke man, met een enorme uitstraling. 'Hij was ook eigenwijs. Vele jaren geleden, zo eind jaren vijftig, kwam ik in café Eylders een man tegen, een uitgever uit Haarlem, wiens naam ik helaas niet meer weet. Hij vertelde me een goede vriend van mijn oom te zijn geweest. Tijdens de oorlog had hij hem gesmeekt om onder te duiken. Maar oom Philip had pertinent geweigerd, met de woorden: Waarom zou ik onderduiken, *ik* ben niet fout, *zij* zijn fout.'

10 Olga Moskowsky-Elias

Halverwege de jaren dertig ontmoette Mechanicus Olga Moskowsky-Elias, de vrouw die tot in de Tweede Wereldoorlog zijn levenspartner zou blijven. Olga werd in Amsterdam geboren op 2 juli 1899. Zij groeide op in de Amsterdamse Sarphati- en Roemer Visscherstraat en was muzikaal zeer begaafd. Olga studeerde Frans; na het behalen van haar doctoraal, volgde ze een pianostudie aan het conservatorium. In mei 1926 trouwde ze met de violist Alexander Moskowsky, een tot Nederlander genaturaliseerde Rus. Moskowsky was na de Russische Revolutie via Duitsland in Nederland terechtgekomen. Hij gaf vioolconcerten door heel Europa en daarbuiten. Regelmatig trad hij in Engeland op voor de BBC-radio. Olga begeleidde hem vaak op de piano; samen maakten ze enkele grammofoonplaten.

Alexander Moskowsky was als muziekpedagoog verbonden aan het Amsterdamse Muzieklyceum, waar hij vaak gastoptredens verzorgde. Zijn huwelijk met Olga duurde officieel tot maart 1938, doch hun relatie was in werkelijkheid al jaren eerder ten einde. Olga en Mechanicus ontmoetten elkaar waarschijnlijk tijdens een huisconcert bij Mien Kuiper op de Reinier Vinkeleskade. 'Van haar kreeg ik solfègeles, zeg maar muzikles op het droge, waarbij je noten leerde en maten,' vertelde dochter Juul. 'Mijn vader kende Mien goed; ze verzorgde dikwijls muziekuitleveringen bij haar thuis, waar onder meer ook de Hillesums speelden. Ik denk dat paps en Olga elkaar daar hebben leren kennen.'

Na haar huwelijk legde Olga zich toe op het geven van pianolessen aan kinderen en 'vergevoerde leerlingen', zoals uit advertenties in de kranten blijkt. Ze speelde regelmatig in het openbaar, voornamelijk voor de radio, maar ook in de Kleine Zaal van het Concertgebouw. Olga begeleidde o.a. de violist Sandor Veck en de zangeres Marya Freund. Mechanicus nam zijn dochters vaak mee naar haar concerten. Olga verhuisde na haar scheiding naar de Botticellistraat in Nieuw-Zuid, een wijk die bij de joodse inwoners van Amsterdam erg in trek was. Mechanicus beschouwde de Botticellistraat als zijn tweede woning.

In 1937 waren Mechanicus en Olga samen op vakantie geweest, naar Italië. Rita en Juul ontmoetten haar een jaar later voor het eerst, tijdens

de zomervakantie van 1938. Mechanicus had zijn kinderen uitgenodigd mee te gaan naar de Dolomieten. 'Juul en ik wisten tot dan toe niets van Olga. Gedurende de heenreis zei hij tegen ons dat een goede vriendin van hem "toevallig" ook in dezelfde trein zat,' vertelde Rita, 'en of wij haar wilden ontmoeten. Dat gebeurde en Olga kwam, zag en overwon.' Juul: 'Wij vonden haar een bijzonder aardige vrouw. We deden ook niet afkerig, waar paps misschien bang voor was geweest. De hele vakantie hebben we samen doorgebracht, heel gezellig, we waren direct één familie.'

Voorals Juul was dol op Olga: 'Ik hield heel veel van haar. Zij was een fantastische vrouw, bij wie ik graag kwam. Het klikte enorm tussen ons. We gingen vaak uit, paps, Olga en ik. Naar een concert of wandelen in Haarlem of Overveen. We aten soms in een restaurant in de Beethovenstraat. Olga kende iedereen en als we daar zaten, moest ik raden wie de andere gasten waren en wat ze deden. Olga wist dat allemaal. Zij bewoonde een mooie verdieping met een suite en een grote achterkamer. Hierin stonden een piano én een vleugel. Die vleugel was van paps, die had hij kennelijk voor haar gekocht.'

Ruth kon zich die vleugel nog goed herinneren. 'Ja,' zei ze, 'die vleugel heeft mijn vader vlak voor de oorlog aangeschaft. Hij is toen piano gaan studeren, uiteraard met Olga als drijfveer. Mijn moeder heeft hem daar nogal mee geplaagd.'

Van Olga kreeg Juul haar eerste pianolessen. 'Ik was achttien en zat in 1939 in de examenklas van het gymnasium. Mijn moeder had op maandagavond altijd koorrepetitie van De Stem des Volks. Als zij weg was, belde ik Olga, of ik mocht komen. Dat was bijna altijd goed. Ik reed dan op m'n fiets naar haar toe en zat heerlijk de avond bij haar uit. Tegen de tijd dat mams terugkwam, ging ik naar huis. Honderden keren ben ik in die paar jaar bij Olga en paps geweest.' De relatie tussen Mechanicus en Olga lag gevoelig bij Esther Wessel en Annie Jonkman. 'Ik had daar best begrip voor,' zei Juul, 'maar toch vond ik het heel fijn dat paps Olga als vriendin had. Geestelijk was zij heel sterk. Zij bezat een grote mensenkennis, en dat psychische evenwicht had mijn vader hard nodig. Zij vulde hem denk ik heel goed aan.' Op uitdrukkelijk verzoek is Olga, althans voor de oorlog, één keer bij Esther, Juul en Rita thuis geweest. Dat was in oktober 1939, op Juuls verjaardag: 'Ik heb mams net zo lang aan haar kop gezeurd tot Olga mocht komen, om piano te spelen. Toen ze er eenmaal was, vond mams het niet erg meer. Olga stelde meteen iedereen op hun gemak. Ze hield veel van dieren, van boeken en was ook zeer romantisch. Ze was dol op Chopin, dat speelde ze vaak.'

Juul vertelde openhartig dat haar vader, naast de vele goede kanten, ook 'duidelijk zijn nukken' had. 'Naarmate hij ouder werd, kampte hij in toenemende mate met woedeuitbarstingen en aanvallen van jaloezie. Dat gedoe met die vrouwen bleef spelen, ook toen paps Olga had. Hij was zijn wilde haren nog steeds niet kwijt, maar hij eiste op zijn beurt Olga voor zich alleen. Ondanks dat ze dol op elkaar waren, hadden ze hier regelmatig ruzie over. Soms hoorde ik ze bekvechten als ik een nachtje bleef logeren. Heel vervelend was dat. Ik weet dat mijn vader psychische hulp voor zijn problemen heeft gezocht. Ik geloof dat een van zijn vrienden, Jo de Swarte, daarbij een rol speelde,' aldus Juul.

Mechanicus zette zijn journalistieke activiteiten bij het *Handelsblad* met succes voort. Het jaar 1937 sloot hij gematigd optimistisch af, hoopvol gestemd als hij was over de bereidheid van de grote Volkenbondmogendheden om te trachten gezamenlijk een oplossing voor de wereldproblemen van dat moment te vinden. 'Dat is de grote winst van 1937,' schreef Mechanicus, maar ook waarschuwde hij: 'Tussen een waarachtige vrede en de onzekere toestand, waarin de wereld zich thans bevindt, is nog een grote stap.'

In januari 1938 stond hij uitgebreid stil bij de herdenking van '5 jaren nazi-bewind': 'Het Derde Rijk is geboren uit meer dan één revolte. Het is geboren uit een revolte tegen het Vredesverdrag van Versailles, dat het nationaal bewustzijn had gekrenkt; uit een revolte tegen het Marxisme en tegen de democratie, die het staatsgezag, de Duitsers zozeer een behoefte, te slap deed gelden; tegen het kapitalisme, dat zich te weinig het lot van arbeiders en middenstand aantrok; tegen de joden, die het als een rassenvreemd element in het Duitse volk aanwees en, volkomen ten onrechte, aansprakelijk stelde voor de meeste rampen die het Duitse volk hadden getroffen; tegen het geloof, dat het hypernationalisme in de weg stond.' Zijn hoop op verbetering van de politieke situatie in de wereld werd in maart 1938 de kop ingedrukt, toen de Duitsers de *Anschluss* van Oostenrijk forceerden. Mechanicus uitte in de krant verontrust zijn vermoeden, dat 'het rechtsgevoel van het Derde Rijk met de inlijving van Oostenrijk niet bevredigd' zou zijn: 'Een soortgelijke opvatting, als Hitler tegenover Oostenrijk tot handelen heeft gedreven, beheerst blijkbaar ook nog steeds zijn politieke denkwijze ten aanzien van het Sudeten-Duits element van Tsjechoslowakije.'

Op 20 juni van datzelfde jaar werd Mechanicus' toon feller, vooral waar het ging om de toekomst van zijn joodse lotgenoten in Duitsland.

‘Het wordt hoe langer hoe duidelijker, dat de Duitse nationaal-socialisten het voorzien hebben op de totale vernietiging van de joden in het Derde Rijk. Het einddoel is, dat binnen weinige jaren in Duitsland geen joden meer te ontdekken zijn.’

Eind september 1938 gebeurde hetgeen Mechanicus in maart al had voorzien: Hitler, Mussolini, Daladier en Chamberlain sloten het Verdrag van München, waarbij het Sudetenland werd losgemaakt van Tsjechoslowakije en toegevoegd aan het Duitse Rijk. Mechanicus noemde het Verdrag ‘wellicht het meest dramatische in de korte, maar veelbewogen moderne historie van het lot van Tsjechoslowakije. Een filmachtig-snelle opeenvolging van staatsmanshandelingen heeft op het laatste ogenblik de calamiteit, die onafwendbaar scheen [een Duitse inval] en dreigde Europa in haar greep te vatten, gestuit. Ook gekend?’

De nazi-jacht op de joden ging ondertussen onverminderd voort. In de nacht van 9 op 10 november 1938 vond de zogenaamde *Kristallnacht* plaats, waarin joden werden vermoord, winkels werden verwoest en meer dan honderd synagogen in brand werden gestoken. Mechanicus sprak van de ‘koelbloedige voorbereiding van de bestiale, gelijktijdige vernieling’ van joods eigendom, en van een ‘orgie van laffe wreedheid’ tegen het joodse deel van de bevolking. Hij bestempelde de brute geweldplegingen als een ‘formele pogrom’, waarbij West-Europa, ‘staande voor de dwingende oplossing van het joodse vluchtelingen-vraagstuk, thans geen enkele mogelijkheid zal kunnen veronachtzamen.’ Tevens schreef hij: ‘De democratische mogendheden hebben, gedreven door het menselijk geweten, de taak, die het Derde Rijk hun oplegt, aanvaard. Zij zoeken thans in onderling overleg naar de beste oplossing voor een probleem, dat in zijn omvang schier boven elk menselijk vermogen uitgaat.’ In zijn jaaroverzicht van 31 december 1938 had Mechanicus het dan ook over een ‘toekomst met een vraagteken’.

Tijdens de volgende acht maanden namen de spanningen in Europa met de week toe. Op 30 augustus 1939 mobiliseerde Polen zijn leger. De Corridor, de strook naar zee die Oost-Pruisen van de rest van Duitsland scheidde, werd daarbij voor al het doorgaande verkeer gesloten. Nog geen vierentwintig uur later was het oorlog.

DEEL III

Oorlog

II De Duitse inval

Gedurende de laatste week van augustus 1939 was Mechanicus op vakantie in Zwitserland, met dochter Juul en zijn vriendin Olga Moskowsky-Elias. Juul: 'Ik was geslaagd voor mijn eindexamen gymnasium en als beloning mocht ik met paps en Olga mee op vakantie. Heerlijk vond ik dat, ook al was er oorlogsdreiging, want in Nederland was eind augustus de mobilisatie afgekondigd. Maar goed, we gingen gelukkig tóch.'

Die eerste september bracht het drietal een bezoek aan Genève. 'Plotseling kwam het bericht van de Duitse invasie in Polen. Dat sloeg in als een bom,' vertelde Juul. 'Paps moet de consequenties van wat er was gebeurd, goed hebben ingeschat. Toch heeft hij geen moment gezegd: We blijven weg, want we zitten hier veilig in Zwitserland. Hij belde onmiddellijk de krant, voor een bevestiging. Daarna besloot hij dat we meteen naar huis moesten. Dat hebben we gedaan, in een overvolle, verduisterde trein. Ik vond het doodeng. Maar mijn vader werd als het ware naar de redactie gedreven.'

Hoe Mechanicus het klaarspeelde is een raadsel, maar het *Handelsblad* had nog die avond een buitenlands overzicht van zijn hand, kennelijk onderweg naar huis gemaakt en doorgebeld. Onder de titel 'De lont in het kruit' schreef hij: 'Dat het thans uitgebroken conflict gelocaliseerd blijft, lijkt niet waarschijnlijk. Op het ogenblik kijkt Europa in gespannen aandacht naar Londen en Parijs, die in dit kritieke uur staan voor een beslissing van het grootste belang, zowel voor hun eigen bestaan als voor de toekomst van Europa.'

Frankrijk en Engeland verklaarden op 3 september de oorlog aan Duitsland. Nederland en België stelden zich neutraal op. Mechanicus meldde: 'De oorlog verkeert thans in zijn beginstadium. Hoe hij zich verder zal ontwikkelen, ligt nog in het duister.'

Tijdens de vakantieweek in Zwitserland ontmoetten Mechanicus, Olga en Juul een Nederlandse vrouw, met wie het trio direct plezierig contact had: Jo Heinsius, een apothekeres uit Nijmegen. Jo zou een goede vriendin van de familie Mechanicus worden. Zelfs nu ze ver over de tachtig is, behoren de dochters nog steeds tot haar kennissenkring. 'Ook ik ben die eerste september teruggegaan naar Holland,' vertelde ze. 'Mijn com-

pagnon, dr. Visser, had daarop aangedrongen. Ik had de laatste trein van Zwitserland, via Frankrijk naar Nederland. Mechanicus is met een andere trein teruggekeerd. Het contact is daarna gebleven. Ik moest regelmatig in Amsterdam zijn, en dan zocht ik hem op.'

Door de uitgebroken oorlog werd de krant meer dan ooit een belangrijk medium. Mechanicus woonde praktisch op de redactie van het *Handelsblad*; vrijwel geen uur liet hij de telexen ongemoeid. Zijn politieke dagoverzichten had hij inmiddels omgedoopt tot de rubriek *De Stand van Zaken*, waarin hij dagelijks het Duitse, gewelddadige streven naar Lebensraum tot op het uur beschreef. Voor Mechanicus was 1939 dan ook het 'jaar der ineenstorting'. Al hoopte hij nog steeds op het 'compromis van het gezond verstand,' toch besloot hij zijn artikel van 31 december 1939 met: 'Europa gaat in ieder geval onder hachelijke omstandigheden en sombere gedachten het nieuwe jaar in.' Hij omschreef in deze tijd Adolf Hitler als een 'politiek-psychologisch fenomeen, dat, uit oogpunt van politieke tactiek, het nageslacht hoogstwaarschijnlijk nog lang zal bezighouden.'

Andries Ekker was in 1939 met zijn ruim twintig jaar de jongste journalist van de redactie Binnenland bij het *Handelsblad*. Hij deed de verslaggeving Luchtvaartzaken, waarvoor hij zich vaak op Schiphol bevond. Ekker vond Mechanicus een 'wat afstandelijke, koele persoon, maar een journalistiek vakman.' Eén herinnering is hem in het bijzonder bijgebleven, 'omdat het hier een reactie van Mechanicus betrof, die ik van hem helemaal niet had verwacht.' Eind 1939 ontmoette Ekker op Schiphol de jonge journalist Erik Hazelhoff Roelfzema, toen verslaggever bij de *Haagsche Courant*. Deze kwam terug uit Finland, waar hij met eigen ogen de strijd van Finland tegen de oprukkende Russische legers had waargenomen. 'Roelfzema zou voor zijn krant een ongetwijfeld heroïsch verhaal over de Finse vrijheidsstrijd maken. Het feit dat hij zelf licht gewond was geraakt tijdens een luchtaanval, droeg aan de dramatiek bij.' Ekker slaagde erin Hazelhoff Roelfzema te interviewen en draaide vliegensvlug een artikel in elkaar. 'Op zaterdag had ik het stuk doorgebeld en op zondagochtend stond het in het *Handelsblad*. Wij hadden het zelfs nog eerder dan de *Haagsche Courant* zelf. Tot mijn grote verbazing belde Mechanicus mij thuis op om me te complimenteren met het verhaal. Dat had ik nooit van hem verwacht, want hij bemoeide zich niet of nauwelijks met die jonge knapen op de krant. Kennelijk had ik in zijn ogen iets goeds gepresteerd.'

In de maanden januari tot en met april 1940 liep de spanning in de wereldpolitiek snel op. De koppen boven Mechanicus' rubriek *De Stand van Zaken* spreken wat dit betreft boekdelen: '1940: het beslissende jaar', 'Strijd om het initiatief', 'De oorlog gaat door', 'Blokkade-verscherping', 'Langs de afgrond', 'Onder kruisvuur', 'Wedloop met de tijd' en op 16 april 1940: 'De oorlog nadert'. Mechanicus ging in dit laatste stuk nader in op de landing van de Britse troepen in Noorwegen: het antwoord van de Engelsen op de Duitse overrompeling van Denemarken en Noorwegen, enkele dagen daarvoor.

Naar verluidt zou Mechanicus in deze tijd zijn gepolst voor een baan bij de *Haagsche Post*. Het is niet duidelijk in hoeverre de interesse van dit blad concreet was, maar van een eventuele overgang zou niets meer terechtkomen. Het was vlak vóór 10 mei 1940.

Ward Messer had dienst in de nacht van de Duitse inval. 'Er was gescharrel aan de grens. Het *Handelsblad* was daarom al een tijd in staat van alarm. Wij hadden aan de grens een netwerk van informanten, die ons zouden inlichten als er iets gebeurde. De avond van 9 mei meldden verschillende van deze mensen dat ze gerommel aan de grens waarnamen: veel mensen, auto's en troepenconcentraties. Er was van alles aan de gang. Ik was die avond met collega Andries Ekker op de redactie. Op eens kregen we die telefoontjes van mensen in de vooruitgeschoven posities aan de grens. Toen heb ik gezegd: Ik blijf wel, want ik vertrouwde het niet. Om een uur of half drie, mijn collega Ekker was al naar huis, barstte het eerste geweld los, de bommen op Schiphol, zeer goed te horen en te zien. Ekker is toen op de fiets naar Schiphol gereden en heeft daar Von Balluseck gebeld met de mededeling dat het kennelijk oorlog was. Inmiddels kwamen op de redactie in snel tempo andere berichten binnen: dat er geschoten werd aan de grens, dat er militaire acties waren. Maar die stukken hebben de ochtendeditie niet meer gehaald. Het *Handelsblad* kwam gewoon uit, zonder melding van de oorlogshandelingen. Officieel was er ook geen nieuws en de radio zond 's nachts niet uit. 's Ochtends kwam pas de eerste nieuwsuitzending van het ANP en werd er officieel bekendgemaakt dat Nederland en Duitsland in oorlog waren.'

Collega Han de Groot: 'Ik ben die ochtend in alle verwarring op de fiets van Bussum naar het kantoor in Amsterdam gereden. Het was een mierenhoop bij het *Handelsblad*. Alles liep door elkaar, er heerste geweldige onzekerheid. De opwinding was zó groot, dat er eigenlijk geen krant te maken viel. Maar het moest, dat beseften men en de discipline

keerde snel weer. Als er ooit in de geschiedenis van Nederland een moment is geweest dat de kranten belangrijk waren, dan was het wel op die eerste oorlogsdag. Het *Handelsblad* kwam 's middags natuurlijk normaal uit, met die grote kop 'Nederland in oorlog met Duitsland' en de proclamatie van de Koningin, gedrukt in een extra grote, vette letter.'

Uit de combinatie van diverse verhalen en gegevens valt op te maken dat Philip Mechanicus direct na de Duitse inval bij het *Handelsblad* wegbleef. Verschillende getuigen verklaarden dat hij zich in die moeilijke dagen niet of nauwelijks nog op de burelen van het *Handelsblad* liet zien. Ward Messer: 'Bijna alle joodse redacteuren bleven thuis, op onze afdeling dus Mechanicus en Aletrino. Wij begrepen dat wel. Na een tijdje kwam Aletrino weer terug, om zijn werk te doen, zolang dat nog kon. Mechanicus zagen we niet meer. Naar mijn idee schreef hij, direct na de bezetting, ook geen dagelijkse overzichten meer. Ik vermoed dat de directie van het *Handelsblad* het verstandiger vond dat hij de krant voorlopig zou mijden. Ik weet wel dat hij zich onmiddellijk zwaar bedreigd voelde en dat natuurlijk ook was.' Han de Groot vertelde over de eerste dagen na de bezetting: 'Mechanicus kwam nauwelijks meer op de krant; hij stopte met zijn politieke overzichten. Later is hij nog wel wat andere dingen voor ons gaan doen. Hij kwam dan alleen om zijn bijdrage in te leveren en bleef een korte tijd met wat collega's praten, maar lang duurde dat nooit.' En Messer: 'Eigenlijk hadden we dus ook geen chef van de afdeling meer; de dagelijkse gang van zaken werd door de andere redacteuren geregeld. De ouderdom regeerde bij ons.'

Waarschijnlijk heeft de *Handelsblad*-directie direct na de Duitse inval besloten om Mechanicus bij de krant weg te houden. Dit moet zijn gebeurd op of rond de rode mei, na onderling overleg tussen de directeuren Planten en Boskamp, hoofdredacteur Von Balluseck en Mechanicus zelf. Mechanicus had als politiek commentator vier jaar lang de opkomst van nazi-Duitsland in het *Handelsblad* op kritische toon beschreven. Hij nam, wat zijn politieke kennis betreft, een sleutelpositie in op de krant. Dat maakte hem kwetsbaar, zeker gezien zijn joodse afkomst. De directie achtte het, uit oogpunt van Mechanicus' veiligheid, en ook in het belang van het *Handelsblad* zelf, beter om hem als politiek commentator van zijn functie te ontheffen. Mechanicus zal het besluit om hem op non-actief te zetten, niet makkelijk hebben geaccepteerd. Met zijn afkeer van de Duitse vijand moet hij het als een vanzelfsprekende plicht hebben gevoeld zo lang mogelijk door te schrijven. Zijn krant besliste anders.

Afgaande op *Mechanicus*' eigen knipselverzameling, verscheen zijn laatste *Stand van Zaken*-stukje als politiek commentator vermoedelijk in de editie van woensdag 8 mei 1940, vrijwel aan de vooravond van de Duitse invasie. Onder de kop 'Revolte in het Lagerhuis' becommentarieerde hij de problemen die premier Chamberlain in het Britse Lagerhuis ondervond, naar aanleiding van de mislukking van een Britse militaire expeditie in Zuid-Noorwegen. Een dag daarvoor, op 7 mei 1940, had *Mechanicus* nog geschreven dat de toestand in het gedeeltelijk in staat van oorlog verkerende Europa, onder de dreiging van verdere Duitse agressie in Nederland, België en Engeland, uiterst delicaat was. 'Men zou tot het besluit kunnen komen, dat de staatslieden van Europa, nu de oorlog zodanige vormen dreigt aan te nemen, dat geheel Europa in vuur en vlam komt te staan, opnieuw hun verantwoordelijkheid onder ogen zullen moeten zien,' was hij van mening.

'Bij mijn weten was het voornamelijk financieel redacteur Jan van Galen, die na 10 mei 1940 het schrijven van de dagelijkse overzichten voor zijn rekening nam. *Mechanicus* had een min of meer vriendschappelijke band met hem, juist dat gegeven staat me nog bij,' herinnerde Ward Messer zich. Ook hoofdredacteur Von Balluseck zou regelmatig de rubriek van *Mechanicus* hebben gevuld.

In de avond van 14 mei 1940, de dag voor de Nederlandse capitulatie, ontving Von Balluseck van de Nederlandse regering het verzoek om die nacht met een aantal andere, vooraanstaande figuren uit de wereld van de pers, per torpedojager over te steken naar Engeland, om vanuit Londen de communicatie met bezet Nederland te onderhouden. Ruth *Mechanicus* meende zich stellig te herinneren dat ook haar vader zou hebben geprobeerd via IJmuiden naar Engeland te gaan. 'Volgens mij was hij zeer teleurgesteld toen dit niet lukte,' vertelde ze. Dit verhaal zou iets te maken kunnen hebben met het aanbod dat Von Balluseck kreeg. Wellicht wilde *Mechanicus* met zijn hoofdredacteur méé. Deze weigerde echter op het verzoek in te gaan, omdat hij het *Handelsblad* en de daaraan verbonden mensen niet in de steek wilde laten.

Jo Heinsius, de apotheker uit Nijmegen, zei over die eerste oorlogsdagen: 'Zodra dat kon, ben ik naar Amsterdam gegaan. Ik dacht: misschien heeft *Mechanicus* hulp nodig. Dat was vlak na de capitulatie. Verkeer was nauwelijks mogelijk. Onderweg was het een slagveld: overal lijken en kadavers van paarden. In Amsterdam heb ik tegen Philip gezegd: Als jouw dochters soms moeten onderduiken, dan kunnen ze altijd bij mij terecht. Maar hij zei: Onderduiken, de meisjes, ben je

mal? Meisjes pakken ze niet. Dat heeft hij dus verkeerd gezien, net als iedereen trouwens. Later moest ik nog een paar keer in Amsterdam zijn, en dan maakte ik van de gelegenheid gebruik om hem te bezoeken. Ik ben bij zijn broer Ben geweest, die toen al zwaar ziek was. De andere keren dronken we een kopje koffie in een café. Dat was moeilijk, want hij mocht de meeste restaurants niet meer in.'

Direct na de capitulatie, op 15 mei 1940, werd *Handelsblad*-hoofdredacteur Von Balluseck ontboden op het bureau van het ANP. Door W. Janke, woordvoerder van de persafdeling van het Rijkscommissariaat, werd hem meegedeeld dat met ingang van 16 mei een Duitse *Verwalter* bij het *Handelsblad* was aangesteld. In de editie van 17 mei verscheen daarop de mededeling: 'De pers in Nederland verschijnt tijdens de duur van de bezetting van Nederland door de Duitse militaire autoriteiten zonder voorafgaande censuur. De tegemoetkomende houding veronderstelt een absoluut loyale houding van de verantwoordelijke uitgevers en redacteuren.'

Tot overmaat van ramp kreeg het *Handelsblad* in de laatste week van mei 1940 het verzoek de uitgave van de Duitse krant de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* te verzorgen; een krant vol Duits nieuws, door de bezetters in het leven geroepen als tegenhanger van de Nederlandse dagbladen. Het kostte de Duitsers moeite een drukker voor de nieuwe krant te vinden, maar men zag hiervoor in het *Handelsblad* een geschikte kandidaat. Uiteraard zat de directie geweldig met dit verzoek omhoog. Onder zware druk werd uiteindelijk tot een compromis besloten. Het zetten van de krant kon bij het *Handelsblad* geschieden, maar het drukken en de administratie zouden elders moeten plaatsvinden. Dit gebeurde: de *Deutsche Zeitung* vond voor deze laatste twee activiteiten onderdak bij *De Telegraaf*. Op 5 juni 1940 verscheen het eerste, door het *Handelsblad* gezette, nummer van de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*. De krant zou het zetwerk blijven doen tot 20 november 1942. Hierna verdween ook dit naar *De Telegraaf*.

Mechanicus trok op 24 mei 1940 bij zijn vriendin Olga Moskowsky-Elias in. Gezien alle oorlogsontwikkelingen en de onbekende, dreigende toekomst, kwamen zij tot de slotsom dat het beter en ook veiliger was, om bij elkaar te gaan wonen.

Het zou niet lang duren voordat Mechanicus weer voor het *Handelsblad* zou gaan schrijven. 'Hij onderhield voornamelijk telefonisch contact met Von Balluseck, die ongetwijfeld zal hebben gezegd: Maak je

nuttig, doe maar wat anders. Want de krant moest toch gevuld worden iedere dag,' aldus Han de Groot.

Van eind mei 1940 tot juli 1941 verschenen er drie uiterst 'onschuldige' rubrieken van *Mechanicus* in de krant. Onder de kop 'Amsterdam: mensen en dieren', startte hij op 25 mei 1940 een serie *Dierenportretten uit Artis*. Vanaf 11 september van dat jaar schreef hij een aantal stukjes onder het pseudoniem Père Celjénets. En in november zette hij een al jaren bestaande *Handelsblad*-rubriek voort: *Onder de Keizerskroon*, over historische plekken in Amsterdam.

De drie rubrieken van *Mechanicus* stonden, wat de onderwerpen betreft, haaks op de politieke actualiteit, waarmee hij zich voor mei 1940 had beziggehouden. 'Hij mocht daar niet meer over schrijven en moest dus wel andere onderwerpen uitkiezen,' zei Han de Groot. En Ward Messer: 'Die rubrieken kon hij makkelijk buiten de redactieuren maken, thuis. Hij had er het kantoor niet voor nodig.'

Aldus begon *Mechanicus* met zijn serie over de dieren in Artis. In een introducerend schrijven, voorafgaand aan het eerste deel van de reeks, rechtvaardigde hij zijn rubriek door erop te wijzen dat de dierenwereld 'zeker niet minder rijk en verscheiden is dan de levensuitingen van de mensenwereld.' En voorts dat 'de mens het voorrecht heeft, dat hij de eigenaardigheden der dieren zoveel als hij wil ongestoord kan gadeslaan. In onze zo zeer geliefde stad biedt, gelijk men weet, Artis daartoe volop gelegenheid.'

Tot oktober 1940 maakte *Mechanicus* 24 dierenportretten, alle geïllustreerd met een foto of tekening, over apen, giraffes, pinguïns, olifanten, leeuwen, krokodillen, nijlpaarden en gorilla's. Af en toe zag hij overeenkomsten met de mensenwereld. Zo schreef hij over de bruine beer, met een duidelijke knipoog naar zichzelf: 'Als zieltje-zonder-zorg trekt hij door het leven. Hij is geboren in een gezin van kermisklanten. Van zijn jeugd af aan heeft hij het bestaan van bohémien geleid. Hij heeft over de gehele wereld rondgezworven.'

Jo Heinsius: 'Die dierenportretten waren heel aardig. Hij moest iets doen en uit die stukjes kon je wel iets destilleren, zo tussen de regels door. Hij kon het uiteraard niet laten. Hij schreef dan over een heel hooghartige kameel. Ik denk dat hij daarmee Hitler bedoelde. Als hij het had over ezels en apen, dan zette hij de Duitsers voor gek.'

De zorgvuldige lezer vindt inderdaad in *Mechanicus'* dierenportretten af en toe verwijzingen naar de Nederlandse samenleving, die gebukt ging onder de Duitse overheersing. Heel nadrukkelijk manifesteerde zich dit bijvoorbeeld op 13 juli 1940. Op deze dag behandelde

Mechanicus in het 16de deel van zijn serie de uil. Hij wees erop dat deze wijsneus 'permanent rechtszitting houdt en bewogen wordt door deernis voor de mens en zijn lot. Hij houdt er rekening mee, dat de omstandigheden, waaronder de schepselen leven, vaak machtiger zijn dan het elastische besef van goed en kwaad. Dat eer en karakter vaak een harde en niet zelden hopeloze, strijd hebben te voeren tegen hebzucht, bedrog en verraad. Dat het verstand niet altijd onberispelijk functioneert...'

Bijzonder zijn de tien persoonlijk getinte stukjes die Mechanicus tussen 11 september en 8 november 1940 publiceerde onder de schuilnaam Père Celjénets. Het was neef Philip, die wist dat deze schuilnaam een Franse verbastering is uit het Russisch en 'Ik ben een vreemdeling hier' betekent. Hij hoorde dit van Karel van het Reve, die deze vertaling op zijn beurt bevestigde. De verhaaltjes kunnen worden getypeerd als beschrijvingen van kleine gebeurtenissen uit het leven van Mechanicus. Hierin zijn, evenals in zijn dierenportretten, kleine toespelingen op de oorlogssituatie te bespeuren. Zo spotte hij in zijn verhaaltje van 9 oktober 1940 met de verplichte vensterverduistering. Mechanicus beschreef een nachtmerrie, waarin hij voor de rechter diende te verschijnen, omdat zijn raam 'een reet licht' had doorgelaten. De rechter beet hem toe dat 'de burger, die de wet niet nakomt, geen goede burger is.' Hij werd veroordeeld tot een dag en een nacht gevangenisstraf, 'in een stik-duistere cel, zonder ramen.' Tijdens zijn gevangenschap maakte Mechanicus de ene verschrikking na de andere mee; hij werd o.a. gekweld door vuurbollen en kobolden. 'Voordat ik het besef had, dat mijn straftijd om was, ontwaakte ik uit mijn nachtmerrie. Ik had het gevoel, dat ik iets onvergetelijk ellendigs had beleefd. Toen ik opstond om mij te gaan scheren en ik in de spiegel keek, was mijn baard grijs geworden.'

Op 6 oktober 1940 waagde hij zich aan de poëzie, met de publikatie van een gedicht waarin hij in enkele coupletten de geneugten van de sigaret bezong:

*Mijn goede sigaret, hij is tot as vergaan.
Mijn goede sigaret, hij is in rook verdaan.
O, zoet-bedwelmend gift, o, heerlijk geurig snuffe,
Gij elegante stift, gij smeulend, gloeiend pufje...
Kom, steek er eentje op! Ik doe graag met u mede,
Gij, roker in de dop! Wij roken hem in vrede.*

Dochter Juul, die niets wist van haar vaders schuchtere rijmpogingen, was met dit gedicht aangenaam verrast. 'Dat mijn serieuze vader zoiets geschreven heeft, ik kan het me nauwelijks voorstellen. Zo ken ik hem helemaal niet!'

Mechanicus publiceerde zijn laatste Celjénets-stukje op 8 november 1940. Vermoedelijk heeft de *Handelsblad*-redactie hem aangeraden met zijn verhaaltjes te stoppen, omdat inmiddels duidelijk was, dat de bezetters argwanend toekeken. Mechanicus volgde dit advies op; drie weken later startte hij met zijn derde rubriek.

Onder de Keizerskroon was een serie over straten, gebouwen en andere beziens- en wetenswaardigheden van Amsterdam. Deze rubriek, waarin Mechanicus ruim dertig omvangrijke verhalen publiceerde, begon hij op 29 november 1940. Hij beschreef het vooroorlogse Amsterdam: de bekende grachten en pleinen, het Paleis op de Dam, de Amstel, het Centraal Station, de hofjes, het Vondelpark, verschillende buurten, zoals de Jordaan, en de architectonische scheppingen van Berlage. De verhalen dropen op verholen wijze van vaderlandsliefde en deden de lezers ongetwijfeld hunkeren naar andere, betere tijden, of beter nog: naar de vrijheid. Tot aan de zomermaanden van 1941 hield hij deze schrijfactiviteiten vol. Zijn laatste artikelen in het *Handelsblad* werden niet in de *Keizerskroon*-serie geplaatst, maar vormden een afzonderlijk tweeluik over de Amsterdamse bouwmeester Hendrick de Keyser, architect van o.a. de Zuiderkerk- en de Westerkerk-toren, 'met hun fraaie spitsen, die zulk een schoon reliëf aan de stad geven.' Het tweede verhaal over De Keyser verscheen in het *Handelsblad* van vrijdag 4 juli 1941, slechts ondertekend met de initialen 'Ph. M.'

12 De spanning stijgt

Het aantal abonnees van het *Algemeen Handelsblad* daalde in 1940 sterk. Mei kende een terugval van ongeveer 20% tot ruim 48 000; een maand later waren het er nauwelijks 40 000 meer. Toch zou in de loop van dat jaar het aantal weer gaan stijgen. Hieraan lagen twee oorzaken ten grondslag. In de eerste plaats was er de enthousiaste en openlijke steun die hoofdredacteur Von Balluseck in zijn artikelen in het *Handelsblad* gaf aan de net opgerichte Nederlandsche Unie. In de tweede plaats was in de maanden na mei 1940 van een grootschalige 'verduitsing' van de krant nog geen sprake en probeerde het *Handelsblad* in de berichtgeving, op allerlei slinkse wijzen, de Duitse autoriteiten te dwarsbomen. Messer: 'De stemming bij de hele krant was over het algemeen fel anti-Duits. De lezers hadden in de gaten dat we iets deden op dat gebied. We drukten legerberichten weg naar een onopvallende plaats, of braken berichten gewoon halverwege af. Dat deden we dus wel, een soort stil verzet. De bezetters hadden dat op een gegeven ogenblik toch door en het *Handelsblad* kreeg daar problemen mee. We hadden constant ellende met de nacensuur. Het was de hoofdredactie die de klappen probeerde op te vangen en ons probeerde af te schermen, maar uiteindelijk liep het te veel uit de hand en werden ons de duimschroeven veel strakker aangedraaid.'

De Duitse *Sicherheitsdienst* en de *Presse-Abteilung* in Den Haag hielden het *Algemeen Handelsblad* nauwlettend in het oog. In de zogenaamde *Meldungen aus den Niederlanden*, door de SD samengestelde verslagen over de sfeer en stemming in Nederland, werd zeer regelmatig melding gemaakt van ongewenste publikaties en uitlatingen in de Nederlandse kranten. Zo rapporteerden de *Meldungen* in november 1940 over het *Handelsblad*: 'Als uitgesproken vertegenwoordiger van een anti-Duitse houding en een voorvechter van de Unie, verschijnt het *Algemeen Handelsblad*. Met zichtbare vreugde wordt al het nieuws naar voren gebracht, dat voor Duitsland niet al te gunstig is, terwijl positieve berichten zoveel mogelijk weggestopt gepubliceerd worden.' In februari 1941 was het wederom raak: 'Grote dagbladen zoals het *Handelsblad* voelen zich opnieuw aangemoedigd, in hun politieke berichtgeving de verdeckte Duitsvijandige houding weer op te nemen.' Zelfs werden in de *Meldungen* de namen van 'slechte' joodse *Handelsblad-*

journalisten genoemd: 'Haar joodse medewerkers zoals bijvoorbeeld Philip Mechanicus, Aletrino, Mw. Holdert-Zuikerberg, Eva Harrison, Th. da Silva Rosa en Max Uyldert bieden niet het uitzicht, dat de krant spoedig een positieve houding aan zal nemen.'

Met het noemen van deze namen was het *Handelsblad* in een hachelijke situatie beland. De SD kende de joodse journalisten die bij het *Handelsblad* in dienst waren. Dat was op zich niet verwonderlijk, want door een reeks van maatregelen waren de Duitse autoriteiten precies op de hoogte van de namen, het geloof en de functies van alle journalisten die werkzaam waren bij de Nederlandse pers.

Zo vaardigde de bezettende overheid in mei 1941 het zogenaamde Journalistenbesluit uit. Alle Nederlandse journalisten kregen de plicht zich als lid aan te melden bij het in augustus 1940 opgerichte Verbond van Nederlandsche Journalisten. Eén van de doelstellingen van het Verbond was ervoor zorg te dragen dat alléén journalisten in Nederland werkzaam zouden zijn die 'de vereiste eigenschappen van geest en karakter' bezaten, 'welke een nationale waarheidsgetrouwe voorlichting van het Nederlandsche volk waarborgen.'

Met het afkondigen van dit besluit werd het beroep van journalist nader gedefinieerd en gekoppeld aan het lidmaatschap van de VNJ. Joodse journalisten konden geen lid worden van het Verbond.

In het archief van de na de bevrijding gehouden Perszuivering, aanwezig bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, bevindt zich een dossier van het Verbond van Nederlandsche Journalisten. De map bevat een aantal aanmeldingsformulieren van joodse verslaggevers en een restant correspondentie, die de VNJ met de aanvragers voerde. Wie de brieven bij het RIOD doorleest, valt op hoeveel moeite sommige joodse journalisten hebben gedaan om aan te tonen dat zij zich op geenlei wijze meer met hun oorspronkelijke geloof bezighielden. Het dossier bevat onder meer de afhandeling van een 16-tal aanvragen, waarbij die van *Handelsblad*-journalisten Leopold Aletrino, Anna Holdert-Zuikerberg, Hélène van Meekren, Louis Meyer en J.A. Leerink.

Zij allen kregen een standaardbrief toegestuurd, met daarin de boodschap dat niet tot registratie in het beroepsregister van het Verbond kon worden besloten. Als reden werd opgegeven, dat 'blijkens gegevens, welke bij het Verbond van Nederlandsche Journalisten berusten, u niet de eigenschappen bezit, welke nodig zijn om de taak van het voorlichten der openbare mening te vervullen. De titel "Journalist" mag niet door u worden gevoerd.'

Mechanicus retourneerde zijn aanmeldingsformulier op 26 mei 1941. Hij had geweigerd de lijst met vragen over zijn inkomen en pensioen serieus te beantwoorden. Degene die bij het Verbondskantoor in Den Haag Mechanicus' formulier behandelde, nam daarop niet de moeite om zijn aanvraag formeel af te wijzen. In de rechterbovenhoek van het aanvraagformulier werd met potlood, in grote letters, slechts één woord gekrabbeld: 'Jood'.

Onder druk van de Duitse bezetters kondigde Von Balluseck op 27 juni 1941 in een memorandum een 'nieuw plan van werkverdeling voor de redactie van het *Algemeen Handelsblad*' aan, waarbij de joodse verslaggevers, aan wie het lidmaatschap van de VNJ was geweigerd, van hun vertrouwde posten werden ontheven en geplaatst op ondergeschikte, minder vooraanstaande posities. Dit was een krampachtige poging van de *Handelsblad*-directie om hun joodse personeelsleden zo lang mogelijk aan het werk te houden. Zo stonden Louis Meyer en Philip Mechanicus als medewerkers Feuilleton en Belletrie te boek – wat Mechanicus betrof, klopte dit ook in zekere zin – en was Leopold Aletrino van de ene op de andere dag benoemd tot medewerker Wetenschap. Andere journalisten kregen veelal nog onbeduidender, administratieve baantjes. Deze goedbedoelde beleidsbeslissing zou nauwelijks drie weken standhouden.

Een affaire waarmee men bij de krant enorm in de maag zat, was die rond de persoon Max Blokzijl, correspondent voor het *Handelsblad* in Berlijn. Blokzijl werd beschouwd als de veteraan van de krant. Hij was al 'sinds mensenheugenis' aan het *Handelsblad* verbonden. In 1907 kreeg hij vermaardheid door een serie van 32 artikelen over zijn omzwervingen door Nederland, verkleed als Italiaanse straatmuzikant, samen met de bekende artiest Jean-Louis Pisuise. Vanaf 1917 verbleef Blokzijl in Berlijn en verzorgde hij als correspondent het Duitse nieuws voor het *Handelsblad*.

Han de Groot: 'Het was de taak van de chef Buitenland om de artikelen of brieven van de buitenlandse correspondenten persklaar te maken, alhoewel Schotel en Aletrino dat ook wel deden. Het is daarom zeer aannemelijk dat Mechanicus en Blokzijl elkaar op gezette tijden spraken.'

Blokzijl was een aanhanger van het nationaal-socialisme en, in het geheim, lid van de NSB, hetgeen hij jaren voor het *Algemeen Handelsblad* verborgen hield. Hier wist men ook niet dat Blokzijl in oktober 1940 bij Duitse instanties in Den Haag op bezoek was geweest. De Duitse autori-

teiten kenden Blokzijls sympathieën en wilden hem in het belang van de 'Duitse zaak' naar Nederland halen. Op 5 november werd door W. Janke, de woordvoerder van de persafdeling van het Rijkscommissariaat, aan Von Balluseck gevraagd Blokzijl ontslag te verlenen, omdat deze zich 'voor ander werk' beschikbaar wilde stellen. Zijn arbeidsovereenkomst met het *Handelsblad* werd daarop beëindigd. Binnen de kantoren van het *Handelsblad* zelf circuleerden ondertussen hardnekkige geruchten dat landbouwredacteur Sjoerd S. Hoogterp en A.J. van Dijk, chef van de administratie, door de Duitsers naar voren geschoven zouden worden. Beiden werden door Von Balluseck en directeur mr. H. Planten ronduit naar hun politieke overtuiging gevraagd, maar zij ontkenden heftig en verontwaardigd nationaal-socialisten te zijn.

De spontane Februaristaking van 1941 liet ook de kranten niet onberoerd. De Duitsers, die vermoedden dat het *Handelsblad* zich in de staking zou mengen, kondigden aan dat Von Balluseck en Planten naar het 'concentratiekamp' zouden worden afgevoerd, indien het personeel het werk neer zou leggen. In de drukkerij werkte men onder de bedreiging van mitrailleurs. Een dag lang hielden militairen het gebouw bezet, om 'sabotage' te voorkomen.

Enkele weken later, in maart 1941, werd *Handelsblad*-directeur Planten te verstaan gegeven dat alleen het ontslag van Von Balluseck, die door de Duitsers als dé aanstichter van de anti-Duitse stemming werd beschouwd, de krant nog van sluiting kon redden. Planten verklaarde hierop dat zo'n maatregel nooit door hem uit vrije wil zou worden genomen. Hij had daarmee weliswaar moedig geweigerd zijn hoofdredacteur te ontslaan, maar Planten wist dat ingrijpen van Duitse zijde nauwelijks kon uitblijven.

In eerste instantie was het de bedoeling dat Max Blokzijl als hoofdredacteur bij het *Handelsblad* zou worden ingezet, als *Retter für die Zeitung* en opvolger van Von Balluseck. Maar de Duitsers hadden uiteindelijk andere, 'hogere' plannen met Blokzijl. In juni 1941 werd hij, tot ergernis van de *Handelsblad*-directie, benoemd tot hoofd van de afdeling Perswezen van het kersverse Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Vrijwel onmiddellijk besloot Blokzijl in zijn nieuwe functie het *Handelsblad* aan te pakken. Op 26 juni liet hij aan enkele ingewijden vertrouwelijk weten dat 'morgen, zaterdagochtend, de SD tussen 10 en 11 uur tegelijkertijd invallen zal doen bij het *Algemeen Handelsblad* en bij de Haagse correspondenten van het blad Kramers en Van Mechelen.'

Deze door Blokzijl geplande inval werd, om onbekende redenen, een week uitgesteld. Op zaterdag 5 juli, om 11.15 uur 's ochtends, drong de *Sicherheitsdienst* de burelen van het *Algemeen Handelsblad* binnen. Hoofdredacteur Von Balluseck en onderdirecteur Boskamp werden verhoord en de archiefkasten werden onderzocht en daarna verzegeld. Han de Groot: 'De Duitsers plunderden eerst ons archief. Ze waren op zoek naar brieven of notities, waaruit ze konden opmaken dat Boskamp en Von Balluseck anti-Duitse activiteiten hadden gepleegd.' Twee dagen later arresteerden de bezetters Boskamp in zijn woning; Von Balluseck werd weggehaald uit zijn kamer op de krant. Beiden zouden een maand in hechtenis blijven in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans. Op 2 augustus lieten de Duitsers hen weer vrij, zonder hen te hebben verhoord en zonder nadere toelichting. In december 1941 werden zij wederom gearresteerd en als gijzelaars naar St. Michielsgestel getransporteerd. Boskamp zou daar een jaar in gijzeling blijven; Von Balluseck tot september 1944.

Op 14 juli 1941, negen dagen na de Duitse inval bij het *Handelsblad*, werd mr. Planten bij een vertegenwoordiger van de Persafdeling van het Rijkscommissariaat geroepen, waar hem de volgende eisen werden medegedeeld: onmiddellijk ontslag van Von Balluseck en Boskamp, benoeming van Sjoerd Hoogterp tot waarnemend hoofdredacteur en van A.J. van Dijk tot onderdirecteur, alsmede ontslag van alle joodse personeelsleden. Werden deze eisen niet aanvaard, dan zou het *Handelsblad* worden opgeheven. Aangezien er slechts vierentwintig uur bedenktijd was, vergaderden nog diezelfde avond de directie en commissarissen ter bespreking van de Duitse voorwaarden. Men stond voor een moeilijk dilemma. Weigering zou naar het hart van iedere goede Nederlander zijn; toegeven de schijn van medewerking met de vijand. Uiteindelijk werd tot inwilliging van de gestelde eisen besloten. Directie en commissarissen voelden er niets voor het risico te lopen dat vierhonderd personeelsleden op straat gezet zouden worden, met de mogelijkheid te worden 'gedeporteerd' naar elders. Bovendien verwachtte men een spoedig einde van de oorlog, omdat de Duitsers met hun aanval op Rusland de ondergang tegemoet leken te gaan.

De volgende dag, 15 juli, had mr. Planten een zware ochtend. Hij riep alle joodse medewerkers van de krant in zijn kamer bijeen en vertelde wat er was gebeurd en welke beslissing er was genomen. Tevens zegde hij toe alles in het werk te zullen stellen om de financiële positie van de getroffen en zo goed mogelijk te regelen.

Han de Groot: 'Dat is een ellendige bijeenkomst geweest. Met gebogen hoofden verlieten ze de kamer van Planten, geschokt en verslagen door wat er was gebeurd.' De Groot meende dat Mechanicus eveneens bij deze bijeenkomst was; zeker weten deed hij het echter niet. Ook Ward Messer kon zich het ontslag van alle joodse medewerkers helder voor de geest halen. 'Ze konden beslist niet blijven. Ik weet dat er gesprekken zijn gevoerd. In hoeverre dat in een groepsgebesprek met Planten is geweest, weet ik niet meer.'

Han de Groot vertelde dat de joodse medewerkers, ondanks het door de Duitsers afgedwongen ontslag, hun salaris of een deel daarvan behielden. 'Ontslagen is op zich geen goed woord, ja, voor de buitenwereld. Maar ze werden eigenlijk op non-actief gesteld en kregen een deel van hun loon doorbetaald, ik geloof naar een bepaalde verdeelsleutel van leeftijd, gezinssamenstelling, aard van de functie en dienstjaren.'

Deze regeling werd 'half stiekem' getroffen; Hoogterp en Van Dijk werden buiten de beslissing gehouden. Toen zij er uiteindelijk toch achter kwamen, was dit voor laatstgenoemde aanleiding om bij de Duitse autoriteiten beklag te doen over de hoge uitkeringen van de krant aan mensen 'die men uit de maatschappij verwijderen' wilde. Het *Handelsblad* betaalde, tot aan de dag van de bevrijding, ruim een half miljoen gulden uit aan de 'ontslagen' joodse medewerkers. 'Onze financiële reserves waren net toereikend,' aldus Han de Groot.

Jeanne Roos: 'Ik had pas zeven jaar bij het *Handelsblad* gewerkt, dus kreeg relatief niet zoveel salaris mee. Ik ontving ook uit andere bron geld van de krant. Dat kwam van het *Handelsblad*-personeel, waar spontaan voor ons, de ontslagen en meestal ondergedoken collega's, werd gecollecteerd.'

De onverwachte benoeming van Sjoerd Hoogterp tot waarnemend hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad*, veroorzaakte onder het nog overgebleven personeel van de krant een geweldige deining. 'Dit was echt een enorme klap,' zei Julius van der Wielen. 'Een gigantische dreun. Vooral omdat de directie nooit argwaan tegen hem heeft gehad. Jammer.'

Han de Groot: 'Ik kan me van Hoogterp herinneren dat toen zijn benoeming een feit was, hij de revers van zijn jasje omdraaide en dat daarop het NSB-speldje was geprikt.'

Tops Lefebvre-van Bellen: 'Hoogterp kon met een aantal collega's op de krant goed opschieten, met Von Balluseck bijvoorbeeld, maar ook met het bekende duo de dames Annelèn, zoals de journalisten

Anna Holdert en Helène van Meekren bij ons werden genoemd. Na de ommezwaai was dat afgelopen. Niemand begreep Hoogterp, behalve zijn foute metgezellen. Ik weet nog dat hij met strálende ogen voor Von Balluseck stond en zei: Je snapt het niet, je begrijpt het niet, we moeten tot onze kruin door de rotzooi heen om die betere wereld te krijgen.'

De 'ommezwaai' van het *Handelsblad* had een aanzienlijke leegloop van medewerkers tot gevolg. Allereerst omdat de joodse collega's waren vertrokken. De meesten doken onder; dit advies kregen ze van de directie van het *Handelsblad* mee. Maar na de 'verduitsing' van de krant namen ook niet-joodse medewerkers hun ontslag. Ward Messer is eveneens niet lang gebleven. 'Het was een moeilijke periode,' zei hij. 'Von Balluseck had een dringend beroep op de redacteuren gedaan om niet weg te gaan. Voor een ieder die weggaat, komt er een NSB'er terug,' zei hij. Daar had hij gelijk in, maar ik worstelde toch met andere argumenten. Vlak daarna kwam Hoogterp en toen heb ik echt geen moment meer geaarzeld.'

Uit protest tegen de benoeming van Sjoerd Hoogterp tot waarnemend hoofdredacteur, diende Messer zijn ontslag in, samen met onder anderen Gerard Werkman en Wim Hora Adema. De laatste was in die jaren redactrice Binnenland. Zij schreef: 'Voor mij was het direct een uitgemaakte zaak. Toen het *Handelsblad* door Hoogterp werd overgenomen, was ik met vakantie. Na terugkomst heb ik onmiddellijk ontslag genomen. Ik ben nog één keer teruggeweest om wat spullen op te halen, daarna nooit meer.'

Het ontslag van de joodse journalisten en het vertrek van een tiental niet-joodse medewerkers, maakten versterking van de verschillende redacties bij het *Handelsblad* noodzakelijk. Ter ondersteuning van de nieuwe hoofdredacteur werden enkele NSB-redacteuren aangenomen. Op de plaatsen van Aletrino en Mechanicus verschenen bij de redactie Buitenland respectievelijk J.P.A. de Monyé, afkomstig van *Het Natio-nale Dagblad*, en F.C.H. Meeuwsen van *De Residentiebode*, als chef Buitenland en opvolger van Mechanicus. Diens collega C.J. Schotel werd, gezien zijn leeftijd, in 1941 met pensioen gestuurd. Over Mechanicus' opvolger Meeuwsen vertelde Jaap Balk: 'Dat was een zeer onplezierige man, een onderdeurtje dat dacht te kunnen profiteren van de ellendige situatie waarin we verzeild raakten. Wat het verstand betreft, was Mechanicus enige malen de meerdere van Meeuwsen. Hij kon stukjes schrijven, maar daar hield het mee op. Typisch een man die zo'n baantje graag overnam.'

Het *Algemeen Handelsblad* veranderde op slag van karakter. Hoogterp schreef zijn hoofdartikelen in de door de bezetters gewenste trant. De oplaat van het *Handelsblad* daalde van 66 000 exemplaren tijdens de 'anti-Duitse' periode, naar 26 000 stuks daarna. Kennelijk functioneerde dit nieuwe redactieteam toch naar genoegen van de Duitsers, want op 21 december 1941 werd de tijdelijke functie van Hoogterp omgezet in een volwaardig hoofdredacteurschap, dat onveranderd zou voortduren tot 5 mei 1945.

13 Benauwde maanden

De straatteerur van de Duitsers en de Nederlandse nationaal-socialisten nam in 1941 in hevigheid toe. Vooral in de hoofdstad kwam het tot gewelddadige confrontaties tussen joden, NSB'ers en Duitsers. Op zaterdagmiddag 22 februari 1941 vond de beruchte razzia op het Jonas Daniël Meijerplein plaats. Jonge joodse mannen werden bijeengedreven en afgevoerd. Ook de dag daarop pakten de Duitsers vele joodse mannen op. Bij deze razzia werd de zoon van Mechanicus' broer Joop, Leo Mechanicus, gearresteerd. Leo verdween uiteindelijk naar het concentratiekamp Mauthausen, waar hij al in oktober 1941 op de beruchte dodentrap van de steengroeve stierf.

Deze eerste razzia's leidden tot de beroemde Februaristaking, die was bedoeld als protest tegen de jodenvervolgung. Jo Heinsius ontmoette op deze historische dag, 25 februari, Mechanicus in Amsterdam. Zij vertelde: 'Vrienden van mij hadden besloten om onder te duiken. Ik had beloofd voor hen enkele eigendommen te bewaren en die ben ik in Amsterdam gaan halen, uitgerekend op de dag van de staking. Ik weet nog dat Philip en ik op de Dam liepen, met al die Duitse soldaten en lege trams met alleen een bestuurder en een soldaat. Dat was zeer angstig. Het benauwde Philip ook enorm.'

Het is onduidelijk waarmee Mechanicus zich na zijn formele ontslag bij het *Handelsblad* heeft beziggehouden. Het gebouw aan de Nieuwezijds Voorburgwal, waar hij ruim twintig jaar had gewerkt, was voor hem gevaarlijk terrein geworden. In de zomer van 1941 woonden Mechanicus en Olga Moskowsky-Elias al langer dan een jaar samen. Blijkens advertenties in *Het Joodsche Weekblad*, hervatte zij per 1 september 1941 haar pianolessen aan huis. Mechanicus' dochters hadden geen idee wat hun vader in die tijd deed. 'Zich zorgen maken,' veronderstelde Juul. 'Hij deed vaker dan ooit zijn rondjes langs de familie. Hij kwam bij ons, soms met Olga in zijn gezelschap, om te informeren of alles goed ging en of we iets nodig hadden. Datzelfde deed hij bij Annie Jonkman en Ruth. Ik denk dat hij in deze tijd veel contact had met zijn vrienden en familie, om de dreigende situatie te bespreken.'

De maatregelen van de Duitse bezetters tegen de joodse bevolking kregen een steeds strenger karakter. Op maatschappelijk gebied werd een duidelijke scheiding aangebracht tussen joods en niet-joods. Alle

joodse leerkrachten waren inmiddels ontslagen. Joodse artsen, apothekers en advocaten mochten geen diensten verlenen aan niet-joodse patiënten en cliënten. In de herfst van 1941 volgde het verbod om parken, plantsoenen, dierentuinen, sportvelden, zwembaden, theaters, concertzalen, bibliotheken, leeszalen en musea te bezoeken.

Op 2 mei 1942 werd in ons land de verplichte jodenster ingevoerd. Twee maanden later werd bepaald dat joden niet langer gebruik mochten maken van fietsen, trams, treinen, taxi's of van de telefoon. Bovendien diende elk joods gezin 's avonds en 's nachts thuis te blijven. Jo Heinsius vertelde: 'Ergens in de eerste helft van 1942 zaten Philip en ik 's middags op een bank bij de Dam. Philip zei tegen me: Ik wou dat ik hier de hele oorlog kon zitten wachten tot die afgelopen was, dan zou ik het vast wel overleven.'

Mechanicus verkeerde heel lang in de veronderstelling dat de omstandigheden niet zó levensbedreigend zouden worden. Langzaam kwam hij echter in deze maanden tot inkeer. Hij bemerkte dat het net rond de joodse gemeenschap steeds strakker werd aangetrokken. Aangespoord door Jo Heinsius begon hij serieus na te denken over de veiligheid van zijn familie. Omtrent Ruth hoefde hij zich geen zorgen te maken, aangezien haar moeder, Annie Jonkman, niet-joods was. Wél gevaar liepen zijn dochters Juul en Rita en hun moeder. Datzelfde gold voor zijn broers, hun vrouwen en kinderen en voor zijn levensgezellin Olga en hemzelf. Mechanicus beseftte dat er snel iets moest gebeuren. Via Rita's verloofde Jan Schaap, die connecties had met de illegaliteit, regelde hij valse papieren voor Juul en Rita. Voor de dochters van zijn broer Jaap deed hij hetzelfde. Niet Bep Peters-Mechanicus vertelde: 'Toen oom Philip zich realiseerde dat het ernst werd, ging hij plots van alles regelen. Hij zei tegen m'n vader: Je moet die kinderen laten onderduiken, ik zorg wel voor papieren. Dat is ook zo gebeurd. Oom Philip heeft de valse persoonsbewijzen betaald en geloof me, dat was een enorm bedrag.'

Voor zijn vriendin Olga trachtte Mechanicus eveneens bescherming te regelen, in de vorm van een onderduikadres of valse papieren. *Handelsblad*-collega Tops Lefebvre-van Bellen: 'In die dagen kwam ik met het verzet in aanraking. Dat stelde toen allemaal nog weinig voor. Philip wist kennelijk dat ik enige contacten in die richting had. Hij kwam in ieder geval bij me, voor Olga. Philip vertelde geloof ik dat er enkele problemen met haar waren. Hij vroeg mij of ik iets voor haar kon regelen. Nadere details weet ik helaas niet meer. Ik antwoordde dat ik tot

mijn spijt niets kon doen. Ik was een groentje, wist niks van de illegaliteit af, kende toen nog niemand...'

Vanaf eind augustus 1942 haalden de Duitsers, daarbij vaak geholpen door de Nederlandse politie en NSB'ers, de joden 's nachts uit hun huizen. Rita Schaap-Mechanicus: 'Je durfde eigenlijk niet meer thuis te slapen, bang als je was om van je bed gelicht te worden. Als wij merkten dat er gevaar dreigde, trokken we vlug iets aan en gingen, zonder ster, halsoverkop naar kennissen in de buurt, waar we veilig waren.'

Een dergelijke vlucht werd moeder Esther bijna noodlottig; door een wonderlijke samenloop van omstandigheden wist zij aan de Duitsers te ontkomen. Juul: 'Het was duidelijk dat er iets moest gebeuren. Paps kwam langs en vroeg: Wat willen jullie: voor de vijand werken? Nee? Dan moeten jullie wegwezen.'

Mechanicus benaderde daarop Jo Heinsius en vroeg of haar aanbod om Juul en Rita in huis te nemen, nog steeds geldig was. Dit bleek het geval te zijn. Vervolgens werd een plan gesmeed om de meisjes naar Nijmegen te krijgen. 'Juul wilde weg,' vertelde Rita. 'Ze was van de trap gevallen en had haar voet bezeerd. Ze was dus niet mobiel en liep gevaar om bij een huiszoeking te worden gepakt. Mams zou bij de ouders van Jan onderduiken, maar haar kamer was op dat moment nog onderverhuurd; deze zou pas een paar weken later vrijkomen. Wij vonden dat we haar niet alleen konden laten. Besloten is toen dat Juul eerst naar Nijmegen zou gaan.'

Jo Heinsius reisde eind augustus 1942 naar Amsterdam, om Juul te halen. 'Met haar ben ik naar het station gegaan en daar hebben we de trein naar Nijmegen genomen. Dat was levensgevaarlijk, maar goed, we hebben het gered.' Juul: 'Ik was doodsbenuwd. Als jood mocht ik de trein niet in, maar uiteraard droeg ik geen ster en had ik mijn valse papieren bij me.'

Drie weken later, half september 1942, kon Esther in Beverwijk terecht. Met haar vertrek was de weg vrij voor Rita. 'Met Jan ben ik naar Nijmegen gereisd. Ik was niet zo bang, dat viel best mee.'

In het najaar van 1942 begon voor Juul en Rita een langdurige onderduikperiode in de apotheek van Jo Heinsius in de Nijmeegse Molenstraat. Het pand wordt nog steeds door haar bewoond. 'Philip kwam al vóór mei 1940 af en toe bij me op bezoek. In tegenstelling tot in zijn relaties was hij in zijn vriendschappen juist vrij trouw, dus we zagen elkaar regelmatig,' vertelde Jo. Ze toonde de kamer waar Mechanicus eens, op een zondagmiddag, naar een radiotoespraak van Adolf Hitler

luisterde. 'Hij zat hier in een stoel en trok helemaal wit weg, toen hij Hitler hoorde spreken. Hij beefde, sidderde van ingehouden woede.'

Juul zou bijna drie jaar in Nijmegen doorbrengen. Rita vertrok eerder, met haar verloofde Jan Schaap, naar kennissen in Utrecht. 'We hebben het hier zwaar gehad,' vertelde Jo Heinsius. 'Vooral de meisjes uiter-aard. Ze moesten heel voorzichtig zijn. Overal moest je rekening mee houden. Onderduiken is veel erger dan je denkt. Dat is je persoonlijkheid kwijtraken; je bent ondergeschikt aan degene die je onderdak verleent. De meisjes hadden een andere achtergrond, hadden soms verschillende ideeën, maar ze moesten zich aanpassen, terwijl ze een heel groot deel van hun privacy misten. Als ik het moeilijk had, ging ik een eindje wandelen, maar de meisjes mochten dat niet. Ze zaten opgesloten en konden geen kant uit.'

Een extra complicatie was, dat de twee etages boven de apotheek geen andere weg naar buiten hadden dan via de trap naar beneden. In een van de kamers werd door een bevriende timmerman, als noodoplossing, met schotten een hok gemaakt met een dubbele wand, waarin de meisjes zich konden verschuilen als er onraad was. 'Met een apotheek had je veel volk in de winkel, dat ging de hele dag door. Klanten kwamen niet verder dan beneden, maar er waren leveranciers die naar boven moesten, soms heel onverwachts. We hadden beneden een alarmbel gemaakt, die werd ingedrukt als er iemand naar boven kwam. Zodoende wisten de meisjes dat ze snel in het berghok moesten kruipen,' aldus Jo Heinsius.

Omdat Jan Schaap bij de Spoorwegen werkte, kon hij gemakkelijk heen en weer reizen. Hij kwam regelmatig naar Nijmegen, om te zien hoe Juul en Rita het maakten en om het laatste nieuws uit te wisselen. Jan onderhield de contacten tussen Jo, Juul en Rita in Nijmegen, Annie, Ruth en Olga – toen zij nog op vrije voeten was – in Amsterdam, zijn latere schoonmoeder Esther in Beverwijk en andere vrienden en familieleden. Hij was daardoor goed geïnformeerd. Bovendien kon Jan via de illegaliteit soms voor papieren en bonkaarten zorgen.

'We hebben tijdens de onderduikperiode vaak in de rats gezeten,' zei Jo Heinsius. 'Wij wisten inmiddels dat de Duitsers de huizen doorzochten om de joden op te halen. Mijn apotheek had regelmatig nachtdienst, dus als er gebeld werd, dan moest ik opendoen. Je wist nooit wie er op de stoep stonden, klanten of de Duitsers.' Over de mogelijkheid dat ook Mechanicus in Nijmegen zou onderduiken, is niet of nauwelijks serieus gesproken. Jo Heinsius: 'Ik denk niet dat Philip dat had ge-

kund. Hij was geen man om opgesloten te zitten in een kleine ruimte. Daarvoor was hij veel te onrustig. Bovendien trok hij zich nergens iets van aan.'

Dit laatste bleek toen Mechanicus, in september 1942, voor een bezoek nog een keer naar Nijmegen reisde. 'Dat hij hier kwam, in volle oorlogstijd, met de trein, dat was bijzonder gewaagd. Hij mocht immers geen gebruik maken van het openbaar vervoer, maar hij deed het toch. Onderweg bedekte hij zijn jodenster,' aldus Jo. Juul: 'Hij kwam doodgewoon kijken hoe het met ons ging. Dat is de laatste keer geweest dat ik mijn vader heb gezien, vlak voor zijn arrestatie.'

Jo Heinsius vertelde dat ze Mechanicus na zijn bezoek naar het station bracht. 'Ik heb hem gevraagd: Hoe doe je dat nou? Is het niet levensgevaarlijk, stel dat je gepakt wordt? Ach, zei hij nonchalant, ik ga wel bij een stel nonnen in een coupé zitten of zo, dan controleren ze niet zo goed. Ik zie er toch niet joods uit, ze denken eerder dat ik een Italiaan ben. Nou, hij zag er dus héél joods uit, met die ogen, die neus en dat haar. Maar hij wilde gewoon niet van gevaar weten.'

Mechanicus' reisje naar Nijmegen vond waarschijnlijk plaats in de tweede of derde week van september 1942. De maatschappelijke isolatie van de joodse bevolking in Amsterdam en de rest van het land was vrijwel voltooid. Al sinds enkele maanden reden er deportatietreinen vanuit Westerbork naar Duitsland en Polen. Uit de weinige verhalen die over deze periode bekend zijn, valt op te maken dat Mechanicus, ondanks zijn ogenschijnlijk onverschillige gedrag, toch zijn voorzorgsmaatregelen nam voor het geval hij zelf zou worden opgepakt. Zijn bezoek aan Nijmegen en de visites aan andere familieleden vielen hieronder. Tevens gaf hij een groot deel van zijn persoonlijke bezittingen bij vrienden en kennissen in bewaring: koffers met kleding, boeken, goederen. Zelfs zijn vleugel die bij Olga stond, werd naar vrienden verhuisd. Olga deed hetzelfde met haar eigendommen.

Voorts is er het curieuze verhaal over de *Handelsblad*-knipsels. Het Nederlands Persmuseum in Amsterdam heeft een omvangrijke knipselverzameling van Mechanicus in zijn collectie. Niemand weet hoe deze bij het Persmuseum is terechtgekomen. De verzameling bestaat uit vier dikke plakboeken, met honderden kranteknipsels van door Mechanicus geschreven artikelen. De boeken hebben aan hem toebehoord, want de inhoud is door hem persoonlijk gedateerd. De verzameling is niet op datum aangelegd; de artikelen, columns en commentaren zijn wel gegroepeerd, doch de jaartallen lopen door elkaar heen.

In het vierde knipselboek zijn de artikelen verzameld die Mechanicus in oorlogstijd schreef, zoals zijn *Dierenportretten uit Artis*, de stukjes onder de schuilnaam Père Celjénets en de artikelen uit de serie *Onder de Keizerskroon*. Opvallend is de tekst op het schutblad van dit boek: 'Artikelen voor het *Algemeen Handelsblad* in den tijd van 10 mei 1939 tot 15 juli 1942.' Mechanicus vergiste zich; hij liet de Tweede Wereldoorlog in Nederland een jaar te vroeg beginnen. Ook de tweede datum, 15 juli 1942, duidt op een misverstand. Wellicht bedoelde Mechanicus het moment waarop hij bij het *Handelsblad* op non-actief werd gesteld. Dit vond echter plaats op 15 juli 1941. Deze vergissingen tonen aan dat de verzameling in snel tempo is samengesteld, en niet van dag tot dag is bijgehouden. Anders valt niet te verklaren, dat hij in bundel 1 met knipsels uit 1940 begint en met stukjes uit 1930-1936 eindigt. Hij kan deze dus pas op z'n vroegst in 1940 in het boek hebben opgenomen. Voor boek 4 geldt hetzelfde. Vermoedelijk heeft Mechanicus zijn artikelen in de eerste oorlogsjaren, binnen een kort tijdsbestek, ingeplakt. Gezien de haast kon hij daarbij geen aandacht besteden aan de chronologie.

Kennelijk heeft hij gewild dat zijn journalistieke erfenis – althans een deel daarvan – voor het nageslacht bewaard zou blijven. In dat verband ligt het voor de hand dat hij zijn verzameling ook zélf bij het Nederlands Persmuseum heeft ingeleverd. Een bescheiden aanwijzing maakt deze veronderstelling nog iets aannemelijker. In een van zijn *Keizerskroon*-artikelen noemde hij het Persmuseum, dat in 1941 op de Nieuwezijds Voorburgwal was gevestigd, relatief dicht bij de kantoren van het *Algemeen Handelsblad*.

Over Mechanicus' handel en wandel in de weken vóór zijn arrestatie, zei dochter Juul: 'Volgens mij bezocht hij uitgerekend in die tijd veel van zijn oude vrienden.' Dat haar herinnering juist was, bleek uit het verhaal van Bea Polak-Biet, die in een van de eerdere hoofdstukken al aan het woord kwam. Haar ouders, Simon en Leen, waren goed met Esther en Philip bevriend geweest, ook tijdens hun Indische jaren. 'Mijn vader overleed in 1919, toen we in Indië waren,' vertelde ze. 'Mijn moeder en ik zijn daarop teruggegaan naar Holland. Ik was heel klein. Ik weet dat mijn moeder in Nederland nog een tijdje omgang had met Esther. Daarna is de vriendschap verwaterd, vooral na haar echtscheiding.'

Zeer onverwachts zou het contact tijdens de oorlog weer worden hersteld. Bea: 'Ik woonde in september 1942 nog bij mijn moeder. Op een

avond kwam ik thuis en trof haar helemaal ontdaan aan. Zij vertelde dat Philip Mechanicus die dag plotseling op bezoek was geweest. Ze hadden elkaar zo'n twintig jaar niet meer gezien. Hij stond ineens voor haar neus, met de woorden: Leen, het is zo'n beroerde tijd, ik had een enorme behoefte om je weer te zien en te spreken. Wat ze elkaar precies hebben verteld, weet ik niet, maar het gesprek had mijn moeder enorm aangegrepen. Wat ze ook zei was: Ik zal nooit vergeten hoe hij de trap afliep toen hij wegging. Hij keek naar mij om, zeer melancholiek en toch lief, een soort laatste groet. Ze hebben elkaar daarna nooit meer gezien. Mijn moeder is in diezelfde periode weggehaald, naar Westerbork gebracht en niet meer teruggekomen.'

Volgens Bea Polak-Biet was dit bezoek zo opvallend, omdat het moet hebben plaatsgehad vlak voor Mechanicus' arrestatie. 'Juist dat vond ik frappant, omdat ik korte tijd daarna heb vernomen dat hij was opgepakt. Het was inderdaad net alsof hij nog even afscheid kwam nemen.'

DEEL IV

In gevangenschap

14 De arrestatie

De historicus Jacques Presser meldde in de inleiding van *In Dépôt*, dat Mechanicus op 27 september 1942, 'zonder ster op het achterbalkon van een tram staande, waarschijnlijk door een medepassagier werd verraden en door een agent gearresteerd.' Hoe kwam Presser, toen hij in 1964 zijn *Ten Geleide* bij de eerste druk van het dagboek schreef, aan deze wetenschap? In ieder geval niet uit eerste hand. Presser verklaarde in zijn introductie dat hij Mechanicus nimmer heeft ontmoet en dat alle biografische details uitsluitend gebaseerd zijn op hem verstrekte gegevens. Deze werden hem wellicht verteld door Annie Jonkman. Het originele dagboek bevond zich na de oorlog lange tijd onder haar berusting. In zijn standaardwerk *Ondergang* verwerkte Presser een aantal van deze gegevens, evenals enkele citaten uit het tot dan toe ongepubliceerde manuscript.

Annie Jonkman gaf in haar notitieboekje een zeer beknopte levensschets van haar ex-man. Over Mechanicus' aanhouding bleef zij vaag: 'De heer Philip Mechanicus is najaar '42 in Amsterdam gevangengenomen.'

Het verhaal van zijn arrestatie in de tram kent nog een nadere aanvulling. Hij zou tot zijn clandestiene tramrit hebben besloten om een dokter of medicijnen te halen voor zijn zieke vriendin Olga. De drie dochters hanteren deze laatste versie. Mechanicus verborg tijdens deze rit zijn jodenster door een regenjas over zijn schouder te dragen. Hij werd herkend en aangegeven bij een politieagent. Wie dit eventuele verraad zou hebben gepleegd, is voor alle betrokkenen onbekend gebleven.

Tijdens het onderzoek voor dit boek kwamen enkele nieuwe feiten naar voren, die een iets ander licht werpen op de gebeurtenissen omtrent Mechanicus' arrestatie. Zijn dochter Rita diepte uit haar herinneringen op, dat goede vrienden van haar moeder hem nog hebben gesproken op de dag dat hij werd opgepakt. Het echtpaar Krelage bewoonde in september 1942 een bovenhuis op de Stadhouderskade 142. Beiden zijn inmiddels overleden. Maar hun twee dochters, Jo en Fien, vertelden, onafhankelijk van elkaar, hetzelfde verhaal. Jo: 'Mijn moeder en Esther Wessel waren jarenlang vriendinnen. Esther was gescheiden van Me-

chanicus en al voor de tweede keer getrouwd geweest. Wij hadden nauwelijks contact met Mechanicus, maar hij wist wel dat mijn moeder en Esther heel goed bevriend waren.' Fien: 'Mijn moeder vertelde ons op een avond toen wij van ons werk kwamen, dat Mechanicus die dag op bezoek was geweest. Hij vroeg of zij soms wist waar Esther zich bevond. Mijn moeder moest hierop het antwoord schuldig blijven. Pas later hoorden wij dat Esther net was ondergedoken bij Rita's schoonfamilie in Beverwijk. Kennelijk was Mechanicus hiervan niet op de hoogte. Het viel mijn moeder op dat hij geen jodenster droeg. Zij attendeerde hem daarop en vroeg of hij niet bang was, waarop Mechanicus korzelig iets antwoordde in de trant van: Bang? Bang zijn we toch allemaal? Vervolgens is hij weggegaan.'

Mevrouw Krelage wist, volgens haar dochters, absoluut zeker dat Mechanicus, toen hij amper de deur uit was, door een politieagent werd gearresteerd. 'Op de Stadhouderskade welteverstaan en dus niet, zoals het verhaal altijd is geweest, in een tram. Want op de Stadhouderskade reed geen tram,' aldus Jo. 'Ik weet niet of mijn moeder de arrestatie daadwerkelijk heeft gezien, of dat zij dit misschien van burens heeft gehoord. Dat heeft zij geloof ik ook nooit verteld.'

De twee dochters zijn ervan overtuigd dat hun moeder dit verhaal correct heeft weergegeven. Fien: 'Zij vertelde het ons diezelfde dag nog en daarom kan zij dit nooit van zijn familie of vrienden hebben gehoord. Die wisten het toen wellicht zelf nog niet eens.'

Een opmerkelijk detail in Mechanicus' arrestatieverhaal is, dat hij niet door de Duitsers, maar door een Nederlandse politieagent zou zijn opgepakt. Zowel de zusters Krelage als Mechanicus' dochters maakten hiervan melding.

Het Gemeentearchief in Amsterdam bezit enkele tientallen dozen politie-dagrapporten uit de jaren 1940-1945. Deze rapporten werden dagelijks op de bureaus door agenten van dienst bijgehouden. Zij maakten nauwkeurig aantekening van alle binnenkomende gevallen.

Uit het dunne, onvolledige stapeltje politierapporten van zondag 27 september 1942, Mechanicus' vermeende arrestatiedatum, bleek dat er die dag druk werd gevoetbald in Amsterdam. Ajax speelde een thuiswedstrijd, evenals AFC. Agent van politie Van G. rapporteerde dat 'de voetbalwedstrijd op het AFC-terrein te 16.15 uur in goede orde is verlopen. Bij de aldaar gehouden steekcontrole op het aanwezig zijn van joden en persoonsbewijzen werden geen overtredingen geconstateerd.'

De overige gegevens betroffen algemene zaken, zoals diefstal, in-

braak, schadegevallen en burenruzies, maar ook meldingen in het kader van de oorlog: overtredingen in verband met de *Sper*-tijd, het niet op zak hebben van een persoonsbewijs of het niet dragen van de jodenster. Echter: geen melding van Philip Mechanicus. Voor alle zekerheid werden ook de rapporten van de dagen rondom 27 september zorgvuldig bestudeerd. Deze leken geen nadere bijzonderheden op te leveren. Totdat het politierapport van vrijdag 25 september 1942 tevoorschijn kwam.

Het betrof hier rapport no. 268, opgemaakt op bureau II, genaamd Joodse Zaken, en gedateerd 25 september 1942. Op pagina 2 van dit rapport wordt vermeld dat om 12.00 uur 's middags een agent van politie (naam vermeld), gedetacheerd aan het bureau Joodse Zaken, een tweetal personen aanbracht, waaronder als eerste, volgens de letterlijke tekst: 'Philip Mechanicus, geboren te Amsterdam, 17 april 1889, journalist, wonende Botticellistraat No. 4 boven, te Amsterdam (jood).' De verdere aantekening luidde: 'Mechanicus voornoemd liep op de openbare weg, de Stadhouderskade alhier, zonder jodenster.'

De belangrijke vondst van dit politie-dagrapport wees uit dat de door de familie veronderstelde arrestatiedatum, 27 september 1942, onjuist is. Mechanicus werd twee dagen eerder, op vrijdag 25 september 1942, opgepakt, kort voor het middaguur, door inderdaad een Nederlandse politieagent. Hij is niet in de tram gearresteerd, maar op de Stadhouderskade, overeenkomstig het verhaal van de zusters Krelage. Ook het waarom van Mechanicus' arrestatie klopt met het verhaal van beide dochters. Moeder Fien vertelde hun immers dat Mechanicus bij zijn bezoek geen ster droeg. Ditzelfde feit wordt ook in het politierapport vermeld en vormde zelfs de directe aanleiding tot zijn arrestatie.

Hoe is het mogelijk dat de familie ruim vijftig jaar van een verkeerde arrestatiedatum is uitgegaan? Mechanicus had moeite met het onthouden van data, zoals al eerder bleek. In zijn later te Westerbork geschreven dagboek noteerde hij bijvoorbeeld op 27 september 1943: 'Precies een jaar van huis vandaag.' En even verder: 'In mijn bewustzijn hebben de gebeurtenissen geen perspectief meer, maar staan zij alle naast elkaar op een rijtje, buiten ruimte en tijd. Alle gebeurtenissen van mijn leven, ook die van vóór 27 september 1942.' Mechanicus heeft dus zelf dit misverstand veroorzaakt.

Een tweede, opmerkelijk gegeven uit het politierapport is dat Mechanicus in gezelschap van een tweede persoon werd opgebracht. Deze man, in de rest van dit hoofdstuk om privacy-redenen Van Kampen ge-

noemd, was in overtreding bevonden door het 'opkopen' van meubels die toebehoorden aan een voortvluchtige joodse stadgenoot.

Het politierapport suggereert geen enkele samenhang tussen de twee arrestaties. Van Kampen werd, blijkens het rapport, na te zijn verhoord, 'heengezonden'. Dat gold niet voor Mechanicus. Van hem werd gemeld dat de 'verdachte op last van de Commissaris van Politie aan het 2de bureau in bewaring werd gesteld, ter voorgeleiding voor den SD,' de *Sicherheitsdienst*.

Volgens Jan Schaap, de echtgenoot van Rita, die het onderduiken van zijn schoonmoeder bij zijn eigen ouders regelde, is het vrijwel zeker dat Mechanicus in september 1942 niet van het plan op de hoogte was dat zij in Beverwijk zou onderduiken. 'Hierover is geen contact geweest tussen Esther, Mechanicus, of Annie Jonkman en ons,' verklaarde Jan. 'Hoe minder mensen wisten dat en waar Esther zat ondergedoken, hoe veiliger het was. Philip was hier niet bij betrokken. Later is hem dat wel verteld, maar op het moment van zijn arrestatie wist hij het volgens mij niet.'

Het was gebruikelijk dat de inboedels uit de door de joden verlaten huizen op last van de Duitsers werden weggehaald door de verhuisfirma van de NSB'er A. Puls; een bedrijvigheid die in de volksmond 'pulsen' werd genoemd. Om te voorkomen dat ook de eigendommen van Esther, Juul en Rita zouden worden 'gepulst', haalde Jan Schaap, vlak na Esthers vertrek, met paard en wagen, meubels en andere goederen uit de Uithoornstraat 63 op.

Vermoedelijk wilde Mechanicus die 25ste september bij Esther op bezoek, bijvoorbeeld om te vertellen dat hij pas bij hun dochters in Nijmegen was geweest, of om te zien hoe het met haar ging, nu zij alleen in de Uithoornstraat was achtergebleven. Hij moet zijn geschrokken, toen hij haar niet thuis trof en bovendien merkte dat haar huis zo goed als leeg was. Hij wist niet wat er met Esther was gebeurd. Waarschijnlijk was hij bang dat zij door de Duitsers was opgepakt. Het is logisch dat hij hierop naar haar beste vriendin ging – Fien Krelage – om te vragen of zij soms enig idee had waar Esther zich op dat moment bevond.

Philip Mechanicus nam een aanzienlijk risico door zich eind september 1942 zonder jodenster op straat te begeven. Het dragen van de ster was officieel ingevoerd en uitgerekend in deze maanden werd de controle op anti-joodse maatregelen streng toegepast. Inmiddels was de joden zoveel verboden, dat het niet moeilijk was hen op overtredingen te betrappen. De meeste Nederlandse politieagenten gedroegen zich op dit

gebied passief. De ophaal- en arrestatieacties waren, althans naar de zin van de Duitsers, niet erg succesvol. Zij zochten naar andere mogelijkheden om het op grote schaal oppakken van joden te intensiveren. Vanaf de herfst van 1942 werd hierbij door de Duitsers gebruik gemaakt van detachementen, gevormd uit de *Ordnungspolizei*, ook wel *Grüne Polizei* genoemd. Daarnaast waren NSB'ers van de zogenaamde Hulp-politie actief bij het ophalen van joden uit hun huizen en bij razzia's. Ook werd in de hoofdstad een speciale groep, het Politiebataljon Amsterdam (PBA), ingeschakeld bij het aanhouden van joden. Dit bataljon, dat uit Nederlandse politieagenten was samengesteld, stond ter beschikking van de *Sicherheitsdienst*.

Op 25 september, de dag van Mechanicus' arrestatie, werd in Amsterdam een grote razzia op joden uitgevoerd door ruim 400 Duitsers en leden van het Politiebataljon Amsterdam. Hierbij werden vele joden verzameld en afgevoerd. Mechanicus werd mogelijk tijdens deze razzia opgepakt. Het was in ieder geval duidelijk dat het die dag in het centrum van Amsterdam wemelde van de Duitsers, NSB'ers en politieagenten.

De agent die Mechanicus aanhield, was gedetacheerd aan bureau 11, het bureau Joodse Zaken, gevestigd in het politiebureau aan de Marnixstraat. Dit bureau was een typisch voorbeeld van een politie-eenheid die zich met het oppakken van joden bezighield. 'Joodse Zaken' werd, volgens het jaarverslag van de Amsterdamse politie over 1942, op 1 juni 1942 opgericht en belast met 'alle zaken, welke voortvloeien uit de verordeningen betreffende de joden. Het bureau vormt tevens de verbinding met de ten deze competente overige instanties.' Met dit laatste werden de bezetters bedoeld. De groep stond onder leiding van de Commissaris van Politie, de NSB'er R.W. Dahmen von Buchholz, die zestien medewerkers tot zijn beschikking had.

Uit het teruggevonden politierapport kan worden afgeleid wat er met Mechanicus in de uren na zijn arrestatie is gebeurd. Allereerst werd hij overgebracht naar het bureau aan de Marnixstraat, waar men hem om 12.00 uur inschreef. Daarna werd hij op last van de Commissaris van Politie aan het 2de bureau – waarschijnlijk nog steeds in de Marnixstraat – in bewaring gesteld. Om 15.30 uur is hij, volgens dit rapport, met enkele andere verdachten, 'voor de SD' geleid. Verdere informatie over hem bevatte dit rapport niet. Wat er zich precies bij de *Sicherheitsdienst* heeft afgespeeld is onbekend, omdat hierover geen documenten zijn teruggevonden. Het bureau van de SD bevond zich in een gebouw in de voormalige Euterpestraat, nu de Gerrit van der Veenstraat. Hier zal Mechanicus

voor zijn 'vergrijp' in staat van beschuldiging zijn gesteld. Volgens prof. dr. Lou de Jong was het zuiver willekeur of arrestanten in die dagen voor een officiële rechtbank werden geleid. De SD schoof de meesten zonder vorm van proces af naar Amersfoort. Mechanicus overkwam hetzelfde; zijn lot was, wat dit betreft, snel bezegeld.

Een tweede teruggevonden politierapport pakt de draad vervolgens weer op. Bureau 29 aan de Linnaeusstraat meldde dat op dezelfde dag, om 5 uur 's middags, 'in bewaring worden gegeven voor bureau 25, Ph. Mechanicus en J. van Kampen.' Een logische gevolgtrekking is, dat Mechanicus, na door de SD te zijn verhoord, anderhalf uur later naar een ander bureau – aan de Linnaeusstraat – is overgebracht. Uit het dagrapport blijkt voorts, dat Mechanicus en Van Kampen hier tot 8 uur 's avonds verbleven. Op dit tijdstip werden beiden door een agent 'van bureau 25 weder afgehaald.' Bureau 25 was wéér een ander bureau, namelijk dat aan de Stadhouderskade. Kennelijk werden beide arrestanten hierheen gebracht. Mechanicus had in de acht uur volgend op zijn arrestatie vijf verschillende politiebureaus van binnen gezien.

Het vervoer naar bureau 25 is het laatste officiële gegeven dat over hem in de politiedossiers is teruggevonden. Aangenomen moet worden dat hij die dag, of een van de volgende dagen, naar het Huis van Bewaring aan de Amstelveenseweg is gebracht.

Opmerkelijk in het tweede politiedossier is de vermelding van opkoper Van Kampen, die immers eerder op de dag, na te zijn verhoord, was vrijgelaten. Hieruit kan worden afgeleid dat hij later die middag opnieuw is gearresteerd. Het staat vast dat Van Kampen en Mechanicus samen bij het bureau Linnaeusstraat werden afgeleverd en om 8 uur 's avonds naar het bureau Stadhouderskade zijn gebracht. Berustte dit op toeval, of was er een verband tussen de beide aanhoudingen van die middag?

Letterlijk wordt er in politierapport nr. 268 over Van Kampen gemeld: 'Van Kampen had meubels opgekocht en gedeeltelijk laten overbrengen naar zijn woning, uit perceel Michelangelostraat no. 6 alhier, welk perceel bewoond was geweest door de jood J.S., die voortvluchtig is.' Uit deze tekst blijkt dat S. was ondergedoken en dat Van Kampen de inboedel uit zijn huis had weggehaald – lees 'opgekocht' –, hetgeen verboden was. S. woonde in de Michelangelostraat, op korte afstand van Mechanicus' woning in de Botticellistraat. Wellicht kende Mechanicus S. uit de Michelangelostraat en wist hij dat S. was ondergedoken en dat zijn woning onbeheerd was achtergebleven.

Op 25 september 1942 kan zich in theorie het volgende hebben afgespeeld: Philip Mechanicus kwam, na zijn bezoek aan Fien Krelage, Van Kampen op de Stadhouderskade tegen. Mechanicus herkende Van Kampen, die misschien de eigendommen van S. in zijn bezit had. Mechanicus was op dat moment geïrriteerd door zijn bezorgdheid over Esther. Wat de exacte reden ook is geweest, de twee hebben mogelijk ruzie gekregen, waarbij de gemoederen dermate hoog opliepen, dat dit de aandacht trok van een passerende politieagent. Van Kampen moet op dat moment al in de gaten hebben gehad dat Mechanicus geen ster droeg en daarmee in overtreding was. In ieder geval liep de situatie voor Mechanicus uit de hand. De politieagent die bij de woordenwisseling kwam kijken, behoorde uitgerekend tot het bureau Joodse Zaken, dat speciaal was belast met het opsporen van joden die op enigerlei wijze 'in overtreding' waren. En dat was Mechanicus overduidelijk. De agent besloot daarop om zowel Van Kampen als Mechanicus te arresteren.

Wat blijft er over van het verhaal dat Mechanicus op de tram zou zijn gearresteerd? De voormalige woning van de familie Krelage, Stadhouderskade 142, ligt vlakbij diverse tramhaltes. Bij de Van Woustraat/Westeinde kruist tramlijn 4 de Stadhouderskade. Een eind verderop kruist deze kade de Ferdinand Bolstraat, waar lijn 24/25 ligt. Juist deze lijn ging – en gaat nu nog steeds – naar onder andere de Botticellistraat. Het is aannemelijk dat Mechanicus na zijn bezoek aan Fien Krelage naar één van de haltes is gelopen om daar op de tram naar huis te stappen. Het opstootje met Van Kampen heeft zich dan afgespeeld ter hoogte van de tramhalte waar Mechanicus stond te wachten. Het zou ook een plausible verklaring zijn voor het hardnekkige tramverhaal dat omtrent Mechanicus' aanhouding altijd de ronde heeft gedaan. Hij is dan alleen niet óp de tram, maar bij, of in de omgeving van de tramhalte opgepakt.

Er zijn twee personen die deze reconstructie over Mechanicus' arrestatie kunnen bevestigen of ontzenuwen. Allereerst is er natuurlijk Van Kampen zelf. Hij werd geboren in 1886 en is al geruime tijd geleden overleden. Een dochter van Van Kampen toonde zich hoogst verbaasd, toen zij met de nieuwe gegevens werd geconfronteerd. Volgens haar berustte alles op een misverstand en had haar vader slechts 'op verzoek van S.' enkele meubels in bewaring genomen. Naar haar zeggen wist zij van een eventueel incident met Mechanicus niets af: 'Mijn vader was na enige dagen weer gewoon thuis, niets aan de hand.'

De tweede getuige is de agent van politie die Mechanicus en Van Kampen arresteerde. Het dagrapport van 25 september 1942 vermeldde de achternaam van deze agent: een veel voorkomende, Hollandse naam, zonder voorletter, maar wel met een dienstnummer. De ondernomen pogingen om deze politieman op te sporen, hebben helaas geen resultaat gehad. Wel werden zijn volledige naam en geboortedatum vastgesteld. De agent was slechts 21 jaar oud, toen hij Mechanicus aanhield. Hij bleef echter onvindbaar.

Rechtvaardigen de nieuwe gegevens een andere kijk op de juiste toedracht omtrent Mechanicus' arrestatie? Het mogelijke verband tussen Mechanicus en Van Kampen is speculatief en een definitief bewijs kan niet worden geleverd. Mocht Van Kampen niet bij de arrestatie betrokken zijn geweest, dan is het vrijwel zeker dat Mechanicus bij de op die dag gehouden razzia of een routinecontrole op de Stadhouderskade, door de agent van het bureau Joodse Zaken is gearresteerd. Of hij daarbij daadwerkelijk door iemand anders is verraden en door wie, zal altijd onduidelijk blijven. Niemand weet immers wat er precies is gebeurd. De mogelijke betrokkenheid van Van Kampen lijkt echter aannemelijk. In dat geval zijn de namen van de bij de arrestatie betrokken personen bekend. Ook het veronderstelde 'verraad' van Mechanicus zou hiermee zijn opgelost.

15 Amersfoort

Op of rond zondag 27 september 1942 is Philip Mechanicus vanuit een Amsterdams politiebureau overgebracht naar het Huis van Bewaring aan de Amstelveenseweg, waar hij onder toezicht kwam te staan van de Duitse bezetters. Ons land telde in de Tweede Wereldoorlog 33 gevangenis en Huizen van Bewaring. Aan een aantal van deze strafinrichtingen werden zogenaamde *Deutsche Abteilungen* toegevoegd, die volledig onttrokken waren aan het gezag van het Departement van Justitie en de betrokken directies. Deze *Deutsche Abteilungen* waren eigenlijk *Polizeigefängnisse*: gevangenis van de SD, waar personen om zeer uiteenlopende redenen in *Untersuchungshaft* werden opgesloten. Het personeel van de *Deutsche Abteilungen* bestond uit Duitse toezichthouders, die aanvankelijk waren aangewezen op de diensten van Nederlandse bewakers. Ook de twee Huizen van Bewaring in Amsterdam hadden een *Deutsche Abteilung*.

Het leven in deze gevangenis schijnt draaglijk te zijn geweest, zeker in vergelijking met de kampen waarin de meeste gevangenen later terecht kwamen. Het eten was er vrij redelijk. Daarnaast hadden de gevangenen bepaalde privileges, zoals regelmatig bezoek en – soms – de beschikking over bibliotheekboeken. Veel ruimte was er niet; bekend is dat men eind 1941 soms met acht man in één cel zat. De Nederlandse bewakers waren vaak bereid hulp te bieden. Heel belangrijk in dit verband was het onderhouden van clandestien briefverkeer met de buitenwereld. Pas later zouden de meeste ‘goede’ bewakers vervangen worden door ‘foute’.

Mechanicus bracht een maand aan de Amstelveenseweg in arrest door. Wat er zich hier precies rond hem heeft afgespeeld, blijft een vraag. Wel is bekend dat hij zijn cel deelde met oud-wethouder Salomon Rodriguez de Miranda, een van de meest vooraanstaande socialisten van Amsterdam. De Miranda was half juli 1942 gearresteerd en verbleef al ruim twee maanden in het Huis van Bewaring, toen Mechanicus daar arriveerde. G.W.B. Borrie, auteur van een boek over De Miranda, trof in de nagelaten papieren van De Miranda’s weduwe een aan haar gericht briefje aan, dat was geschreven door ‘een zekere Olga’. Olga schreef dat De Miranda zich in de gevangenis flink hield en dat het naar omstandigheden goed met hem ging. Volgens De Miranda’s

weduwe betrof het hier een brief van 'een vriendin van Philip Mechanicus, die bij De Miranda in de cel zat.' Deze beschrijving had ongetwijfeld betrekking op Olga Moskowsky-Elias.

Het bestaan van deze brief toont aan dat Olga, persoonlijk of schriftelijk, met Mechanicus contact onderhield toen deze in het Huis van Bewaring zat. Het verzoek aan Olga om een briefje naar De Miranda's echtgenote te schrijven, kan immers pas zijn gedaan nadat Olga en Mechanicus elkaar hierover hebben gesproken of geschreven.

Degene die uit eigen ervaring belangrijke informatie over Mechanicus kon verschaffen, was de arts dr. Elie A. Cohen, bekend van zijn proefschrift over de Duitse vernietigingskampen en diverse boeken over zijn eigen ervaringen in deze kampen. Cohen was ten tijde van de oorlog werkzaam in een Groningse plattelandspraktijk in Aduard. Zijn vrouw en hij werden gepakt tijdens een door verraad mislukte vluchtpoging naar Zweden. Ook zij kwamen, omstreeks half augustus 1942, in het Huis van Bewaring aan de Amstelveenseweg terecht. Cohen leerde Mechanicus pas de nacht vóór hun transport naar Amersfoort kennen. Elie Cohen deed over zijn belevenissen met Mechanicus aan de Amstelveenseweg en later, in Amersfoort, uitgebreid verslag.

Terugrekenend zei hij: 'Ik moet Mechanicus hebben ontmoet op zaterdag 24 oktober 1942. Die dag zouden we op transport gaan, 's middags om een uur of vijf. We kwamen allemaal in een rij te staan en vroegen aan de bewakers wat de bedoeling was. Zij vertelden ons dat we naar Amersfoort gingen. Jullie boffen, zeiden ze nog, want jullie blijven tenminste in Nederland. Ik had echter over Amersfoort gehoord dat het een slecht kamp was en ik was dus helemaal niet blij dat we uitgerend daarheen gingen. Maar het transport ging plotseling niet door. Waarom weet ik niet. Het hele gezelschap werd opnieuw in groepjes verdeeld en met een man of vijf, zes, werden we in eenpersoonscellen gestopt. Bij mijn nieuwe groepje zat Philip Mechanicus. Ik hoorde van hem dat hij journalist was. Hij bleek nog drie sigaretten in zijn bezit te hebben. Die brak Mechanicus doormidden en we kregen allemaal een halve sigaret, die we direct oprookten. Dat was een nobel gebaar hoor, want een halve sigaret was een waar geschenk onder die omstandigheden.'

In hun benarde positie en wachtend op de dingen die komen gingen, brachten Cohen, Mechanicus en hun celgenoten de nacht door. 'We praatten wat met elkaar, niet over specifieke zaken, althans dingen die

me nu nog bijstaan,' vervolgde Elie Cohen. 'De volgende dag, zondag 25 oktober, vond het transport wel plaats. We werden verzameld en naar buiten gebracht. Vóór de gevangenis stonden trams die ons naar het station zouden brengen. Om deze trams stond politie, waarschijnlijk *Grüne Polizei* of ss'ers. Plotseling rende Mechanicus weg. Hij probeerde, tussen de trams, door dat kordon heen te vluchten. Maar hij was niet snel genoeg en er waren ook te veel mensen. Hoe die wisten dat er een transport ging, weet ik niet, maar ze stonden er in ieder geval. De bewakers hebben hem gepakt en flink geslagen, want hij kwam met bloed op zijn gezicht in de rij terug. Hij vertelde mij dat hij tussen al die mensen zijn vrouw zag staan en dat hij daardoor die impuls kreeg om te vluchten.'

Wie 'zijn vrouw' precies was, is nooit duidelijk geworden, maar vermoedelijk is het Olga geweest, die buiten de gevangenis heeft staan wachten. Zij was waarschijnlijk op de hoogte van het ophanden zijnde transport.

Met de trams werden de gevangenen, onder wie zich ook S.R. de Miranda bevond, naar het Centraal Station gebracht en op de trein naar Amersfoort gezet. Cohen en Mechanicus kwamen in dezelfde coupé terecht. 'Tijdens de reis kwam er aldoor een ss'er naar Mechanicus toe en die zei: Wacht maar, jou krijgen we straks in Amersfoort wel. *Du wirst etwas erleben!* Dat was natuurlijk geen leuk dreigement, maar Mechanicus bleef daar vrij rustig onder en wond zich er niet te veel over op. Hij was blijkbaar iemand met een groot incasseringsvermogen en hij had ook wel moed, getuige zijn ontsnappingspoging,' aldus Cohen.

Het transport uit Amsterdam van voornamelijk joodse gevangenen, voor het merendeel strafgevallenen, leidde naar kamp Amersfoort. Officieel heette dit kamp *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort* (PDA). De Duitsers maakten voor dit PDA gebruik van bestaande accommodaties van het Nederlandse leger. Op de grens van de gemeenten Amersfoort en Leusden was in 1939 het centrum De Boskamp gebouwd voor infanterie-eenheden die op de Leusderhei oefenden. Dit militaire kampement werd in 1941 door de bezetters overgenomen. Gedurende het eerste deel van de oorlog functioneerde het PDA als 'vergaarbak' voor gevangenen van de *Sicherheitsdienst*. Later, vanaf half 1943, kwam er te Vught een tweede kamp bij. In de loop van de oorlog kwamen 35 000 Nederlanders kamp Amersfoort binnen. Ongeveer 20 000 daarvan werden van hieruit naar Westerbork, of rechtstreeks

naar kampen in Duitsland en elders gedeporteerd. In 1942 zaten in Amersfoort gevangenen van zeer verschillende pluimage: 'politieke' gevangenen, joden die op overtredingen waren betrapt of van wie dat werd beweerd, predikanten en priesters die tegen de bezetters hadden geageerd, 'witte joden', dit waren niet-joodse burgers die joden hadden helpen onderduiken, en grote aantallen zwarthandelaren en clandestiene slachters.

Wat hun werk betreft, waren de gevangenen in Amersfoort over zogenaamde binnen- en buitencommando's verdeeld. Tot de binnencommando's behoorden afdelingen als de keuken, het kledingmagazijn, de smederij, de kleermakerij, de houtzagerij, de timmermanswerkplaats en de kapper. De activiteiten van de buitencommando's hingen gedeels samen met de uitbreiding van het kamp. In 1942 besloten de Duitsers van De Boskamp een concentratiekamp te maken. Er moesten barakken, loodsen en werkplaatsen bij komen. Uiteindelijk zou Amersfoort aan circa 4000 gevangenen plaats bieden. Bij deze verbouwing, in de loop van 1942, werden de gevangenen intensief ingeschakeld. Met name werd van de diensten van het *Judenkommando* gebruik gemaakt, o.a. voor het kappen van bomen en sjouw-, timmer- en metselwerk. Mechanicus, Cohen en De Miranda maakten deel uit van dit speciale *Judenkommando*.

Amersfoort was, zoals Elie Cohen al eerder had vernomen, een onmenselijk kamp. Het begon direct al, bij aankomst. Cohen vertelde: 'Die 25ste oktober kwamen we 's middags om een uur of vier, half vijf, met de trein in Amersfoort aan. We moesten lopen van het station naar het kamp. De ontvangst beloofde niet veel goeds. We zagen de arbeidscommando's binnenkomen. Die mensen leken wel halve lijken. Een ss'er ging naar een man toe die bij de poort stond te wachten en schopte hem net zolang tot hij roerloos bleef liggen. Het was verschrikkelijk, Amersfoort was een hel.'

De groep gevangenen werd vervolgens opgedeeld en in verschillende barakken ondergebracht. 'Ik kwam in Barak 3 terecht,' zei Cohen. 'Mechanicus heb ik hier niet meer gezien, dus ik vermoed dat hij in een andere barak zat. De eerste dagen werden wij in Amersfoort geoefend in het snel en vlug opvolgen van in het Duits gegeven bevelen. Ook moesten wij leren marcheren met Hollandse klompen aan, hetgeen geen eenvoudige zaak was. Maar goed, na twee dagen werden we, zoals alle joden, ingedeeld bij het *Judenkommando*, met Teun van Es als *Kapo*, een beest van een man. Ons commando moest heel zwaar werk

doen. We werden ingezet bij het bouwen van een nieuwe gevangenis. Wij reden kruiwagens met stenen door het mulle zand naar de bouwplaats. Het gesjouw ging De Miranda en mij heel slecht af; Mechanicus deed het beter. Het viel mij in ieder geval op dat hij flink en opgewekt was. Hij riep, en dat staat me nog heel goed bij, monter tegen mij: *Keep smiling!* En niet één keer, maar telkens als we elkaar met die kruiwagens passeerden: *Keep smiling!* Opmerkelijk, niet? Want de omstandigheden waren allerbelabberdst.'

De joodse gevangenen hadden het in Amersfoort bijzonder zwaar. Het was hun verboden contact met de buitenwereld te onderhouden. Als gevolg daarvan ontvingen zij geen pakjes en geld van het thuisfront. Andere gevangenen kregen die wel; soms konden ze hiermee etenswaren en goederen kopen. De joden werden gedwongen hard te werken en omdat ze veelal het mikpunt vormden van mishandelingen en folteringen, geraakten zij aanzienlijk sneller aan het eind van hun krachten. Met name De Miranda moest het ontgelden. Cohen: 'De Miranda kon dat werk met die kruiwagens niet goed aan. Vanaf de eerste dag hebben ze die man uitgescholden en mishandeld, ook vanwege zijn politieke achtergrond.'

Elie Cohen was er getuige van dat De Miranda na enkele dagen door ss'ers en Nederlandse gevangenen werd doodgeslagen: 'Hij bleef bewusteloos liggen. Die avond moest ik hem in een kruiwagen naar de appelplaats rijden, de wagen omkiepen en hem daar laten liggen. Niet veel later is hij overleden.'

Het ligt voor de hand dat Mechanicus eveneens getuige is geweest van de moord op De Miranda. In Amersfoort maakte hij de verschrikkingen van dichtbij mee. Hij zag hoe gevangenen werden afgeranseld en vermoord, niet alleen door de Duitsers, maar ook door eigen landgenoten. Geestelijk kreeg hij hier een klap te verwerken. In Westerbork had hij lange tijd nodig om daarvan te herstellen. Er zijn spaarzame, doch emotionele toespelingen op zijn lichamelijke en geestelijke aftaking in Amersfoort te vinden in zijn latere brieven en dagboeknotities.

Hoe het Mechanicus zelf in Amersfoort verging, is niet precies bekend. Hij bleek redelijk bij machte de zware arbeid van het stenen kruien te verrichten. Volgens Cohen is het in de trein naar Amersfoort geuite dreigement dat men hem 'in het kamp wel zou krijgen', niet uitgevoerd. 'Althans,' zei Cohen veelbetekenend, 'er is aan hem, voor zover ik weet, geen *extra* aandacht besteed. Vrij snel na aankomst werd ik

dukter in een soort polikliniek, waar ik 's avonds, na de dagelijkse arbeid, werkte. Hier kwamen de echt slechte gevallen voor consult. Als Mechanicus buitensporig zou zijn mishandeld, dan had ik hem daar moeten treffen. Dat is niet gebeurd.'

Over Mechanicus is één korte aantekening uit zijn Amersfoortse tijd bewaard gebleven. Het door de kampartsen bijgehouden *Krankenbuch* meldt dat Mechanicus, ingeschreven als gevangene 1301, zich op 6 november 1942 bij de dokter vervoegde, met de klacht: '*Körperschmerzen*'. De diagnose van de dienstdoende arts: '*Weiter machen!*'

Nog geen 24 uur na zijn bezoek aan de kamparts, werd de deportatie van een fors aantal gevangenen aangekondigd, onder wie Mechanicus. Zijn vertrek vond plaats op zaterdag 7 november 1942, toen volgens Cohen een 'aanzienlijk grote groep' gevangenen, voornamelijk joodse, naar *Durchgangslager Westerbork* in Drente werd afgevoerd. 'Ik heb hem in Amersfoort verder weinig gezien,' vertelde Cohen. 'Tot het transport. Toen zag ik dat hij hiervoor was opgeroepen. Waarom deze groep werd weggestuurd, weet ik niet. Waarschijnlijk raakte Amersfoort te vol en moesten er gevangenen doorstromen naar Westerbork. Logisch is dat sommige strafgevallen voorrang kregen. Ik behoorde niet tot die groep en zou nog tot 8 december in Amersfoort blijven.'

Er zijn aanwijzingen die erop duiden dat Mechanicus, tegen het eind van zijn verblijf in Amersfoort, toch is afgetuigd. Annie Jonkman schreef in haar notitieboekje: 'Hij werd naar Amersfoort vervoerd, waar hij na goed mishandeld te zijn, op transport is gesteld naar Westerbork, als s-geval. Hij werd daar in het ziekenhuis opgenomen.' En ook: 'Hij werd vanuit Amersfoort op 2 of 7 november naar Westerbork gebracht met 't zogenaamde kreunende transport.' Hoe Annie Jonkman wist dat Mechanicus in Amersfoort 'goed is mishandeld', blijft onduidelijk.

Er is nog een andere getuige die -- zij het indirect -- Annie Jonkmans aantekeningen nadrukkelijk bevestigt: Etty Hillesum. Philip Mechanicus leerde haar in Westerbork goed kennen. In Etty's eigen nagelaten geschriften en dagboeken schreef zij regelmatig over hem.

In de vroege ochtend van 24 augustus 1943 waren Mechanicus en Etty Hillesum in Westerbork getuige van de deportatie van ongeveer 1000 kampbewoners naar Auschwitz. Zij werden naar de transporttrein begeleid door leden van de *Grüne Polizei*, met hun 'botte, honende koppen,' zoals Etty deze beulen beschreef. Ze meldde dat Mechanicus

‘huiverde bij het zien van deze mannen in uniform,’ die hij nog uit kamp Amersfoort kende. Etty schreef vervolgens: ‘Maanden geleden is hij hier uit Amersfoort *in stukken en brokken* binnengedragen. Ja zo zijn die kerels, zegt hij, zo zien ze eruit.’

DEEL V

Westerbork

16 Kamphistorie

De antisemitische acties in Duitsland leverden in de jaren dertig een stroom van joodse vluchtelingen naar het buitenland op. Zij trachtten een veilig heenkomen te zoeken en probeerden, vaak via Nederland, naar Engeland of Noord- en Zuid-Amerika te reizen. Duizenden vluchtelingen kwamen onze grens over, velen illegaal. De hoop was dat Nederland hen zou helpen naar veiliger oorden uit te wijken. De ontvangst van de vluchtelingen in ons land, in totaal ongeveer 23 000, was niet bepaald hartelijk. De Nederlandse overheid stelde zich uiterst terughoudend op. Van meet af aan werden de vluchtelingen opgevangen in kampen en opvanghuizen verspreid over het gehele land. Begin 1939 kwam de regering tot de conclusie dat hun verblijf langer zou gaan duren dan oorspronkelijk was verwacht. Dit vroeg om een duurzame oplossing. De minister van Binnenlandse Zaken stelde daarop voor om één groot centraal kamp in te richten, dat in de plaats moest komen van de kleinere kampen en tehuizen. Een zoektocht naar een geschikt terrein begon en uiteindelijk werd besloten een kamp te bouwen op de kale, troosteloze heide bij Westerbork, vlakbij het dorp Hooghalen, op ruim tien kilometer van Assen. Met opzet werd voor deze afgelegen lokatie gekozen, omdat men op politiek niveau van mening was dat de vluchtelingen zoveel mogelijk van de gemeenschap moesten worden geïsoleerd. De regering besliste tevens dat de staat financieel niet mocht worden belast met de bouw- en inrichtingskosten van het kamp, ongeveer 1,25 miljoen gulden. Het in maart 1933 opgerichte Comité voor Bijzondere Joodse Belangen stelde zich voor dit bedrag garant. De bouw van kamp Westerbork begon in de zomermaanden van 1939.

De eerste groep Duits-joodse vluchtelingen kwam op 9 oktober 1939 in het Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork aan. Zij werden gehuisvest in eenvoudige, houten barakken met weinig faciliteiten. In de maanden daarna werden meer joden uit andere kampen naar Westerbork gebracht. Zij allen dienden mee te helpen aan de verdere opbouw van het kamp. Zo werden in 1939 en 1940 vrijgezellen- en gezinsbarakken gebouwd, alsmede een ziekenhuis, een school, een keuken en een synagoge.

Op 10 mei 1940 telde de bevolking van kamp Westerbork 700 joden, bijna allen van Duitse afkomst, die in de vroege morgen van die dag

werden opgeschrikt door de Duitse inval en het kamp niet meer mochten verlaten. Een deel van deze mensen, die als oorspronkelijke, Duits-joodse bewoners van het kamp *Alte Lager- of Kampinsassen* werden genoemd, zou tot aan het eind van de oorlog in Westerbork blijven.

Adolf Hitler besloot in 1941 tot de *Entjudung* van Nederland. Het lag in zijn bedoeling om alle 140 000 joodse Nederlanders naar zogenaamde werkkampen in Oost-Europa te deporteren. De Duitse bezetters hadden met het oog op deze deportaties een centraal doorgangskamp nodig. Westerbork bleek hiervoor uitstekend geschikt. Zodoende kwam deze schepping van de Nederlandse overheid de Duitsers goed van pas, te meer daar de condities die de regering destijds ten aanzien van het kamp had gesteld, zoals een geïsoleerde ligging dicht bij de grens, nu door de bezetters in hun eigen voordeel konden worden benut.

Op 1 juli 1942 werd het vluchtelingenkamp officieel door de Nederlandse autoriteiten aan de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* overgedragen. De nieuwe naam die het kamp kreeg, gaf aan welke functie het zou gaan vervullen: *Polizeiliches Judendurchgangslager Westerbork*.

Direct na deze overdracht kreeg Westerbork ook uiterlijk het aanzien van een omvangrijk gevangeniskamp. Duitse bewakers stonden op de wachttorens en bij de slagboom die toegang gaf tot het *Durchgangslager*. Na verloop van tijd groeven joodse gevangenen een vijf meter brede gracht rondom het kamp en arriveerden er Nederlandse marechaussees voor het handhaven van de orde.

Vanaf de zomer van 1942 werden de Nederlandse joden opgeroepen zich te melden voor de *Arbeitseinsatz*, de zogenaamde tewerkstelling in het buitenland. Kort hierna startte hun daadwerkelijke, systematische afvoer naar de vernietigingskampen. Veertien dagen na de overdracht van Westerbork aan de Duitsers, op 15 juli 1942, vertrok vanaf station Hooghalen het eerste transport met ruim 1100 joden, voornamelijk afkomstig uit Amsterdam, naar Auschwitz.

Aanvankelijk kwamen de joden nog per trein aan in Hooghalen. Te voet moesten zij de ongeveer drie kilometer lange weg naar het kamp afleggen. Begin november 1942 kwam een aftakking van de spoorlijn gereed, aangelegd door kampgevangenen en personeel van de Nederlandse Spoorwegen, waardoor de treinen rechtstreeks het kamp in en uit konden rijden.

De kamporganisatie binnen Westerbork verliep volgens een efficiënt,

strak patroon. Er werden, per werkgebied, *Dienstbereiche* opgezet, die elk onder leiding van een *Dienstleiter* kwamen te staan. De *Dienstleiter* behoorden allen tot de groep *Alte Kampinsassen* en waren de belangrijkste en invloedrijkste gevangenen van het kamp. Tot deze leiders behoorden o.a. Erich Zielke, Fritz Spanier, Arthur Pisk en Kurt Schlesinger. Zij zouden hun bijzondere functies in het kamp tot het eind van de oorlog behouden. Kurt Schlesinger was het hoofd van de Administratie en als zodanig verantwoordelijk voor de registratie van binnenkomende transporten en de samenstelling van de transportlijsten voor deportaties. Schlesinger was in februari 1940 met zijn vrouw als vluchteling in Westerbork aangekomen. Binnen niet al te lange tijd groeide hij uit tot één van de dominante, joodse leidinggevende figuren. Hij zou uiteindelijk *Oberdienstleiter* in het kamp worden. De commandant van Westerbork was sinds oktober 1942 *ss-Obersturmbannführer* Albert Konrad Gemmeker. Hij had de leiding in handen tot vlak voor de bevrijding van het kamp, in april 1945.

Presser schreef: 'Binnen het kamp had zich een hoogst merkwaardige, misschien wel unieke, organisatie ontwikkeld. Reeds vóór de beheerswisseling van juli 1942 hadden de bewoners deze zelf in het leven geroepen als een "buffer", ter voorkoming van de intrede van de niet zonder reden gevreesde ss. Dankzij dit initiatief volstonden de Duitsers dan ook met een minimaal geringe hoeveelheid bewakingspersoneel. Maar dat konden zij – en wilden zij – alleen, omdat deze joodse organisatie zo uitstekend bleek te kunnen voldoen in datgene, waar het nu juist voor hen op aankwam: een honderdduizend joden zonder "moeilijkheden" en als het ware geruisloos het land uit te werken. Wat anders tientallen, zo niet honderden, manschappen vereist had, dat kregen zij hier kant en klaar geleverd. Een afschuwelijk middel om zichzelf te redden, afschuwelijk ook daarin, dat het hier door de onophoudelijke, zorgvuldig geregelde toepassing welhaast ontaarden moest in een doel op zichzelf en het karakter aannam van een taak, verricht met toewijding en stiptheid.'

Zolang de joodse kampstaf zich hield aan de aantallen te deporteren mensen – deze aantallen kreeg Gemmeker van de Duitse autoriteiten op – was hun macht over de medegevangenen totaal. De joodse kampleiders waren weinig geliefd. Zij waren in staat anderen in bescherming te nemen, maar wensten daar vaak wederdiensten van verschillende aard voor terug.

Vooral Schlesinger stond slecht bekend. Zijn kleding en zijn hoge laarzen, zijn houding en zijn aanwezigheid naast Gemmeker tijdens het

vertrek van de deportatietreinen, maakten hem gehaat bij de andere joden in het kamp. Ook dr. Fritz Spanier, hoofd van het ziekenhuis, was een bijzonder invloedrijk man. Binnen de muren van het hospitaal was hij zelfs belangrijker dan commandant Gemmeker. Spanier bezat de macht om gevangenen uit de transporten te houden.

Het relatief kleine kamp Westerbork herbergde soms 17 000 mensen tegelijkertijd, variërend van religieus tot atheïst en van professor tot marktkoopman. Jong en oud, alles leefde met en door elkaar in deze merkwaardige maatschappij. Veel bewoners van Westerbork konden het leven in deze massale mierenhoop en de hiermee gepaard gaande beperktheden niet aan. Onderling leidde dit vaak tot een dagelijkse, eindeloze stroom ruzies, woordenwisselingen en scheldpartijen.

Er werd in Westerbork op grote schaal gewerkt. Vrijwel iedere inwoner van het kamp was verplicht arbeid te verrichten. Na het dagelijkse ochtendappel werkte men van 7 tot 12 en 's middags van 2 tot 7 uur. Het kampeten was over het algemeen eenzijdig, karig en bestond meestal uit waterige soep, aardappelen, brood en koolraap.

Het kamp had een eigen industrie, waar verschillende werkzaamheden werden uitgevoerd. Westerbork beschikte over een garage, een bouwtechnische dienst, een timmerwerkplaats, een smederij, een elektrotechnische afdeling, een telefoondienst, naaiateliers, een statistisch bureau, een schoenmakerij, kappers, opticiens, een meubelmakerij, een wasserij en een speelgoedmakerij. Ook sorteerde men er metaal en aluminiumfolie en werden neergeschoten vliegtuigen gesloopt, waaruit de kogellagers en andere bruikbare onderdelen werden gehaald. Vooral na maart 1944 kreeg deze industrie grotere betekenis. Westerbork werd toen als producent belangrijk geacht voor de Duitse economie.

Eén onderdeel van het kamp verdient speciale vermelding. Er was het kamphospitaal, dat tot de grootste en best uitgeruste ziekenhuizen van Nederland behoorde. In 1943 telde dit ziekenhuis 1725 bedden, 120 doktoren en specialisten en ongeveer 1000 man personeel. Hoe onwaarschijnlijk het ook was, in Westerbork werden op grote schaal zieke mensen beter gemaakt, die vervolgens korte tijd later de dood werden ingezonden.

Westerbork, het joodse stadje op de Drentse hei, had een gemeenschap waarin de maatschappelijk aanvaarde fatsoensnormen en waarden niet telden. Het kamp had zijn eigen regels en normen, die volledig waren

gebaseerd op het principe van zelfbehoud. Twee zaken hadden hierbij een absolute prioriteit: voldoende eten en ervoor zorgen zo lang mogelijk de deportaties naar het Oosten te ontlopen. Wat dit laatste betreft, voerden de Duitsers in Westerbork een systeem van lijsten en stempels in, waardoor men om diverse redenen voorlopig kon worden vrijgesteld. Verstrekte stempels in persoonsbewijzen gaven *bis auf weiteres* uitstel van transport. Ook het plaatsen van de naam op speciale lijsten leek uitzicht te bieden. Op sommige lijsten kwam men na forse betaling van geld of goederen. Men was dan voorlopig *gesperrt*, ofwel tijdelijk beschermd voor deportatie. Heel bekend was de zogenaamde Weinrebellijst. Ook bestond er een Puttkammer-lijst voor personen die een hoog bedrag in goud of diamanten hadden betaald. Voorts waren er onder meer de Barneveld-lijst, waarop vooraanstaande Nederlandse joden stonden, de Gedoopten-lijst voor joden die zich voor 10 mei 1940 als protestant hadden laten dopen, de Calmeyer-lijst voor personen die op basis van hun afstamming wilden aantonen dat zij slechts gedeeltelijk of zelfs niet-joods waren, de Portugezen-lijst voor hen die konden bewijzen dat ze van Portugese afkomst waren, en de zogenaamde *Stammliste*, waarop de namen prijken van hen, die in het kamp belangrijke functies hadden. Voorts kon men worden *gesperrt* vanwege een dubbele nationaliteit, een gemengd huwelijk, of omdat men ziek was.

De angst voor deportatie en de zorg om hiervan gevrijwaard te blijven, liepen als een rode draad door het Westerborkse leven. De transporten en de opschudding die hieraan voorafging, overheersten het kampleven volkomen. Westerbork was met recht, zoals het werd genoemd, een kamp van hoop en wanhoop. Vooral ook, omdat de stempels en de lijsten evenveel zekerheid als onzekerheid boden. Had men voor een transport te weinig 'normaal' volk, dan werden sommige lijsten van het ene op het andere uur ongeldig verklaard. De lijst was dan, in kamptaal, 'gesprongen' ofwel *geplatzt*. De personen die vaak met zeer veel moeite of geld een plaats op de betreffende lijst hadden gekocht, werden dan alsnog op transport gestuurd. Tot vlak voor vertrek van de transporten probeerde men vrijstelling te krijgen, hetgeen tot dramatische en emotionele taferelen leidde.

Na 5 september 1944 – Dolle Dinsdag – kwam kamp Westerbork in zijn laatste fase terecht. In deze maand vonden ook de drie slottransporten uit het kamp plaats, waarvan het laatste op 13 september 1944 met 279 personen naar Bergen-Belsen ging. Hierna werd het betrekkelijk rustig in het kamp. Commandant Gemmeker vernietigde in opdracht van zijn

superieuren vrijwel de gehele kampadministratie. Tot april 1945, toen de leiders het kamp ontvluchtten om aan de snel naderende geallieerden te ontkomen, bleef de angst voor plotselinge deportatie of executie aanwezig. Op 12 april 1945, om 3 uur 's middags, werd kamp Westerbork door Canadese militairen bevrijd. Er bevonden zich op dat moment nog slechts 800 joden in het kamp.

Vanuit Westerbork vertrokken in totaal 93 transporten. Voor zover bekend werd geen enkele maal een poging gedaan om de spoorlijn die onze landgenoten afvoerde, en die in feite hét kwetsbare onderdeel was van de verder zo goed geoliede Duitse afvoermachine, onklaar te maken.

Bijna 102 000 Nederlandse joden werden vanuit Westerbork naar de vernietigingskampen gedeporteerd. Ongeveer 5000 van hen zouden de massavernietiging overleven. De verschrikkingen van kamp Westerbork, het voorportaal van de dood, werden door Presser in één zin samengevat: 'Het leek waanzinnig en onmogelijk. Het bleek waanzinnig én mogelijk.'

17 Aankomst en verkenning

Philip Mechanicus arriveerde op zaterdag 7 november 1942 in Westerbork, via de nieuwe spooraftakking die enkele dagen eerder in gebruik was genomen. Het *Durchgangslager* draaide op dat moment reeds vier maanden op volle toeren. De week vóór de binnenkomst van Mechanicus' groep was een drukke transportweek geweest, waarin drie treinladings met ruim 2000 personen naar Auschwitz waren vertrokken.

Bij aankomst in het kamp was het regel dat men zich liet inschrijven bij de *Registratur*, de grote administratiebarak waar alle persoonlijke gegevens op een zogenaamde *Lagerkaart* werden opgenomen. Deze *Lagerkaarten* werden in de grote cartotheek van het kamp opgeslagen en via deze kaarten vonden de selecties voor de transporten plaats. Naast de administratieve opname bij de *Registratur*, werden de gevangenen officieel ingeschreven als inwoner van de gemeente Westerbork. Slechts een klein deel van deze inschrijvingskaarten is bewaard gebleven, waaronder toevalligerwijs die van Mechanicus.

Na de registratie bracht men de groep van Mechanicus tijdelijk naar kampbarak 71. Dit blijkt uit een latere dagboek aantekening van Mechanicus, waarin hij schreef dat dit 'de oude Sperr-barak was, waar ik op 7 november werd binnengebracht, toen ik uit het concentratiekamp Amersfoort aankwam.' Hier vond een splitsing van de groep plaats. Strafgevallen gingen in de regel direct naar de aparte strafbarak aan de noordwestelijke zijde van het kamp. Een groot deel van Mechanicus' ploeg werd inderdaad naar deze strafbarak afgevoerd. Omdat de lichamelijke gesteldheid van de overige groepsleden uitermate slecht was, kwam de rest na een grondige medische controle in het ziekenhuis terecht. Zeker is althans, dat Mechanicus direct in dit kamphospitaal werd opgenomen.

Wat er met Mechanicus tijdens zijn verblijf in het Westerborkse ziekenhuis en later in het kamp is gebeurd, kan worden gereconstrueerd uit verscheidene bronnen. Duits documentatie- en archiefmateriaal over Westerbork is er niet of nauwelijks meer. Wel zijn er de ooggetuigen die Westerbork en ook de verschrikkingen in de kampen daarna, hebben overleefd. Hun aantal is echter gering en de herinneringen zijn veelal door de tand des tijds aangetast. Vaak wilde men ook vergeten.

Veel meer kan worden gehaald uit het door Mechanicus geschreven materiaal. In de eerste plaats is er zijn omvangrijke getuigenis, neergelegd in vijftien dagboekschriften. Deze beginnen eind mei 1943, toen Mechanicus al ruim zeven maanden in Westerbork verbleef.

Mechanicus' dagboek is echter niet het enige van zijn hand dat bewaard is gebleven. Uit zijn eerste Westerbork-maanden dateren enkele tientallen brieven aan familieleden en vrienden, die enig houvast geven bij het vaststellen van de gebeurtenissen gedurende zijn beginperiode in het kamp. De 25 brieven aan Annie Jonkman en zijn dochter Ruth werden enkele jaren geleden in boekvorm uitgegeven. Mechanicus stuurde vanuit Westerbork ook een aantal brieven aan Jo Heinsius in de Nijmeegse apotheek, waar zijn beide dochters Juul en Rita waren ondergedoken. Deze bleven tot dusverre ongepubliceerd en zijn met name interessant, omdat ze in een vroeg stadium werden geschreven. Zo dateert de eerste brief van 26 november 1942, negentien dagen na zijn aankomst in Westerbork.

Voor al omtrent Mechanicus' Westerbork-periode van vóór 28 mei 1943 wordt, door het ontbreken van officiële dagboek aantekeningen, in dit en de volgende hoofdstukken veelvuldig uit zijn brieven aan Ruth, Annie Jonkman en Jo Heinsius geciteerd.

Uit zijn correspondentie valt op te maken dat Mechanicus vanaf 7 november 1942 lange tijd in Barak VI, zaal 1, van het Westerborkse ziekenhuis heeft gelegen. Jeanne van den Berg-van Cleeff werkte net twee maanden als verpleegster in het kamp, toen zij hem leerde kennen. 'Ik weet nog precies waar zijn bed stond, rechts in de hoek van de ziekenbarak. De kans is ook heel groot dat ik hem bij binnenkomst in Westerbork heb zien aankomen, want ik was als verpleegster bij alle binnenkomende en uitgaande transporten aanwezig,' vertelde ze.

Over de precieze aard van zijn verwondingen gaf Mechanicus zelf enkele duidelijke aanwijzingen. De allereerste brief aan Jo Heinsius, gedateerd 26 november 1942, schreef hij toen hij 'twee-en-een-halve week in het ziekenhuis' lag. Deze brief begint als volgt: 'Lieve Jo, een paar woordjes van mijn ziekbed. Mijn rechterhand is nog altijd niet hersteld, maar het schrijven gaat vrij wel. Tot veel schrijven ben ik niet bij machte.' In een andere brief, gedateerd 10 december 1942, schreef hij haar: 'Ik ben dankbaar dat ik mij hier kan herstellen van de slag die ik heb moeten opvangen.'

Jo Heinsius is ervan overtuigd dat Mechanicus vóór aankomst in Westerbork ernstig is mishandeld. Zij vertelde: 'Hij is er binnengeko-

men met kapotte of gebroken vingers. Ik weet niet zeker meer van wie ik dit weet, ik denk van Annie Jonkman. Zij was vrij goed op de hoogte van alles. Trouwens: Philip schreef toch ook aan mij dat hij last had van zijn rechterhand. Ik vermoed dat de bewakers in Amersfoort met hun grote zware laarzen op zijn hand hebben gestaan tot de middenhandsbeentjes gebroken waren. Het staat me sterk bij dat het zo is gebeurd.'

Jo was één van de familieleden en kennissen die Mechanicus in Westerbork van pakketten voorzag. Al in de eerste dagen na aankomst stuurde zij hem, vanuit Nijmegen, medicamenten. 'Wij hoorden dat het met hem niet best was gesteld. Ik heb toen medicijnen verzonden en een fles apothekerswijn en daarna vooral etenswaren, in de hoop dat mijn pakketjes hem zouden bereiken.' Deze kwamen inderdaad aan, maar bleken niet voldoende. Op 23 november 1942 slaagde Mechanicus erin, via kamprelaties, een telegram naar Nijmegen te verzenden, met de tekst: 'Zend afschrift laatste recept Mechanicus, ziekenhuis Westerbork Hooghalen-Oost.'

Drie dagen later volgde Mechanicus' eerste brief aan Jo Heinsius. Hierin bedankte hij haar voor de pakketjes die hij had ontvangen en die 'in deze woestijn een oase' waren. Voorts schreef hij: 'Als verzwakt patiënt krijg ik hier een extra rantsoen brood en ook wat pap, maar de botter- en vleesvoorziening is uiteraard beperkt.' En even later: 'Je ziet, dat ik na den grooten vasten een grote lekkerbek ben geworden, gelijk trouwens velen met mij, die in gelijke omstandigheden hebben verkeerd. Ik heb alweer een goed deel van mijn gewicht herwonnen, dat ik verloren had door mijn experiment, de koorts en diarree.' Met het 'experiment' doelde hij op zijn mislukte ontsnappingspoging in Amsterdam en de ranselpartijen die hiervan het gevolg waren.

Uiteraard waren voor Mechanicus op dat moment zijn toekomst en status in het kamp nog volstrekt onduidelijk. 'De doktoren zijn gisteren op hun grote visite aan mijn bed geweest, maar achtten het nog altijd nodig dat ik het bed houd. Ik heb nog bepaalde naweeën te overwinnen van mijn narigheden. Geestelijk en moreel voel ik mij goed. Hoe lang ik hier zal blijven, is een raadsel. Dat hangt van allerlei omstandigheden af,' schreef hij op 10 december 1942. Drie dagen later verzond Mechanicus zijn eerste brief aan Ruth en Annie Jonkman: 'Vaststaat dat ik mijn lichamelijke positie hier aanzienlijk heb verbeterd sedert mijn vertrek uit Amsterdam en dat ik mij ook geestelijk hard tegen wat nog komen kan. Vervelen doe ik mij niet bepaald, want ik beleef hier veel. Wij zeggen hier: Een mens kan wat mèt maken. De weerslag van alle

tragedies voelt de ziekenzaal duidelijk; zij leiden tot uitvoerige discussies, ontstemming en verbittering.'

Twee dagen na deze brief mocht hij van zijn artsen dagelijks een uur het bed uit. Op 21 december liet hij weten: 'Ook ben ik sedert woensdag of donderdag j.l. een uur per dag op, nog maar zwak op de pootjes.' En, dezelfde dag, in een brief aan Ruth: 'Mijn pink, die nog wat stijf is, moet nog worden gemasseerd (...) Blijf mij alsjeblieft zo lang het kan op de hoogte houden; ik heb erg behoefte aan contact, aan het gevoel, dat ik met jullie verbonden ben.'

Mechanicus slaagde erin zijn verblijf in Westerbork tot zeventien maanden te rekken. Dat was een niet geringe prestatie, want gevangenen die Westerbork als strafgeval binnenkwamen, werden doorgaans direct naar de vernietigingskampen gezonden. Zij behoorden tot de onderlaag van de kampbevolking en kregen 'voorrang' bij de plaatsing op de transportlijsten. Meestal verbleven zij slechts enkele dagen of weken in de strafbarak, alvorens zij werden doorgestuurd. Ditzelfde lot stond Mechanicus ook te wachten. Hij was als strafgeval in Westerbork aangekomen en er waren, gezien zijn status van delinquent, geen aanwijsbare gronden voor vrijstelling van transport.

Jacob Boas wees er in zijn boek over Westerbork op dat Mechanicus net zo goed uit eigen beweging in de eerste de beste trein naar Polen had kunnen stappen, in plaats van op zijn beurt te wachten. Uit Mechanicus' brieven bleek dat ook hij als 's-geval' voor transport naar Polen was aangewezen, evenals de rest van de Amersfoort-ploeg. In september 1943 verklaarde Mechanicus in zijn dagboek wat er met zijn groepsgenoten was gebeurd: 'Degenen, met wie ik het lot in de gevangenis heb gedeeld, en degenen, met wie ik het lot in Amersfoort heb gedeeld en die tegelijk met mij aankwamen, zijn op een heel enkele uitzondering na, slechts na twee dagen rust en met verbonden wonden naar Polen doorgezonden.' Mechanicus was zelf zo'n 'heel enkele uitzondering', maar de dreiging van transport bleef aanwezig. Hij berichtte hierover op 26 november aan Jo Heinsius: 'Hoe lang ik hier nog blijf weet ik niet, maar gisteren ben ik van de lijst van het transport geschrapt en op het ogenblik is mijn zaak in behandeling, met de bedoeling hier te kunnen blijven of vrij te komen.' Deze mededeling duidt erop dat Mechanicus de kans had gelopen om meegezonden te worden met het transport van 30 november 1942 en waarschijnlijk ook met die van 10, 16, 20 en 24 november, alle naar Auschwitz.

Maar in plaats van in een smerige goederenwagon die uitpilde van

joodse gevangenen, lag Mechanicus comfortabel in het kampziekenhuis. Het lukte hem telkens zijn verblijf te verlengen, zijn ziekte als voorwendsel gebruikend. Een 'surrogaatvrijstelling', noemde Boas het. Mechanicus zou maar liefst negen maanden in het ziekenhuis doorbrengen. Er was maar één manier waarop hij dit kon klaarspelen: hij werd van hogerhand geholpen.

Deze hulp kwam van de doktoren in het Westerborkse ziekenhuis. Mechanicus kende enkelen van hen en zij zijn er in eerste instantie verantwoordelijk voor geweest dat hij voor het straftransport werd gespaard. Om dit te bereiken waren twee dingen noodzakelijk: zijn 's' moest uit zijn papieren verdwijnen en voorts was het van belang in het ziekenhuis te blijven. Zolang hij hier lag, kon hij niet op transport worden gestuurd.

De verpleegster Jeanne van den Berg-van Cleeff vertelde hierover: 'Soms lukte het die "s" weg te werken, eigenlijk op voorspraak van de Duitse joden. Daar voerde je gesprekken mee en met dokter Fritz Spanier, hoofd van het ziekenhuis. Hij kon aan de papieren komen en mensen uit de transporten houden.'

Mechanicus' 's' werd inderdaad geschrapt. Dat zijn dokteren het goed met hem voorhadden, lijdt geen twijfel. In zijn brief van 15 december 1942 aan Jo Heinsius lichtte hij zelf een tip van de sluier op: 'Mijn huisarts, die mijn belangen scherp in het oog houdt, was van oordeel, dat ik nog lang niet geschikt ben om mijn werkzaamheden te hervatten. Zo denk ik er zelf ook over.' En even later: 'Intussen heeft mijn dokter alles voor mij gedaan, wat in zijn vermogen lag en heeft hij groter succes tot nog toe verkregen dan hij mij in het vooruitzicht kon stellen. Hij wenst mij zoveel mogelijk zwaarigheden te besparen.'

Met het 'groter succes' doelde Mechanicus op het wegwerken van de strafvermelding uit zijn papieren. Ook de rest van dit citaat laat geen twijfel bestaan over de juistheid van de constatering dat het de behandelende artsen en de hooggeplaatste dr. Spanier waren, die hem hebben beschermd. In zijn brieven aan Ruth en Annie Jonkman vermeldde hij de naam van chef-arts De Levy. Uit de context blijkt dat De Levy Mechanicus al vóór Westerbork moet hebben gekend. Tevens noemde hij dokter De Vries, die op grond van Mechanicus' gezondheidstoestand zijn verblijf in ziekenhuisbarak VI steeds wist te verlengen. 'Er wordt, zoals men dat noemt, in mijn belang gewerkt,' liet hij zijn familie op 5 januari 1943 weten. Voorts berichtte hij dokter Spanier, die hij elders als de 'directeur' omschreef, verantwoordelijk te achten voor het

‘wegwerken van mijn s.’ Mechanicus schreef: ‘Eén dezer dagen hoop ik hem te ontmoeten...’

Deze voorgenomen ontmoeting zou pas maanden later plaatsvinden. Op 31 juli 1943, toen Mechanicus enkele dagen daarvoor het kamphospitaal had verlaten, bracht hij een beleefdheidsbezoek aan dr. Fritz Spanier. De door Mechanicus in zijn dagboek opgetekende dialoog tussen hen geeft definitief uitsluitsel over de vraag wie in eerste instantie zijn beschermheer was. Mechanicus zei tegen Spanier: ‘Ik kom u mijn gevoelens van dankbaarheid betuigen voor wat u voor mij gedaan hebt. U weet toch, dat ik uit het ziekenhuis ontslagen ben? Ik ben er bijna negen maanden geweest. Anders dan mijn gevoelens van dankbaarheid heb ik u niet aan te bieden. Zal nu wel verder zien.’ Dr. Spanier vroeg hem: ‘Nu, wer hat Ihnen s weggewischt?’ ‘Ik weet het niet met zekerheid,’ antwoordde Mechanicus, ‘maar ik heb het sterke vermoeden, dat het uw werk is geweest. Dan moet ik u daarvoor nog eens extra bedanken.’ Dr. Spanier maakte vervolgens een afwijzend gebaar: ‘Brauchen Sie nicht.’

Nu de dreiging van een onmiddellijk transport naar Duitsland of Polen was afgewend, kon Mechanicus zich een stuk gemakkelijker in zijn situatie schikken. Rond half december 1942 liet hij wat optimistischer geluiden aan zijn familie en vrienden horen: ‘Mijn gezondheidstoestand gaat goed vooruit en ik zit weer enigszins behoorlijk in mijn vlees volgens mijn verpleger.’ Hij was zeer gelukkig met de voedselpakketjes die hem met grote regelmaat werden toegezonden: ‘Wij zijn vaak net een troep stoute kinderen, die, soms met afgunst, in elkaars pakketjes gluren om te zien wat er in zit,’ schreef hij aan Jo Heinsius. ‘Je kunt je misschien intussen indenken, hoe blij ik mij vaak voel met dit contact der pakketjes. Ieder onzer heeft zijn zorgen over zijn verbindingen met de buitenwereld en menigeen zit in zak en as.’

Mechanicus beklagde zich over het gebrek aan privacy. Met name het gezeur over de alledaagse bezorgdheden irriteerde hem. ‘We liggen hier met ons twintigen, volwassenen en kinderen dooreen. Het wrede lot mag dan arm en rijk hebben samengeveegd op één grote vuile hoop, hen één-en-dezelfde harde weg doen gaan, maar dat wil nog niet zeggen, dat er geen verschil meer bestaat.’ Het werkeloos en zinloos liggen werd voor hem een zware opgave, ‘waarbij mijn temperament wel eens oploopt. Aan het intellectuele peil van mijn omgeving ontbreekt wel het een en ander; ik zoek compensatie,’ liet hij Jo Heinsius weten. Jeanne van den Berg-van Cleeff kwam tijdens haar nachtdiensten regelma-

tig met Mechanicus in contact. 'Hij had begrip voor de situatie, maar ergerde zich toch aan de andere zieken, omdat hij niet alleen maar over ziek zijn, eten en de transporten wilde praten. Hij had niveau, en zelfs in zijn ellende behield hij dat. Daarom sprong hij er zo uit. Ons raakvlak was de journalistiek. Ik had ook bij de krant gewerkt en we kenden beiden talrijke journalisten. Juist dit laatste aspect is me bijgebleven, dat we daarover praatten, een soort *shoptalking* over het vak.'

Al snel ging Mechanicus over tot het analyseren van zijn omgeving en de mensen die er een belangrijke rol speelden. Hij verdiepte zich in de opzet en organisatie van het kamp en in de bewoners die Westerbork bevolkten. Spoedig had hij zijn eerste verslag klaar, dat werd opgenomen in de eerste pagina's van zijn latere dagboek:

'Het leven gaat zijn gang [en er] is een nieuw stuk tragiek onderweg: mensen, losgerukt van hun bodem, beroofd van hun bezit, berooid en verlaagd en vernederd in beestenwagens (...) De eerste golven, die hier binnenrolden, waren krachtige jonge mannen en vrouwen, die zich uitstekend voor het mysterieuze avontuur hadden voorbereid: zij kwamen van Hooghalen gemarcheerd en er ging een schok door het kamp, eer van bewondering dan van deernis of afgrijzen voor deze moedige kordate voorhoede der joden. Daarna kwamen dooreen gemengd het proletariaat en de paupers met hun vele kinderen en hun vaak povere kledij en schamele have: een armzalige stoet, die ordeloos uit Hooghalen kwam aangezeuld, sjofel en stumperig en zich met lawaai hier binnenstortte (...) Golf op golf van deze proletariërs en paupers spoelde hier binnen: telkens weer hetzelfde toonbeeld van kleinheid, kleinmoedigheid, berooidheid en ellende (...) De 3de oktober was het hoogtepunt, nog altijd staat hij niet het zwartste kool aangestreept: 10 000 zielen werden hier in één keer binnengestouwd, de mannen uit de onderscheidene werkkampen, met hun vrouwen en kinderen, die in een angstwekkende, duivelse razzia werden opgevangen. De weg van Hooghalen tot Westerbork kermde van de ellende der joden, van de hardvochtigheid, de schaamteloosheid hunner vervolgers: een zee van moedeloze, geslagen mensen, waartussen kinderen en nog eens kinderen, die elkaar verdrongen en over elkaar struikelden in de menigte (...) Daarna kwamen de ouden van dagen uit de rusthuizen, de zware zieken uit de ziekenhuizen, overal in het land vandaan (...) Een macabere stoet van kreupelen, blinden en verkalkte mannen en vrouwen sukkelde, gesteund door leden van de *Ordnungsdienst* het kamp binnen. Het hart brak van de toeschouwers (...) Later bracht de trein hen tot in het hart

van het kamp zelf. Als ratten stierven deze oude, ontwortelde mensen in het kamp; als minder dan vodden werden hun overblijfselen in het crematorium verbrand (...) Thans is men bijna aan het slot: de joden, die nog in Amsterdam verbleven, zijn in opeenvolgende transporten van ongeveer tweeduizend per trein het kamp binnengebracht, eveneens in beestenwagens: de laatste resten van het proletariaat en de kleine burgerij en een groot deel der joodse intellectuelen.'

In Westerbork bestond tot in 1943 voor buitenstaanders een beperkte mogelijkheid om de kampbewoners te bezoeken. Dit kon slechts na speciale toestemming van de kampautoriteiten. Tijdens zijn eerste maanden in Westerbork zinspeelde Mechanicus in zijn brieven een enkele maal op deze mogelijkheid. Aan Ruth schreef hij: 'Ik ben verheugd dat je zo gunstig over Jan denkt. Ook ik vind dat hij een goed karakter heeft en zich prachtig gedraagt. Ik wou dat ik hem weer eens kon ontmoeten.' En aan Jo Heinsius: 'Ik zal proberen een introductie te krijgen voor Jan, dan kan ik hem het een en ander vertellen en dan kan hij het jou doorgeven. Jij zult moeilijk van je bezigheden weg kunnen, denk ik.' Met 'Jan' werd Jan Schaap bedoeld, de verloofde van zijn dochter Rita.

Jo Heinsius vertelde: 'De pakjes die wij naar Philip stuurden, gaf ik af bij de Joodse Raad als ik in Amsterdam moest zijn, hetgeen zeer regelmatig gebeurde. Bij hen informeerde ik naar de mogelijkheid om hem op te zoeken. Men vertelde mij dat ik dat beslist niet moest doen, om geen aandacht op mij te vestigen. Misschien houden ze u wel in Westerbork, of trekken ze uw gegevens na, zeiden ze tegen me. Dat kon gevaarlijk zijn, want ik had natuurlijk Juul en Rita bij mij ondergedoken zitten. Toen is het idee ontstaan om Jan Schaap naar Westerbork te laten gaan, wat Mechanicus zelf óók suggereerde.'

Annie Jonkman slaagde erin om voor Jan Schaap toestemming voor een bezoek te bemachtigen. Jan werkte bij de Spoorwegen en kon zodoende vrij gemakkelijk reizen. Hij vertelde dat hij lang heeft geaarzeld alvorens naar kamp Westerbork te gaan. 'Ik vond het gevaarlijk, want ik zorgde voor diverse familieleden en kon dus absoluut het risico niet lopen te worden gepakt. Maar goed, op aandrang van verschillende kanten ben ik naar Westerbork gereisd. Ik was in feite de enige van ons die hiertoe de gelegenheid had.'

Op zondag 10 januari 1943 stapte Jan Schaap met de fiets in de trein en reisde naar Beilen. 'Daar ben ik uitgestapt en naar het kamp gereden,

een kilometer of zeven, acht. Volgens mij ben ik naar een speciale bezoekersbarak gebracht, die nog buiten het eigenlijke kamp zelf stond.' Mechanicus schreef op 11 januari aan Annie Jonkman: 'Het is hier ijskoud. Dat heb ik goed gemerkt toen ik voor het bezoek van Jan de barak moest verlaten en over het terrein naar de marechausseekazerne moest.' En, dezelfde dag, aan Jo Heinsius: 'Jan is gisteren op bezoek geweest, bijna anderhalf uur lang. Wij hebben allerlei oude herinneringen opgehaald en goede vrienden, die wij gemeenschappelijk hebben, de revue laten passeren. Wij hebben in het algemeen toch vlot kunnen praten. Ik hoop hem zo spoedig mogelijk weer te zien.'

Jan Schaap pijnigde zijn hersens om iets concreets over zijn bezoek te kunnen vertellen. 'Het was allemaal zo onwerkelijk,' meende hij. 'Ik kende Mechanicus eigenlijk helemaal niet. Ik had hem ooit één keer ontmoet, toen Rita mij aan hem voorstelde. Hij moest eerst niet veel van me hebben geloof ik, maar toen bleek dat ik schaakte en we een partijtje hadden gespeeld, was het ijs gebroken. Ik was vrij schuchter en beslist geen prater. Een echt vlot gesprek zal het dus niet zijn geweest. Hij was mager en maakte een vrij zielige indruk, alhoewel hij blij was om mij te zien. Ik had een pakje voor hem meegenomen met etenswaren. We hebben een tijdje zitten praten, maar niet over zijn belevenissen in de kampen. Dat durfden we denk ik ook niet. We hebben het wel over zijn situatie gehad en over eventuele mogelijkheden om eruit te komen. Heel voorzichtig informeerde hij naar de toestand van zijn dochters en Esther. Niet té direct, want je wist niet wie er meeluisterde. Hij was opgelucht om te horen dat het goed met ze ging. Ik heb beslist niets van hem meegenomen, geen brieven, geen dagboekschrift, niets. Daarin wilde hij mij niet betrekken.'

Tot een tweede bezoek is het niet meer gekomen. Jan Schaap is de laatste van de familie en kennissen buiten kamp Westerbork geweest, die Philip Mechanicus heeft gezien en gesproken.

18 Inzinking

Vijf dagen na Jan Schaaps bezoek, ontsloegen de doktoren Mechanicus uit het kampziekenhuis. Op 15 januari 1943 werd hij doorverwezen naar een nieuw onderkomen, de revalidatiebarak 82. Hier lagen patiënten die de kritieke fase van hun ziekte te boven waren, maar enige tijd op krachten moesten komen. Eén dag eerder had Mechanicus in een brief aan Jo Heinsius melding gemaakt van zijn aanstaande verhuizing: 'Wanneer ik naar het reconvalescentenhuis overga, zal ik daar, denk ik, wel geruime tijd verblijven, want ik ben nog lang niet vlug ter been, zoals je begrijpt.' Deze brief, bedoeld als levensteken, luidde een ongebruikelijk lange periode in van stilte. Jo Heinsius, Juul en Rita ontvingen enkele maanden geen brieven meer van Mechanicus. Op de naar Westerbork gestuurde pakketten kregen ze niets anders dan enkele plichtmatige briefkaartjes retour, waarop telkens stond vermeld: 'Pakketje(s) ontvangen. Hartelijk dank! Ph. M.' Na het kaartje van 27 februari duurde het ruim een maand voordat er een nieuw bericht in Nijmegen aankwam. Wel stuurde Mechanicus in deze periode nog enkele brieven aan dochter Ruth in Amsterdam.

Op 7 maart 1943 schreef hij haar: 'Ik vertoef nog altijd in zaal 82 van mijn kasteel. Wat de positie van je oude heer betreft, daarin is geen verandering gekomen. Zijn gezondheidstoestand baart geen zorg, zijn gewicht is behoorlijk, psychisch is hij op peil. Hoe lang hij hier nog logeren zal, staat nog altijd niet vast. Voorlopig heeft hij nog speling (...) maar ik zou toch graag onder mensen van gelijk milieu zitten langzamerhand.' Mechanicus maakte zich zorgen over de vergeefse pogingen die via verschillende kanalen werden ondernomen om hem uit Westerbork te krijgen: 'Ik vrees dat de zaak toch verkeerd is aangepakt. Of ik daarom rouwig moet zijn of niet, weet ik ook niet. Daarover wordt zeer verschillend geoordeeld...'

Tussen 7 maart en eind mei 1943 ontvingen noch Jo Heinsius, Juul en Rita in de Nijmeegse apotheek, noch Annie en Ruth in Amsterdam post van Mechanicus, met uitzondering van de eerder genoemde briefkaartjes. Jo werd ongerust en besloot een briefje te schrijven naar de Joodse Raad in Amsterdam. Op 31 maart kreeg zij bericht terug dat hij nog steeds in Westerbork zat en het naar omstandigheden goed maakte. Toch zou het nog tot 26 mei duren voordat Jo Heinsius nieuws van

Mechanicus zou vernemen. Zij vertelde: 'Wij waren bang dat hij inmiddels toch op transport was gegaan.'

Waarom hij zo lang niets van zich liet horen, bleef in eerste instantie onduidelijk. Mechanicus wist immers dat hij de familie en vrienden ongerust zou maken door hen lange tijd over zijn toestand in het ongewisse te laten. De opgespoorde feiten gaven uitsluitsel: Mechanicus heeft in Westerbork gedurende de eerste vijf maanden van 1943, zowel geestelijk als lichamelijk, een uiterst moeilijke periode doorgemaakt.

Tijdens het verblijf in herstelbarak 82 verslechterde in maart 1943 plotseling zijn gezondheid. In de eerste brief die hij na zijn lange periode van zwijgen aan Jo Heinsius zond, op 26 mei 1943, meldde hij: 'Ik heb te kampen gehad met een stevige angina en ook met gewrichtsreuma, maar dat is nu zo goed als voorbij. Ruim drie weken heb ik hoge koorts gehad, waarvan ik stevig verslapt uit mijn bed kwam. Maar ik ben nu weer behoorlijk aan het bijtrekken, dankzij melkpap, een eitje en boter, en ik had ook nog wel wat reservekracht over (...) Het is een hele poos geleden, dat ik je van mij liet horen, ofschoon ik daartoe vaak genoeg het voornemen heb gekoesterd. De schrijfgelegenheid was vaak niet groot en de omstandigheden waren moeilijk.'

Mechanicus ging in deze periode door een diep dal, ook omdat hij in enkele maanden tijd een deel van zijn familie uit Westerbork had zien deporteren. Zijn jongste broer Louis was, op een zoon van broer Joop na, de eerste van de familie Mechanicus die werd 'gepakt'. Samen met zijn vrouw Margaretha Peper en hun drie kleine kinderen werd hij al in de herfst van 1942 bij een razzia door de Duitsers in de kraag gevat en naar Westerbork gestuurd. Dit gebeurde kort vóór Mechanicus' arrestatie. Vanuit Westerbork werden Louis en zijn gezin in oktober 1942 naar Auschwitz *abgeschoben*. Greta stierf gelijktijdig met haar kinderen op 15 oktober 1942 in de gaskamer; Louis werd eind februari 1943 omgebracht.

Begin november 1942 moet ook vader Elias in het kamp zijn geweest. Niet lang, want al op 10 november 1942 ging hij op transport naar Auschwitz, waar hij direct na aankomst werd vergast. Of Mechanicus zijn vader in Westerbork heeft ontmoet, is onbekend. Hij schreef hier zelf met geen woord over. Wel is het zeker dat hij zijn broers Joop en Jaap met hun vrouwen en enkele van hun kinderen in Westerbork heeft gesproken en hun transport heeft meegemaakt.

Tragisch was daarbij het lot van Sara Mechanicus, een dochter van Joop. Sara was verpleegster in de inrichting voor joodse geesteszieken

Het Apeldoornsche Bos. Toen in januari 1943 deze inrichting door de Duitsers werd ontruimd en ruim 900 patiënten vanuit Apeldoorn rechtstreeks naar Auschwitz werden vervoerd, is een groot deel van het verplegend personeel, waaronder Sara, naar Westerbork gebracht. In het gemeentearchief werd een akte aangetroffen, waaruit bleek dat Sara in Westerbork heeft geprobeerd te trouwen met haar vriend David van Praag, eveneens als verpleger in Apeldoorn werkzaam. Hun voorgenomen huwelijk werd op 30 januari 1943 aangekondigd, maar is nooit voltrokken. Sara werd op 2 februari naar Auschwitz gedeporteerd. Drie dagen later is zij daar, 23 jaar oud, vergast.

Mechanicus heeft vele van zijn familieleden uit Westerbork zien vertrekken, zonder dat hij hun eindbestemming kende. 'Wij grijpen volkomen in de mist, weten niet waar wij terechtkomen, wat er met ons gebeurt,' schreef hij Jo Heinsius op 26 mei 1943. Wellicht had hij een angstig, onuitgesproken vermoeden. Op het moment dat hij deze woorden op papier zette, waren er al elf van zijn familieleden door de Duitsers vermoord: zijn vader, twee broers met hun echtgenotes en zes neven en nichten. Gelukkig wist Mechanicus dit niet, evenmin als dat hij kennis had van wat er ondertussen met zijn vriendin Olga Moskowksy-Elias was gebeurd. Want minstens nét zo van invloed op Mechanicus' zware depressie was, dat ook zij rond deze tijd in Westerbork aankwam en vrij snel daarna is vertrokken. Toen hij zijn bewogen brief van 26 mei aan Jo Heinsius schreef, was Olga een week eerder uit Westerbork op transport gegaan.

Olga moet, na Mechanicus' arrestatie in september 1942, hebben aangevoeld dat zij niet lang meer op vrije voeten zou kunnen blijven. Uit voorzorg had zij een koffer met persoonlijke eigendommen ingepakt en bij een overbuurvrouw in bewaring gegeven. Die buurvrouw was dokter Schuurman-Middelburg, een huisarts. Zij woonde schuin tegenover de woning van Olga en Mechanicus in de Botticellistraat. Dit werd meegedeeld door mevrouw Weijer, die in augustus 1942 bij dokter Schuurman in dienst trad, een maand voordat Mechanicus werd opgepakt. 'Die koffer heeft lang bij de dokter in de kelder gestaan. Na de oorlog werd hij opengemaakt. Tot haar schrik zat er een revolver in die kennelijk aan Olga had toebehoord,' vertelde ze.

Een eveneens aan de overkant van de Botticellistraat wonende buurman van Olga verklaarde haar destijds 'enkele tientallen malen' te hebben gemaand om onder te duiken, omdat het gevaar om opgepakt te worden, groot was. 'Maar Olga kon of wilde dat niet en uiteindelijk is

haar dat noodlottig geworden. In deze buurt werden veelvuldig joden verraden. Ik sluit niet uit, op basis van vage herinneringen die ik hieraan heb, dat ook zij het slachtoffer van verraad is geworden,' zei hij.

De gebeurtenissen rond Olga na september 1942 zijn grotendeels onbekend. Uit de summiere gegevens die achterhaald werden, kon slechts een zeer beknopte reconstructie worden gemaakt van Olga's lotgevallen in Amsterdam tussen herfst 1942 en voorjaar 1943, toen zij zelf in Westerbork arriveerde. Op welke datum zij in dit kamp aankwam, is niet duidelijk. Uit Mechanicus' brieven kan worden opgemaakt dat Olga omstreeks januari 1943 nog vrij was. Door gegevens die Bep Peters-Mechanicus en Greet Bonnewits-Mechanicus, beiden dochters van broer Jacob, verstrekten, was het mogelijk het moment van Olga's komst in Westerbork iets nauwkeuriger vast te stellen. Bep vertelde dat zijzelf begin 1943 is ondergedoken in Brabant. Dit is gebeurd nadat haar zus Rika eind 1942 op haar werk was opgepakt en naar Westerbork was gestuurd. Ook de twee andere zussen, Serah en Greet, zijn naderhand ondergedoken. De drie meisjes maakten hierbij gebruik van de valse persoonsbewijzen die Mechanicus voor hen had geregeld. Bep: 'Toen ik naar Brabant ging, omstreeks februari 1943, verbleven mijn ouders, Jacob en Sara, gewoon thuis. Zij hebben gelukkig nog meegekregen dat hun overige drie kinderen in veiligheid waren. Zelf hadden ze eveneens onder willen duiken. Dat is niet gelukt; ze konden nergens een geschikte plek vinden. Wel weet ik zeker dat ze enkele dagen bij Olga Moskowsky-Elias in de Botticellistraat in huis hebben gezeten. Maar daar was het niet veilig, want Olga was immers zelf joods. Na een paar dagen gingen ze naar huis. Ze zijn door burens verraden en via de Hollandsche Schouwburg naar Westerbork gebracht.'

Volgens Bep heeft zich dit afgespeeld ná haar vertrek naar Brabant, dus waarschijnlijk na februari 1943. De verklaring dat haar ouders een tijdje bij Olga hebben doorgebracht, bewijst dat Olga op dat moment óók nog thuis moet zijn geweest. De conclusie luidt dan ook dat zij is opgepakt in de maanden maart, april of mei 1943. Het gegeven dat Mechanicus in deze periode geen brieven schreef naar het 'thuisfront', zou er eveneens op kunnen duiden dat Olga rond die tijd in Westerbork is aangekomen.

Olga en Mechanicus hadden elkaar sinds zijn verblijf in de gevangenis aan de Amstelveenseweg een half jaar niet meer gezien, maar er is, vanuit Westerbork, wel eerder contact tussen hen geweest, getuige het verhaal van een ex-medewerker van de Joodse Raad. Deze reisde in het

najaar van 1942 regelmatig op en neer tussen Amsterdam en Westerbork en fungeerde voor veel kampbewoners als koerier. Hij herinnerde zich Mechanicus te hebben ontmoet. 'We konden vrij rustig met elkaar praten, dus dat moet in het ziekenhuis zijn geweest, eind 1942. Hij heeft me een boodschap meegegeven voor een mevrouw in Amsterdam-Zuid, vlakbij het Olympiaplein. Het bijzondere was dat zijn boodschap zo kort was. Ik hoefde haar alleen maar een "zeer hartgrondig ja" van Mechanicus over te brengen. Verder niets.' Het ging hier zonder twijfel om Olga Moskowsky en om een bevestiging van Mechanicus dat hij zijn relatie met haar wilde voortzetten. Ten tijde van zijn arrestatie waren er problemen tussen hen geweest. Of die gedurende Olga's korte verblijf in Westerbork konden worden opgelost, is de vraag. Haar komst in Westerbork zal de belangrijkste reden voor Mechanicus' maandenlange stilte zijn geweest. In feite gaf hij dat zelf aan, toen hij op 26 mei 1943 zijn langverwachte brief naar Jo Heinsius stuurde. Hierin schreef hij immers, als verantwoording voor zijn lange stilzwijgen, dat 'de omstandigheden moeilijk' waren geweest. Deze cryptische omschrijving had zeker ook op Olga betrekking.

Olga Moskowsky-Elias vertrok op 18 mei 1943 met hetzelfde transport als waarmee Jacob en Sara Mechanicus Westerbork verlieten. Alle drie hebben waarschijnlijk maar heel kort in het kamp doorgebracht. Jacob en Sara slaagden erin de dag vóór hun vertrek nog een briefje naar familie te schrijven. Hierin stond onder meer: 'De pakjes hebben we ontvangen, waarvoor we onze hartelijke dank zeggen. We zijn beiden nog gezond en flink. Als jullie dit schrijven ontvangen, zijn we al vertrokken naar onbekende oorden. We zullen hopen dat we goed terechtkomen, we zien de toestand kalm onder ogen. Kreeg net een brief van Ben [Mechanicus] dat hij een pakje heeft afgestuurd; of we het nog ontvangen morgenochtend weet ik niet. In ieder geval krijgt mijn broer Philip het dan. Er gaan morgen dinsdag 18 mei 3000 mensen mee. Dat is geen kleinigheid. De trein staat al klaar. We gaan in goederenwagons. We hopen op een spoedige terugkomst. Alle goeds van Jac en Sara.'

Het transport verliet Westerbork de volgende ochtend. De trein reed rechtstreeks naar het vernietigingskamp Sobibor in Oost-Polen, vlakbij de Russische grens. Direct na aankomst zijn alle ruim 2500 inzittenden vergast.

Mechanicus had enige tijd nodig om Olga's vertrek te verwerken. Op 26 mei begon hij weer met het versturen van post. In deze brief, waaruit al een paar keer is geciteerd, schreef hij Jo Heinsius: 'Je weet intussen

dat mevrouw O.M. weggestuurd is. Ik hoor dat ook haar vriendin mevrouw Rubens dezer dagen is weggezonden, nadat zij negen maanden ongeveer een functie heeft gehad. Velen die gerekend hadden op een langer verblijf, zouden erbij zijn, ook vrienden van mij. Hoe eruit te blijven!’

19 Het dagboek

Mechanicus' lotgevallen in Westerbork zijn vanaf 28 mei 1943 gemakkelijker te volgen dan in de periode daarvoor. Op deze datum startte hij met het bewaard gebleven gedeelte van zijn dagboekschriften. Mechanicus lag toen ruim vier maanden in de revalidatiebarak 82. Zijn dagboekactiviteiten markeerden voor hem het einde van een moeilijke periode in Westerbork en het begin van herstel, zowel in geestelijk als lichamelijk opzicht. Terwijl zijn toestand verbeterde, begon hij de wereld om zich heen te verkennen. Langzaam kroop hij uit een diep dal omhoog; ook op journalistiek gebied kwamen zijn aspiraties terug. Begin mei was hij voldoende hersteld om, met speciale toestemming van de doktoren, in het kamp rond te dwalen. Zijn drang om te produceren nam toe en vanaf de 28ste mei 1943 schreef hij vrijwel dagelijks op wat hij zag en hoorde.

Mechanicus gaf zelf zijn dagboek de titel *In Dépôt* mee. Hij vergeleek de in Westerbork ondergebrachte joden met 'goederen, die tijdelijk in dépôt opgeslagen zijn, in afwachting van hun transport naar elders.' Zijn aantekeningen maakte hij in schriften, die hij uit het Westerborkse kampschooltje haalde. Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in Amsterdam heeft de originele schriften in zijn collectie. Het bundeltje bewaard gebleven dagboekcahiers bestaat uit 13 schriften; de nummers 4 t/m 15 zitten in kaftjes, de rest bestaat uit losse katernen.

De schriften hebben diverse afmetingen en kleuren. Mechanicus beschreef doorgaans alleen de rechterpagina's. De linker gebruikte hij voor correcties en aanvullingen. Eén van de schriftjes was al op de kampschool gebruikt voor de Hebreeuwse les, gezien de oefeningen die een leerling er met potlood in heeft geschreven. Mechanicus had een ingewikkeld en niet gemakkelijk te ontcijferen handschrift. De schriften zijn daardoor vaak moeilijk leesbaar. Bovendien bevatten ze veel doorhalingen en correcties. Ook heeft de tand des tijds ze flink aangetast; soms is de inkt verbleekt en het papier halfvergaan.

Mechanicus nummerde behalve de schriften, ook elke door hem beschreven pagina. Op het allereerste, zeer moeilijk te ontcijferen vel, krabbelde hij *In Dépôt III*, alsmede het paginanummer 49. Hieruit kan worden opgemaakt dat er twee éérdere schriften zijn geweest, die uit 48 beschreven bladzijden hebben bestaan.

Het is zeer spijtig dat de schriften I en II niet bewaard zijn gebleven. Hierdoor ontbreken zijn eerste geschreven indrukken van het kamp en eventuele medelingen van Mechanicus over zijn periode vóór Westerbork. Het is aannemelijk dat hij hierover aantekeningen heeft gemaakt. In zijn brief van 26 mei 1943 aan Jo Heinsius schreef hij hierover: 'Ikzelf heb tijdens mijn ziekbed mij nuttig beziggehouden. Van lezen is niet veel gekomen, daarvoor had ik niet de ware lust. Maar wel heb ik een reeks verhaaltjes geschreven, die ik allang in mijn brein had en die er toch eindelijk eens uit moesten. Dat heeft mij in staat gesteld mijn gedachten behoorlijk te concentreren en mij over veel geestelijke narigheid heen te helpen.' Deze 'verhaaltjes' noteerde hij vermoedelijk in de schriften I en II.

Waar deze twee dagboekcahiers zijn gebleven, is onbekend. Niemand die nu nog in leven is, heeft ze ooit gelezen. Ook Annie Jonkman niet, naar wie Mechanicus zijn uit Westerbork gesmokkelde aantekeningen liet brengen. De twee schriften hebben haar nooit bereikt. Dit bevestigde Annie in haar notitieboekje: 'De eerste 48 pagina's van het dagboek zijn nooit aangekomen...'

De volgeschreven dagboekschriften werden door Mechanicus aan mensen meegegeven die kamp Westerbork in en uit konden. Dit waren bijvoorbeeld inkopers van levensmiddelen en andere goederen, of leden van de Joodse Raad, die voor hun werk regelmatig naar Amsterdam heen en weer reisden. Mechanicus vroeg hun zijn volle schrift of schriften af te geven bij Annie Jonkman in de J.M. Coenenstraat 35. In één van de cahiers staat aan de binnenkant van de kaft het adres in afgekorte vorm vermeld, bedoeld als geheugensteuntje voor de koerier: 'A.J., J.M.C. 35'. Mechanicus wist dat de schriften bij Annie in vertrouwde handen waren. Het dagboek bestrijkt een periode van exact negen maanden, van 28 mei 1943 tot en met 28 februari 1944.

Schrift v vertelt indirect veel over de wijze waarop Mechanicus zijn journalistieke arbeid in het kamp verrichtte. De binnenkant van de kaft staat volgekrabbeld met trefwoorden en korte omschrijvingen. Hij liep door het kamp, praatte met vele kampbewoners, hoorde van alles en noteerde in korte bewoordingen hetgeen hij had meegemaakt. In zijn barak werkte hij zijn aantekeningen verder uit.

Hanneke van den Bergh, die hem in Westerbork regelmatig ontmoette, vertelde: 'Hij vertrouwde me toe dat hij een dagboek bijhield. Ik kwam hem vaak tegen en soms riep hij: Ik heb er weer een paar hoor! Dagboekblaadjes bedoelde hij. We gingen dan naar zijn barak en daar

lazen we die velletjes.’ Op de vraag of hij zijn journalistieke activiteiten verborgen hield, antwoordde ze: ‘Voor zover ik me kan herinneren, deed hij daar niet echt geheimzinnig over. Mechanicus liep met die schoolschriftjes rond. Als mensen hem iets vertelden, maakte hij korte aantekeningen, of hij onthield het. Hij schreef regelmatig op zijn stapelbed, driehoog. Mechanicus bewaarde de schriftjes onder z’n matras. Ik geloof dat ik daar wel eens iets van gezegd heb, dat ze die schriften zo weg konden halen. Hij sputterde tegen: Wie haalt dat nou weg. Hij vond dat geen punt.’

Het gemis van de eerste twee schriften verklaart waarom *In Dépôt* zeer abrupt en zonder nadere introductie, pas op vrijdag 28 mei 1943 van start gaat, toen Mechanicus al bijna zeven maanden in Westerbork zat. Hij noteerde als eerste regels: ‘Vandaag een nieuwe broeder gekregen, die zich aan alle honderd patiënten op [de] zaal heeft voorgesteld en hun een handje [heeft] gegeven. Zeer ongebruikelijk op Westerbork, waar een broeder komt en gaat, zonder meer. Klaarblijkelijk een fatsoenlijke kerel.’

Mechanicus was nu weer de journalist ten voeten uit en begon met zijn nauwgezette verslagen van het kampleven in Westerbork. Grondig, minutieus observerend en koel noterend, verwerkte hij de dagelijkse gebeurtenissen in zijn schriften, alsof hij niets anders deed dan zijn werk. Op zaterdag 29 mei 1943 meldde hij: ‘Ik heb het gevoel alsof ik als officieel reporter een schipbreuk versla. Wij zitten samen in een cycloon, voelen langzaam het lek-geslagen schip zinken en trachten nog een haven te bereiken, maar deze haven lijkt ver weg.’

Hoewel in de ik-vorm geschreven, is zijn dagboek geen document van zijn persoonlijk leven. Mechanicus had het inzicht en de kracht in deze zware periode van zijn leven het algemeen belang, het vastleggen van een historische gebeurtenis voor het nageslacht, te stellen boven persoonlijke beschouwingen en reflecties. Dit heeft tot gevolg dat hij zelf vaak achter de gebeurtenissen verdwijnt. *Handelsblad*-collega Julius van der Wielen, die Mechanicus in Westerbork zou terugzien, gaf toe onder de indruk te zijn van zijn inspanningen om tot het laatste moment als journalist te functioneren. ‘Als je normaal gesproken, als verslaggever, in een bijzondere situatie terechtkomt, een ramp bijvoorbeeld, dan denk je toch als eerste: wat kan ik hiermee voor de krant? In Westerbork heb ik nooit de drang gehad om te schrijven. Dat overkwam andere schrijvers en journalisten daar óók. De omstandigheden waren zó bizar, dat alle normale gevoelens op den duur werden verdre-

ven door het oerinstinct om te overleven. Daar draaide alles om. Het moet Mechanicus bijna bovenmenselijke krachten hebben gekost om te schrijven, en dat getuigt van een enorm doorzettingsvermogen.'

Jacques Presser bedacht voor de categorie oorlogsdagboeken, gedenkschriften en brieven de benaming 'egodocumenten'. Mechanicus' dagboek noemde hij een voorbeeld van een 'extern' egodocument, waarin de schrijver waarnemingen, feiten, en uiterlijke ervaringen noteert. Presser: 'Hoe dankbaar moeten wij Mechanicus er niet voor zijn, dat hij niet meer wilde wezen dan de man, die rondgaat met zijn blocnote, die van dag tot dag noteert, welbeschouwd net als een oorlogscorrespondent, boekstavend onder bestendig levensgevaar, al beseft hij dat zelden en nauwelijks!' Mechanicus' beschouwingen over dit kamp laten zich goed vergelijken met de reisreportages uit Rusland en Palestina in het *Handelsblad*. Ook deze onderscheidden zich door een mengeling van objectiviteit, inzicht, nauwgezetheid en inlevingsvermogen. Deze kwaliteiten kwamen hem in Westerbork goed van pas, want hierdoor was hij, ondanks zijn eigen betrokkenheid, in staat een zeer scherpzinnig ooggetuigenverslag te schrijven. Hij werd in Westerbork de woordvoerder van vele onmondigen. 'Langzamerhand bekruipt mij het besef, dat ik niet door mijn vervolgers hier ben gebracht, maar dat ik de reis vrijwillig meemaak, om mijn werk te doen,' schreef hij op 29 mei 1943. Dit gevoel was uiteraard bezijden de realiteit. Mechanicus versloeg als journalist weliswaar 'een schipbreuk', maar hij bevond zich zelf óók op dit zinkende schip...

Ongetwijfeld zou Mechanicus na de oorlog alles in het werk hebben gesteld om zijn ervaringen door te kunnen geven. Naarmate hij zijn verblijf in Westerbork langer wist te rekken en de oorlog in een beslissend stadium leek te komen, gingen zijn gedachten regelmatig uit naar dat moment. Aan Jo Heinsius schreef hij: 'Als de hele zaak voorbij is (...) zou ik doen wat mijn hand te doen zal vinden. Ik geloof, dat er een boel te doen zal zijn. Een beetje heb ik dat al wel overdacht en ik voel me gelukkig nog tot goed werk in staat.' Hoewel hij zijn eigen pennevruchten mede zag als een manier om aan de dagelijkse ellende van Westerbork te ontsnappen, heeft Mechanicus zeker de publikatie van zijn dagboek voor ogen gehad. Hij moet hebben geweten en stellig gewild, dat zijn schriften een lezerspubliek zouden bereiken. Af en toe gaf hij in zijn dagboek een duidelijke hint: 'Van meer belang lijkt het mij de dagelijkse gebeurtenissen te registreren voor hen, die zich later

een beeld willen vormen van wat hier is gebeurd. Ik heb dus de plicht met schrijven door te gaan.' Op 5 juni 1943 meldde hij aan Jo Heinsius: 'Ik werk weer regelmatig voor mijzelf en koester de hoop, dat ik dit werk nog eens vruchtdragend zal kunnen gebruiken.'

Mechanicus streefde ernaar alle aspecten van het leven in het kamp te belichten. Met name benadrukte hij daarbij de menselijke (machts)-verhoudingen, de allesbepalende factor. Al op de eerste pagina's van *In Dépôt* signaleerde hij de onmacht en de moedeloosheid waarmee de kampbewoners dagelijks werden geconfronteerd in de ongelijke strijd tegen deportatie. Zeer uitvoerig rapporteerde hij over de wekelijkse transporten en alles wat zich in verband hiermee afspeelde.

Wat deed Mechanicus om zijn tijd te vullen? 'De hele dag ben ik bezig,' liet hij op zaterdag 29 mei 1943 weten. 'Verveel mij geen ogenblik, kom soms haast tijd te kort. Plicht is plicht, arbeid adelt. Ik schrijf een groot deel van de dag, soms begin ik al 's morgens vroeg om half zes, soms ben ik nog bezig 's avonds na bedtijd, om mijn indrukken of belevenissen van de dag samen te vatten, schaak een paar partijtjes per dag, lees de kranten aandachtig, praat met de mensen, met dokters, broeders, patiënten, maak bezoeken in het kamp in de middaguren.'

Het schaakspel werd door Mechanicus veelvuldig in Westerbork beoefend. Tegen *Oberdienstleiter* Kurt Schlesinger typeerde hij dit spel als volgt: 'Schaak is een fijn spel van het evenwicht, voor sterke geesten. Het is een spel van de oorlog.' Mechanicus slaagde erin een voor hem zeer belangrijk attribuut het kamp binnen te halen. Vol trots meldde hij schaak te spelen op zijn 'oude zak-schaakbordje, dat nu al bijna 25 jaar oud is en waarop ik in de nacht zovele partijtjes met mijn collega's van de krant heb gespeeld.' Hij deed mee aan wedstrijden en competities. Bij alle oorlogsellende stortte Mechanicus zich geestdriftig in een andere strijd: 'twee schaakcompetities tegelijkertijd...'

Het leven als zogenaamd lopend patiënt bood hem vele voordelen. Hij was vrijgesteld van de plicht om te werken en hij mocht zich geregeld buiten het ziekenhuis begeven. 'Sedert een paar weken krijg ik een door mijn arts en dr. Spanier getekend briefje, dat mij recht geeft, buiten het ziekenkamp, dat van de rest van het kamp door prikkeldraad is afgescheiden, bezoeken te brengen in woonbarakken. Aldus kan ik het kamp in ogenschouw nemen en mij van verschillende omstandigheden op de hoogte stellen. Dit ter verklaring, hoe het komt dat ik over bepaalde dingen aantekeningen in mijn dagboek kan maken,' legde hij uit.

Abel Herzberg schreef na de oorlog over Mechanicus' aanwezigheid

in Westerbork: 'Ik heb hem zelf zien lopen, tussen de barakken. Ik volgde hem, als hij met de mensen praatte. Dat wil zeggen, hij prátte niet, hij nam interviews af. Hij heeft ook mij geïnterviewd. Slechts een klein aantal ingewijden wist dat Mechanicus een dagboek bijhield. Ik heb tot die ingewijden behoord...'

Behalve met intellectuele lotgenoten, kwam Mechanicus in contact met tal van andere bekende persoonlijkheden: kunstenaars, artiesten, schrijvers, zangers, zangeressen en filmsterren. Asscher van de Joodse Raad liep anoniem en verloren rond en de vermaarde voetbalverslaggever Han Hollander had niets aan zijn radioroem.

Toen het kampziekenhuis in juli 1943 sterk werd ingekrompen, was Mechanicus' positie in de herstelbarak niet langer te handhaven. Op 29 juli volgde zijn ontslag. 'Ik ben geplaatst in een gewone woonbarak, na bijna negen maanden in het ziekenhuis te hebben doorgebracht,' schreef hij die dag. Ofschoon hiermee de directe bescherming van zijn geneesheren kwam te vervallen, kon hij tóch een gevoel van opluchting niet onderdrukken, toen hij voor het eerst sinds tijden, zittend op een bank aan een tafel, weer normaal kon schrijven: 'Tot nog toe had ik voortdurend zittend in bed geschreven, of een enkele keer zittend in een kruiwagen in mijn vroeger straatje. Ik voel mij weer een beetje maatschappijmens in gezelschap van andere mannen, die aan de tafel de krant zitten te lezen. Ik ben verlost van het ziekelijke oude-mannetjesgedoe, van het gerochel en het gereutel, van de stank en het gedril van het ziekenhuis.' Barak 85, Mechanicus' nieuwe 'thuis', stond bekend als een naar omstandigheden goed onderkomen, dat was gereserveerd voor families zonder kleine kinderen. Hij beschreef deze barak als volgt: 'De bedden staan drie verdiepingen hoog, gescheiden door gangetjes van een halve meter breedte op zijn hoogst (...) Tot 1000, 1100 mensen in één barak, zonder elleboogruimte, zonder behoorlijke berging voor hun kleren, kris-kras dooreen (...) De opeengepakte menselijke lijven stralen een hitte uit als in een oven. Zij verspreiden een walm als een brandende fakkel. Zij slapen (...) onrustig, woelig. Vaak op het stalen geraamte van het ledikant; soms op de grond. Eén grote stroom van mensen sjokt naar de wc (...) Zij zijn alweer vroeg bij de hand: om drie uur 's nachts, teneinde een behoorlijke wasgelegenheid te verkrijgen. Als bijen aan de overvolle korf, zo klonteren zij overdag in drommen in en om de ingang van de barakken.'

Het kampleven hield óók in dat Mechanicus werd geconfronteerd met de dagelijkse problemen van Westerbork. Het gebrek aan eten was voor iedereen een constante bron van zorg. Ook voor Mechanicus, ofschoon de voedselpakketten die hij kreeg toegestuurd een ruime aanvulling op zijn dagelijkse rantsoen betekenden. Zijn notities over eten zijn talrijk. Soms tekende hij een vermakelijke dialoog op, zoals deze: 'Twee patiënten achter mij liggen al twintig minuten luidkeels de lof te zingen van schellevislevertjes en -kuitjes, moten heilbot, gerookte en verse zalm. Mijn linkerbuurman filosofeert over een ander motief: Als ik aan mijn broodje-met-pekelvlees van De Haas denk, of aan mijn broodje-halfom, dan krijg ik het water in mijn mond. Een derde: Joop, zou je geen trek hebben in een galle-met-maanzaad? Dagelijks terugkerende thema's.'

Voorts constateerde hij: 'De honger wordt in het kamp groter, algemeen voelbaar (...) De behoefte aan brood is primair; daarna komt die aan sigaretten. Wie sigaretten kan produceren, is een koning in zijn soort: hij kan er melk, pap, aardappels mee kopen.'

De zwarte handel tierde welig in het kamp. Sigaretten waren daarbij het belangrijkste betaalmiddel. Het waren vooral de *Alte Kampinsassen*, die met hun zaakjes handig inspeelden op de schaarste aan eten en andere goederen in het kamp: 'Er heerst tussen de *Alte Kampinsassen* een levendig geldverkeer, dat voor een groot deel op de zwarte handel steunt. Geregeld worden vlees, zuivelprodukten, gevogelte en tabak van buiten aangevoerd (...) Menige vrouw heeft ook haar eigen bedrijf, bijvoorbeeld een clandestiene strijkerij, waar zij tegen woekerprijsjes de fijne was doet voor eersterangspersonen in het kamp.' Omdat sigaretten, meestal van het merk Congsi, zo gewild waren, werden ze ook steeds schaarser. 'Sigaretten zijn nog een zeldzaamheid. Onder de weinigen die nog roken, zijn de barakkenleiders,' noteerde hij op 13 september 1943. Rond deze tijd betaalde men in het kamp voor een pakje sigaretten f 22,50.

Mechanicus vergeleek Westerbork met zijn persoonlijke ervaringen in landen als de Sovjet-Unie: 'Onbegrijpelijk, zoals zoveel in Westerbork onbegrijpelijk is. Voor alles staat men hier in de rij, zoals men in een communistische samenleving nu eenmaal in de rij staat. In zekere zin is het hier een communistische samenleving: allemaal gelijk, dezelfde rantsoenen, centrale keuken, allen in de rij. Voor het brood, voor de boter, voor heet water, voor de kapper, voor alles.'

20 Etty Hillesum

Eén van de vele personen die Philip Mechanicus in Westerbork leerde kennen, was Esther Hillesum. Etty, zoals ze door iedereen werd genoemd, kwam uit een ontwikkelde familie. Haar moeder, Riva, was van Russische afkomst. Etty's vader, Louis, was leraar klassieke talen en bekleedde later de functie van rector aan het gymnasium in Deventer. Etty had twee broers: Jaap en Mischa. Met name Mischa was muzikaal begaafd en wijdde zich aan zijn pianostudie. Etty volgde een studie rechten; in juli 1939 legde zij haar doctoraal examen af. Daarnaast studeerde zij enige tijd Slavische talen en Russische literatuur.

Al in 1941, toen Etty nog in Amsterdam woonde, begon zij met het schrijven van haar dagboeken, waarschijnlijk op aanraden van haar vriend Julius Spier. Toen de familie Hillesum een oproep voor kamp Westerbork verwachtte, solliciteerde Etty op aanraden van haar broer Jaap naar een post bij de Joodse Raad in Amsterdam, waar zij op 15 juli 1942 werd aangesteld. Het administratieve werk deed zij daar met tegenzin en over de dubieuze rol van deze instantie had zij een negatief oordeel. Binnen de werkkring van de Joodse Raad werd Etty op eigen verzoek overgeplaatst naar kamp Westerbork, waar zij werd tewerkgesteld bij de afdeling Sociale Verzorging Doortrekkenden. Dit werk achtte zij bijzonder zinvol. In december 1942 werd zij vrij ernstig ziek en moest zij terug naar Amsterdam. Haar herstel duurde tot juni 1943. Etty wilde per se opnieuw naar Westerbork, om daar haar werk te hervatten en de mensen enigszins bij te staan wanneer zij zich op het transport moesten voorbereiden.

In juli 1943 kwam er een eind aan de bijzondere status voor de medewerkers van de Joodse Raad, afdeling Westerbork, waarna een deel van deze groep gewone kampbewoners werd. Hiertoe behoorde ook Etty, wederom op vrijwillige basis. Zij wilde bij haar vader, moeder en broer Mischa blijven, die tijdens een razzia in juni 1943 in Deventer waren opgepakt en naar Westerbork waren gevoerd.

Hier zette Etty Hillesum haar schrijfactiviteiten voort. Al snel leerde zij Philip Mechanicus kennen. In zijn dagboek uit Westerbork verwijst Mechanicus verscheidene malen naar de familie Hillesum. Zijn eerste melding van Etty maakte Mechanicus op 13 juni 1943, toen hij schreef: 'Grote wandeling gemaakt langs de rand van het kamp samen met een

jong, intelligent meisje, dat uit vrije wil hier is. Genoten van het weidse uitzicht en de opgestapelde zomerwolken in de blauwe hemel.' Etty was toen net een week terug in Westerbork, na haar langdurige ziekte.

De twee zouden samen urenlange tochten door het kamp maken. Tevens voerden ze uitgebreide discussies en bezochten zij wederzijdse kennissen. Via Etty leerde Mechanicus onder anderen iemand uit haar Amsterdamse vriendenkring kennen: Annemarie van den Bergh-Riess.

Voorts werkten ze regelmatig in elkaars gezelschap in hun dagboeken of aan hun brieven. In haar nagelaten geschriften schreef Etty met bewondering en gevoelens van warmte over Mechanicus. Voor de eerste maal noemde ze zijn naam eind juni 1943, in een brief aan haar vriend Han Wegerif: 'Ik beleef hier veel goede dingen. Mechanicus, met wie ik wandelingen maak over de smalle dorre strook aarde tussen gracht en prikkeldraad, leest me dagelijks voor wat hij die dag geschreven heeft. Men sluit hier vriendschappen, die toereikend zijn voor enige levens tegelijk.'

Op 1 juli 1943 schreef ze aan een vriendin enige regels over haar vader, die op dat moment in de ziekenbarak verbleef: 'Bij hem ligt bijvoorbeeld de journalist Philip Mechanicus, een stijlvolle, sterke figuur, die geregeld bij hem komt praten.'

Dat Etty oog had voor zijn nauwgezette, journalistieke manier van schrijven, bleek toen ze op zondag 22 augustus 1943 meldde: 'Tegenover me aan de ruwhouten tafel klauwt Mechanicus op z'n vulpen. We kijken elkaar eens aan over onze volgekrabbelde velletjes. Hij registreert trouw en precies, bijna ambtenaarachtig het gebeuren hier. Het is te machtig, zegt hij opeens. Ik kan heus wel een beetje schrijven, maar hier sta ik voor een afgrond of voor een berg, het is te machtig.'

Mechanicus hield in zijn dagboek meer afstand tot Etty. Hij noemde haar nooit bij naam, maar schreef wel regelmatig over 'een goede vriendin'. Beiden bleven elkaars gezelschap zoeken. 'Een oud vrouwtje vraagt aan ons: Kunt u ook zeggen, waar die en die woont? Op nummer zoveel, zegt Mechanicus, die naast mij zit te schrijven, een zwer-versachtige vilthoed op z'n hoofd tegen de vliegen,' noteerde Etty op 7 augustus 1943. En: 'Mechanicus is daarnet als een lenige aap op z'n driehoog bed geklommen en is triomfantelijk met een blik erwtensoeptevorschijn gekomen. Op de kachel in het washok is een plaatsje vrijgekomen (...) Ik heb een goed leven, jawel!' Een dag later schreef ze: 'Gisteravond was ik samen met Mechanicus bij de moeder van Paul (...) We praten samen (...) over vele kleine triestheden en gro-

teskheden van dit kampleven. Zulke dingen kun je niet vertellen, die onderga je alleen maar, zegt Mechanicus met een zekere grimmigheid. Hij leunt met z'n ellebogen op de houten tafel, hij heeft vlooiën, kapotte sokken en koude rillingen en zegt met een goedmoedige zelfspot: Ik voel me vanavond net als een heel klein jongetje, dat bang is voor de Wolf. Later heb ik hem naar z'n eigen barak gebracht en z'n kapotte sokken mee naar huis genomen.'

Tijdens een van hun talrijke omzwervingen door kamp Westerbork, maakten Etty en Mechanicus een dramatische nacht mee: die van maandag 23 op dinsdag 24 augustus 1943. Duizend joden uit het kamp werden deze nacht geselecteerd voor deportatie naar Polen. Beiden stonden er met hun neus bovenop toen de uitgekozen kampbewoners op de vroege dinsdagochtend de trein in werden gejaagd. Deze gebeurtenis maakte zoveel indruk op Etty, dat zij schreef: 'Na deze nacht heb ik één ogenblik in alle oprechtheid gemeend, dat het een zonde zou zijn, wanneer men in het vervolg nog lachte.'

Zowel Etty Hillesum als Mechanicus hebben deze bewogen nacht uitgebreid beschreven. Mechanicus maakte in zijn dagboek zeer bewogen, omvangrijke notities over dit transport, dat bijna uitsluitend uit zieke ouden van dagen en strafgevallenen bestond. Etty schreef een van haar bekende en later gepubliceerde brieven aan haar vriend Han Wegerif in Amsterdam.

Nauwelijks twee weken na de verschrikkingen van dit transport, kwam er vrij onverwachts een eind aan het verblijf van de familie Hillesum in Westerbork. Op 2 september schreef Etty nog in een brief aan haar vriendin Maria Tuinzing: 'Inliggende brieven van Mechanicus willen jullie wel doorsturen of afgeven? Dankzij hem kon ik dit weggrijpen.'

Vijf dagen later ging de familie Hillesum op transport. Het bevel voor hun deportatie was speciaal uit Den Haag gekomen en droeg de handtekening van de *Höhere ss- und Polizeiführer* voor Nederland, Rauter zelf. Etty vond het vanzelfsprekend dat ze meeging.

In de vroege dinsdagochtend van 7 september 1943 werd de familie Hillesum, uitgezonderd broer Jaap die later gedeporteerd zou worden, in de veewagens naar Polen gezet. Etty werd naar de trein gebracht door enkele kampvrienden, onder wie Jopie Vleeschhouwer, Mechanicus en Annemarie van den Bergh-Riess. Nadat de trein was vertrokken, keerde Vleeschhouwer terug naar zijn barak en schreef in een brief aan Etty's vrienden in Amsterdam: 'Daar gaat de trein weg, een schrille

fluit en de 1000 *transportfähigen* zetten zich in beweging. Een vrolijk dááááág van Etty en (...) weg is ze (...) Het was een zware dag voor velen. Voor Kormann, voor Mechanicus en voor al diegenen die zo lang en voortdurend direct contact met haar hadden.'

In zijn dagboek stond Mechanicus vrij uitgebreid stil bij het transport van de familie Hillesum, dat hij een 'bijzonder tragisch geval' noemde: 'De mannen en vrouwen, die voor transport hadden te vrezen, pakten gisteravond met een gelatenheid, die men voor moed zou kunnen houden, maar die toch niet anders was dan de gelatenheid van mensen, die de hartstocht van de verontwaardiging en het verzet niet kennen.'

Het vertrek van Etty was ongetwijfeld een klap voor hem. Hij schreef het niet met zoveel woorden, maar hij was een van zijn beste vriendinnen kwijtgeraakt. Het gezamenlijk schrijven in de barakken was afgelopen, evenals de urenlange gesprekken met haar, op het intellectuele niveau dat hem juist zo nastond. Op die 7de september, de dag van de deportatie van de familie Hillesum, noteerde hij in zijn dagboek: 'Vandaag begint de elfde maand van mijn verblijf hier. Hoe lang nog. Het verveelt me hier stierlijk aan boord van dit schip, dat nu al zo lang slag-zij maakt zonder te zinken en zonder dat er redding daagt.'

Etty Hillesum en haar familie zijn, naar men aanneemt, op 30 november 1943 in Auschwitz vergast.

21 Ontlopen deportatie

Veel Westerborkers werkten zich op allerlei, soms minder elegante, manieren naar een betere positie in het kamp, die meer kansen op overleven bood. In deze heterogene verzameling van mensen kwamen diverse groepen bevoorrechten voor. Ze kochten, kletsten, of manoeuvreerden zich een plaatsje op de felbegeerde lijsten. De Westerborkse gemeenschap was daarbij in grote mate afhankelijk van de oudste bewoners, de Duits-joodse *Kampinsassen*, die zelf ook probeerden hun eigen vertrek zo lang mogelijk uit te stellen. Maar uiteindelijk kwam er toch altijd een transporttrein, ook voor de meesten van hen. Vanaf de dag van zijn ontslag uit het kampziekenhuis tot aan zijn deportatie in maart 1944, leefde Mechanicus in hoofdzaak voor drie dingen: voldoende voedsel, zijn journalistieke werk en zijn *Sperre*, de vrijstelling van transport. Hij ondernam een eindeloos aantal pogingen om zichzelf zo lang mogelijk tegen deportatie te beschermen. In *Dépôt* stelt de lezer daarvan uitvoerig op de hoogte, ook van de beruchte 'lijsten' en 'stempels'. Zijn ervaringen op dit gebied lijken nu onvoorstelbaar, doch waren in Westerbork aan de orde van de dag. Het dagboek werd daarbij, naarmate de tijd vorderde, doorspekt met het vreemde Westerborkse kampjargon uit die tijd. Hij schreef over *ontsperde* Weinrebs en gesprongen Calmeyers, over stempels van de *Zentralstelle*, over gesteriliseerde *Zurückgestellten* en over Ariër-verklaringen.

Op 28 juni maakte Mechanicus voor het eerst melding van Friedrich Weinreb. Weinreb, ambtenaar van het departement van Economische Zaken, kreeg van de Duitse autoriteiten toestemming met zijn gezin naar Amerika te emigreren. Hij verzocht een aantal Nederlandse joden naar de Verenigde Staten mee te mogen nemen. De Duitse autoriteiten willigden dit verzoek in. Zo ontstond een eerste Weinreb-lijst, die uitgroeide tot zeventig personen. Op een gegeven ogenblik verklaarden de Duitsers de oorspronkelijke lijst vervallen en werden velen die hierop voorkwamen, alsnog naar Polen doorgezonden. Later liet de *Sicherheitsdienst* Weinreb zijn zogenaamde *Spiel* hervatten, onder meer om rijke joodse onderduikers en verborgen financiële bezittingen op het spoor te komen. Weinreb begon opnieuw met zijn lijst. Hij reisde verschillende malen naar Westerbork, waar hij ongeveer 1500 'klanten' kreeg, die hem ieder honderd gulden betaalden om op de lijst te komen.

Mechanicus, die Weinreb persoonlijk kende, had in juni nog geen duidelijke bemoeienissen met hem. Later, toen er sprake was van Weinrebs tweede lijst, zou dat veranderen.

Begin juli kreeg Mechanicus uit Amsterdam, waar met name Annie Jonkman en *Handelsblad*-directeur mr. Planten zich voor zijn welzijn beijverden, het bericht dat pogingen werden ondernomen om hem op de Puttkammer-lijst geplaatst te krijgen. Puttkammer was een Duitse procuratiehouder bij een van de Amsterdamse kantoren van de Rotterdamse Bankvereniging. Reeds vóór 1940 stond hij in contact met Duitse joden die wensten te emigreren. In de oorlog probeerden de Duitsers om via emigratie van vermogende joden, buitenlandse deviezen te verwerven. Puttkammer fungeerde hierbij als tussenpersoon, aan wie bemiddelingsgeld werd betaald. Op de Puttkammer-lijst kon men zich laten registreren als kandidaat voor emigratie, in ruil voor deviezen, geld, goud en diamanten. Hiervoor kreeg men een bewijs van inschrijving dat later, bij positieve beschikking over de aanvraag, als stempel, dus als *Sperre*, kon dienen. Daadwerkelijke emigratie zou echter nooit plaatsvinden.

In de zomer van 1943 kwam Mechanicus voor de tweede maal sinds zijn aankomst in Westerbork in deportatiegevaar. Op zondag 4 juli noteerde hij in zijn dagboek: 'De transportlijst is weer in aantocht, er gaat weer een siddering door de gemoederen (...) De schrijver van dit dagboek heeft officieus aanzegging gekregen, dat hij deze keer ook op de transportlijst voorkomt. Hoogst onaangename tijd.'

Ook de familie Hillesum, die toen nog niet uit Westerbork was vertrokken, kwam voor dit transport in aanmerking. Etty schreef: 'Mechanicus, met wie ik een sterke vriendschap in korte tijd heb gesloten, staat ook op de transportlijst, we proberen nog van alles (...) Gisteren ben ik het pad op geweest [met] Mechanicus. Wat ik nu precies gedaan heb, weet ik zelf niet goed, ik was bij allerlei instanties.' Na een intensieve lobby van diverse relaties, kwam Etty later die middag bij Mechanicus terug met de mededeling dat het 'voor negentig procent in orde' was. 'Het is een wonderlijke wereld,' schreef ze. 'Ik begrijp er niets van. Ik heb nooit geweten dat er zulke krachten hier bestaan.' Zij doelde hiermee op de bemoeienissen van een zekere Trottell, een 'oud heertje met een puntbaardje,' dat deze middag voor de eerste maal het pad van Mechanicus kruiste. Trottell was de schoonvader van een van de vele kampvrienden van Mechanicus. Om onduidelijke redenen had hij het op zich genomen om voor hem bij *Oberdienstleiter* Schlesinger

te gaan pleiten. Etty Hillesum meldde ontsteld: 'Hij is zó het kantoor van de god binnengelopen, terwijl er een hele rij mensen stond die niet aan de beurt konden komen!'

Even later verscheen Trottet zelf aan zijn bed. 'Een mysterieuze man,' schreef Mechanicus. Trottet vertelde hem dat de zaak zo goed als in orde was. 'Het kan zijn dat u vannacht om vier uur toch nog moet pakken en naar de trein moet. U zegt dan maar (...) dat er een vergissing in het spel is (...) en dat u op een telegram van Puttkammer wacht (...) Ik doe het voor u uit vriendschap.'

Mechanicus wist absoluut niet wat hij van deze vreemde zaak moest denken. Zijn verwarring werd nog groter, toen 's avonds Kurt Schlesinger in de barak verscheen, op zoek naar hem. Dit werd de eerste maal dat Schlesinger en Mechanicus elkaar spraken: een belangrijke ontmoeting, met gevolgen. Mechanicus legde zijn situatie uit en voerde aan dat getracht werd hem op de Puttkammer-lijst te plaatsen. 'Ik zal zien wat ik voor u doen kan,' zegde Schlesinger toe. 'U ziet mij morgen wel aan de trein.'

'Schlesinger af,' vervolgde Mechanicus in zijn dagboek. 'Alles kijkt hem vol ontzag na. De stationsdokter komt op mij toe: Was dat Schlesinger? Ja. Pats op mijn schouder. Dan is de zaak in orde jong! Hij glundert van voldoening.'

Mechanicus bleef sceptisch gestemd; hij voelde zich nog niet gered. Etty Hillesum bevestigde dit in haar brieven. Zij schreef dat 'het met Mechanicus tot het laatste ogenblik onzeker was.' Hij diende dus alle voorbereidingen te treffen voor een mogelijk vertrek. Etty beschreef in een tweetal brieven wat er in de uren voorafgaande aan dit transport gebeurde. Aan haar vriendin Maria Tuinzing liet zij op 10 juli 1943 weten: 'Toen ik bij hem [Mechanicus] kwam, stond hij kaarsrecht voor me, met een rustig gezicht, z'n rugzak stond gepakt naast z'n bed, over het vertrek werd verder niet gesproken, hij las me verschillende dingen voor, die hij geschreven had en we filosofeerden nog een beetje. We maakten het elkaar niet moeilijk met ons verdriet, dat we afscheid moesten nemen.'

In een tweede brief, bestemd voor haar vriend Han Wegerif, vervolgde ze: 'Ik heb hem geholpen met het inpakken van z'n bagage, heb nog een paar knopen aan z'n pak gezet. Hij zei onder andere: Ik ben hier milder geworden in dit kamp, alle mensen zijn voor mij gelijk geworden, het zijn allen grashalmen, die buigen onder de storm, die plat liggen onder de orkaan. Hij zei ook: Wanneer ik deze tijd [niet] overleef, dan zal ik als rijper en verdiepter mens gestorven zijn.'

In zijn eigen dagboek meldde Mechanicus vervolgens dat hij pas dinsdagochtend om vier uur, vlak vóór het vertrek van de transport-trein, van de lijst werd geschrapt. 'Ik ben door het oog van de naald gekropen,' noteerde hij, vlak nadat de trein Westerbork had verlaten. 'De R-vitamine ['R' stond voor 'relaties'], waarop ik de hand kon leggen, heeft deze keer gewerkt.'

Ondertussen was het Mechanicus duidelijk geworden, dat als hij van iemand bescherming kon verwachten, dit van Kurt Schlesinger was. Het feit dat Schlesinger hem in de ziekenbarak kwam bezoeken, duidde erop dat de machtige *Oberdienstleiter* in hem geïnteresseerd was. Ook de schimmige figuur Trottet wees hem op deze ontwikkeling. 'U moet *unbedingt* naar Schlesinger, zeggen dat u van mij komt. U moet hem te verstaan geven, dat u mijn (...) en zijn belangen na de oorlog zult behartigen. Uw erewoord geven (...) Ik sta helemaal achter u, maar u moet uw belangen bij Schlesinger zelf verdedigen,' gaf Trottet Mechanicus op 9 juli als advies mee. Vervolgens zei Trottet nog iets heel belangrijks: 'U moet hem ook duidelijk maken, dat hij wat te zeggen zal hebben bij uw latere publikaties over Westerbork.'

Deze uitspraak maakte in Mechanicus iets wakker, waar hij lang over nadacht. Hij begon zich te realiseren, dat hij zijn vooroorlogse naam van gerenommeerd internationaal verslaggever wellicht ten nutte kon maken. 'Na de oorlog heeft Schlesinger een goede pers nodig tegen zijn vele vijanden, die op het ogenblik wachten om tegen hem los te barsten. Het geval intrigeert me. Ik wil meer van Schlesinger weten, wil hem zien, met hem praten,' schreef hij.

Op 10 juli werd Mechanicus, in gezelschap van Trottet, daadwerkelijk door Schlesinger ontvangen en vond een belangrijk gesprek plaats. 'Also, mijnheer Zo-en-zo. Hoe gaat het?' begroette Schlesinger Mechanicus, die vervolgens in zijn dagboek de ontmoeting uitgebreid samenvatte.

Aan het eind van het bezoek zei Schlesinger: 'Weet u wat u doet? (...) U bent een internationaal journalist. U zorgt dat ik morgen in de loop van de dag in een paar regels uw levensloop heb en uw betrekkingen in het buitenland.'

Trottet zei na afloop van de ontmoeting, buiten: 'Het is in orde: u blijft hier. Als u er maar voor zorgt, dat hij die paar regels omtrent uw levensloop en uw relaties krijgt.' Mechanicus liet er geen gras over groeien en willigde Schlesingers verzoek onmiddellijk in.

Op donderdag 15 juli ontving Mechanicus officieel bericht van de

kampadministratie, dat hij een blauwe z-stempel – de ‘z’ stond voor *zurückgestellt* – had gekregen. ‘Dat wil zeggen,’ schreef hij die dag, ‘dat ik *bis auf weiteres* ben vrijgesteld van transport naar het Oosten.’

De volgende dag vernam hij op de *Registratur* dat hij zijn blauwe z-stempel te danken had aan de interventie van Schlesinger. Het was zijn nieuwe beschermheer, die hiervoor gezorgd had. Zijn duistere vriend Trottel raadde hem aan deze bescherming te koesteren.

Oberdienstleiter Kurt Schlesinger besloot Mechanicus in bescherming te nemen, omdat hij dacht zijn journalistieke diensten ooit te kunnen gebruiken. Mogelijk had hij de illusie dat Mechanicus na de oorlog een gunstig woordje voor hem zou doen. Mechanicus wekte misschien die indruk, doch uitsluitend om zichzelf tegen transport te beschermen. Geen haar op zijn kalende hoofd dacht eraan om Schlesinger te verdedigen. Hij bejegende Schlesinger voor het oog met respect en beleefdheid; hij was immers sterk van hem afhankelijk. In werkelijkheid haatte hij in Schlesinger de Duits-joodse *Kampinsassen* en hun arrogante, misplaatste superioriteitsgevoel.

Zijn boosheid uitte hij in zijn dagboek, ook zijn woede ten opzichte van Schlesinger, in ongemeen felle bewoordingen. Op 4 augustus 1943 getuigde Mechanicus dat hij het gekonkel van Schlesinger helder voor ogen had: ‘Deze knecht [Schlesinger] zoekt beschutting tegen de storm, die straks over zijn wellustige kop zal losbarsten (...) Hij heeft alle voordelen van zijn positie genoten en geniet nog altijd deze voordelen; hij glimt van voldaanheid en barst van zelfvoldaanheid; hij heeft als een dictator mannen en vrouwen op transport gezonden, die dachten dat zij zich op Westerbork hadden ingekocht, anderen heeft hij van transport vrijgesteld om redenen, die men liever niet onderzoekt (...) De dictator Schlesinger is schuldig (...) schuldiger dan ieder ander: hij heeft van zijn macht misbruik gemaakt om zich datgene te verwerven wat hij anders niet had kunnen verwerven. Dat kon de knecht van de Beul zich niet veroorloven zonder zichzelf te compromitteren en te diskwalificeren.’

Mechanicus zou na de oorlog ongetwijfeld geen spaan hebben heel gelaten van Kurt Schlesinger en zijn omstreken activiteiten in Westerbork.

Naast de voortdurende dreiging van deportatie, kampte Mechanicus met nog een andere moeilijkheid. Doordat hij zich min of meer ‘vogelvrij’ in het kamp bevond, liep hij gevaar te worden ingezet bij een van

de talrijke industrieën in Westerbork. Mechanicus probeerde hieraan op allerlei manieren te ontkomen. Een tijdlang wist hij zich te drukken en deed hij hetgeen hij als zijn eigenlijke taak in het kamp zag: schrijven. Aan Jo Heinsius meldde hij in augustus 1943: 'Totnogtoe ben ik niet aan het werk gezet en vind daardoor gelegenheid om mij te bewegen en mensen en verhoudingen te leren kennen.'

Met het dwalen door het kamp vulde hij zijn dagen, totdat hij begin augustus werd betrokken bij pogingen om de relatie tussen de Nederlandse en Duitse joden in het kamp te verbeteren. Met dit 'project' kon hij zich tot half oktober 1943 bezighouden. Tussen de bedrijven door bleef hij zijn uitgebreide dagboek aantekeningen maken. Op 5 oktober noteerde hij hierover: 'Intussen leef ik hier in mijn oude stijl: als journalist, ga het kamp rond, zit in alle hoeken en gaten, spreek met mensen, en houd mijn dagboek geregeld bij.'

Over deze activiteiten merkte hij vervolgens op: 'Het antwoord op de vraag: Wat doet u eigenlijk, is niet zo eenvoudig. Meestal maak ik mij er met een grapje af: Van alles en nog wat! of: Ik werk in opdracht. Niemand begrijpt dat, men kijkt me verwonderd aan, maar vraagt niet verder. Ik kan toch niet tegen iedereen zeggen: Ik schrijf een dagboek, dan was dat al gauw op de *Kommandantur* bekend en liep ik kans ter verantwoording te worden geroepen. Wat gevaarlijk is. Dagboeken schrijven is hier verboden (...) Totnogtoe schijnt de *Obersturmführer* [Gemmeke] niets gehoord te hebben omtrent mijn clandestiene werkzaamheid. Slechts een klein aantal ingewijden weet ervan af, maar die houden ook niet allen hun mond dicht.'

Naarmate de tijd vorderde, kregen steeds meer kampbewoners in de gaten dat hij ogenschijnlijk weinig deed, behalve schrijven. 'Het verhaal loopt in het kamp dat ik met toestemming van de *Obersturmführer* een roman over Westerbork schrijf en dat ik de commandant iedere dag een hoofdstuk moet voorlezen,' noteerde hij op 24 juli 1943. Soms kwam hij met zijn dagboekschrijverij in het nauw, als mensen hem hierover vragen stelden: 'Schrijft u een dagboek? Schrijft u een boek over Westerbork? Een kluitje mensen komt aan tafel zitten: veel en luid gekwek, stevig heen en weer geschud van de gammele tafel. Schrijven onmogelijk. Waar moet ik me afzonderen, waar vind ik privacy? Zo gaat het de gehele dag door.'

Er waren er meer die met argusogen de verrichtingen van Mechanicus volgden; het werd regelmatig tégen hem gebruikt. Op 17 augustus beet iemand hem toe: 'U voert verdomme de hele dag niets uit. Ik heb mijn ogen niet in mijn zak (...) U hebt de tijd, ik niet.'

Eén getuige, de heer W. Eleveld, kon zich Mechanicus herinneren als de 'kampioenlijntrekker' van Westerbork. 'Zo noemden we hem tenminste,' vertelde hij. 'Ik weet dat hij op een gegeven moment in de werkplaats accu's of zo moest slopen, maar hij nam telkens mooi de kuier. Hij liep dan met zo'n boekje om notities te maken en ach, dat kon ons eigenlijk niet eens zoveel schelen.'

Op 24 oktober 1943 moest Mechanicus er tóch aan geloven en werd hij ingedeeld bij het peulvruchtensorteren, ofwel het erwten- en bonenlezen. Hij deed hierover zijn beklag bij de leider van de werkindeling, omdat hij vond dat dit werk beneden zijn stand was. De leider antwoordde prompt: 'U vindt bij het peulvruchtensorteren een keur aan intellectuelen, wij zijn objectief te werk gegaan.'

Mechanicus mopperde in zijn dagboek: 'Alsof ik in mijn leven niets anders heb gedaan dan tuinbonenlezen, in plaats van boeken en kranten.' Veel bracht hij echter niet van zijn klus terecht. Door tussenkomst van opnieuw de Duitser Trottell werd hij van zijn bonenleestaak ontheven. Trottell had bij enkele hoogwaardigheidsbekleders aangevoerd dat het een 'schandaal was, een man, die zijn natuurlijke functie van schrijver dagelijks uitoefende (...) onder de rechtstreekse bescherming van Schlesinger, te belasten met het geestdodende werk van bonenlezen.'

Op grond van deze argumenten werd Mechanicus 'vrijgelaten'. 'Ik ben één der weinigen in het kamp, die officieel niets doet, maar schamen doe ik mij er niet voor. Het grootste deel van het werk geschiedt tenslotte ten gerieve van de Duitse *Wehrmacht*. En daartoe voel ik mij niet geroepen,' rechtvaardigde hij op 30 oktober 1943 zijn vaste voornemen om het arbeidsproces in Westerbork te ontduiken.

In deze fase van zijn verblijf in het kamp werd hij steeds brutaler. Als hij rustig wilde werken, toog hij 's avonds of op zondag naar het kantoor van Schlesinger. Daar was op die tijd vaak niemand en hij kon er genieten van de rust en de stilte. 'Het rijk alleen (...) Dankbaar uit de druk, uit het lawaai van het menselijk apenhuis, uit de ruzies, uit de stank, uit de opeengepakteid (...) 's Avonds dankbaar en voldaan naar bed, uitgerust door de rust (...) De mens wordt hier een egoïst: ik heb angstvallig mijn mond gehouden over mijn schuilplaats, uit vrees dat op zondag daarheen de trek gaat en het zelfgeschapen privilege dan uit is,' schreef hij op 28 november 1943.

Precies vier weken kon hij het lijntrekken volhouden. Op 1 december kreeg hij tóch weer een nieuw baantje: foliënplukken. Dit was het split-

sen van lagen zilverpapier van condensators uit radiotoestellen. 'Of dat nu een promotie is, weet ik niet. Daarin verdiep ik mij ook niet,' meldde hij mokkend in zijn dagboek. Na een enkele dag maakte Mechanicus zelfs promotie: hij werd benoemd tot opzichter bij het foliënsorteren, zeer tegen zijn zin. 'Ik gevoel mij voor deze functie niet capabel, heb geen koeliedrijversaanleg.' Zodra de andere werkers vernamen dat hun opzichter de schrijver was van een boek over Rusland, stelden zij hem talrijke vragen over dit onderwerp, waarbij het werk er steeds meer bij inschoot. 'Zonder deze discussies zou ik mij stierlijk verveeld hebben,' bekende hij op 7 december.

Volgens Mechanicus heerste er een ongeschreven, rebels doch gezond, beginsel in de foliënzaal: 'Wees lui, maar wees het goed en consequent; het is voor een goede zaak.' Die goede zaak bestond erin een zo klein mogelijke bijdrage aan het Duitse oorlogsbedrijf te leveren. Zelfs de komst van een plaatsvervangend leidster om hem 'terzijde' te staan, weerhield de foliënplukkers er niet van regelmatig een gedeelte van hun dagelijkse produktie door de latrine te spoelen.

Dit ondermijnende werk van Mechanicus' foliënsorteerders bleef niet lang zonder gevolgen. Enkele weken later werd hij ontslagen als opzichter en kon hij weer als gewoon foliënsorteerder aan de slag. Ondanks deze tegenslag slaagde hij erin zich bezig te houden met het halen van thee en kranten uit de Centrale Keuken, een luxe karweitje waarover hij opzettelijk veel te lang deed. 'Lijntrekken heet dat in goed Nederlands: de tijd moet dood,' gaf hij in zijn dagboek ronduit toe.

In februari 1944 werd hij door zijn nieuwe chef, de heer Brauner, door Mechanicus omschreven als een 'vent met een dure jekker en een pooierspet op,' gesnapt toen hij in de foliënbarak in zijn dagboek zat te schrijven. Voor straf moest hij buiten in de regen stro uit matrassen verbranden. Mopperend deed hij wat van hem verlangd werd. Opstandig overwoog hij direct om het hele kamp in brand te steken. In zijn dagboek noteerde hij, verlekkerd door zijn pyromaanfantasie: 'En toch fluisterde het duiveltje: Jong, als de boel eens in lichtelaaie ging, die rotzooi in vlammen opging!'

Enkele dagen later kreeg hij opnieuw ruzie met Brauner, omdat hij, in plaats van te werken, in de Centrale Keuken stond te schuilen tegen de hagel. Mechanicus werd ter plekke gedegradeerd: hij mocht geen koffie en thee meer halen, alleen nog maar foliënplukken.

'Stik!' schreef hij, 'de rotzak. Zo zijn de kereltjes hier: misbruik van macht, samenklitten van de Duitsers. Maar intussen ben ik mijn contact

met de buitenwereld en de frisse lucht kwijt, benevens een grote mate van bewegingsvrijheid.'

Mechanicus liet het er echter niet bij zitten; hij bleef zoeken naar mogelijkheden om zijn werk te ontvluchten. Uiteindelijk klopte hij bij de werkbarakdokter aan en speelde een spelletje doorgestoken kaart: 'Ik heb eerlijk opgebiecht,' bekende Mechanicus. 'Negen uur werk is mij te veel per dag, al steek ik ook geen vin uit; ik wil in het kamp met de mensen praten en heb daarvoor een voorwendsel nodig.' Deze arts speelde het spel welwillend mee. Hij mocht regelmatig terugkomen voor onderzoek, desnoods iedere dag, waardoor hij zich met dit excuus toch relatief vrij in het kamp kon ophouden. 'Praktisch kan ik doen en laten wat ik wil, als ik het maar zo doe, dat het geen aanstoot naar buiten geeft,' schreef hij op 23 februari 1944. Twee dagen later maakte hij de laatste aantekeningen over de foliënplukkerij. Hij woonde een toespraak bij van zijn zaalchef, een 'Friese haan met een hanestem,' die klaagde dat er niet hard genoeg werd gewerkt. Mechanicus ontvluchtte het gemakker en sloop weg om 'in het *Verwaltungsbureau* van het ziekenhuis een partijtje bieten te koken.'

22 Onderlinge spanningen

Een vast onderdeel van het dagelijkse programma in Westerbork was het onderlinge geruzie van de kampbewoners. Overal werd over gestreden en gescholden. Het gekibbel kende allerlei oorzaken: de grote mensenmassa op het veel te krappe kampterrein, de onderlinge machtsverhoudingen, de slechte sanitaire voorzieningen, het gebrek aan privacy en eten, de wedloop om baantjes en het gevecht om uit de transporten te blijven. Veel geruzie deed zich voor bij de kachels in de barakken, waar elk uur van de dag drommen mensen stonden te wachten om hun schamele voorraadje eten te bakken of op te warmen. 'Bijna alle uitbarstingen komen bij en over het kacheltje,' aldus Mechanicus.

Ook de verschillende opvattingen binnen de vrome, orthodoxe en de vrijzinnige, meer geassimileerde stromingen zorgden voor onenigheid. Zo beschreef Mechanicus op 3 juli 1943 deze woordenwisseling over de sabbat: 'Je bent een jood en je hebt je te houden aan de wet. Je weet heel goed, dat je op sjabbes niet met vuur mag omgaan. Jij rookt dan geen sigaretje, maar je vroomheid kunnen ze me gestolen krijgen. Je moet me maar eens zeggen wat het roken van een sigaret met godsdienst te maken heeft. Snotneus, ik kon je vader wel zijn. Jullie hebben geen eerbied voor de ouderdom en niet voor de Torah. Jullie hebben het onheil over ons gebracht. Hitler is een werktuig in de hand van God om jullie te straffen. Denk daar maar 's over na.'

De ernstigste spanningen waren die tussen de Nederlandse en Duitse joden. Hun onderlinge afkeer was vaak zó groot, dat deze zich soms liet vergelijken met de haat die de totale joodse gemeenschap had tegen de Duitse bezetters. In juni 1943 maakte Mechanicus melding van het volgende: 'Dezer dagen kregen een Nederlandse en een Duitse jood onenigheid over een plaats op een bank. De Nederlander, die er zat, stond bij het naderen van een vriend op om hem te begroeten; de Duitser maakte van de gelegenheid gebruik om de plaats te bezetten. De Nederlander wendde zich na het gesprek tot de Duitser en zei: Pardon, mijnheer, die plaats is bezet. De Duitser, kwaad, brieste: *Bezed, bezed, wie ist eigentlich bezed, die Deutscher of die Holländer?*' Mechanicus greep juist dit incident aan om uitgebreid de haatgevoelens tussen de beide groepen te beschrijven, 'niet om de grofheid van het grapje zelf, maar omdat het precies uiting geeft aan de werkelijke gevoelens van de

Duitse joden tegenover de Nederlandse joden in dit kamp (...) Hier smeult het onder de oppervlakte tussen broeders van hetzelfde ras. Zij kunnen elkaar niet lijden.' Mechanicus zélf mopperde vaak over de 'Duitse *Schnauztoon*, waarover de Nederlandse joden vol zitten met klachten (...) Zij commanderen, schreeuwen, blaffen, snauwen, krijsen, intimideren.' In zijn dagboek belichtte hij de achtergronden die tot deze slechte verstandhouding leidden: 'De Duitsers hebben minachting voor hun Nederlandse kampgenoten, de Nederlanders haten de Duitse joden, niet zó fel als zij het de Duitse nationaal-socialisten doen, maar zij haten hen dan toch, omdat zij Duitsers zijn, Pruisen. De verhouding is gecompliceerd. De Duitse joden spelen hier de baas, precies zoals de Duitse Ariërs gewend zijn de baas te spelen daar waar zij komen (...) Ter verklaring en rechtvaardiging van hun bazigheid zeggen de Duitsers: Wij waren hier in het kamp allang voordat de Nederlanders kwamen; wij hebben al sedert 1933 de ellende van het nationaal-socialistische regime doorstaan (...) Jullie zijn pas in 1940 begonnen de ellende ervan te ondervinden.'

Ook Mechanicus erkende gedeeltelijk hetgeen door de Duitse joden werd aangevoerd. 'Maar,' beargumenteerde hij in een denkbeeldig antwoord aan de Duitse kampbewoners, 'de Nederlandse joden zijn jullie, toen jullie eenmaal in Nederland waren (...) toch bijgesprongen (...) Jullie hebben in ieder geval de gastvrijheid van de Nederlandse joden genoten. Jullie hadden zo kameraadschappelijk, zo broederlijk kunnen zijn, toen zij tenslotte door hetzelfde lot met jullie werden samengebracht, gelijk-op te delen, zij het uit de enkele overweging, dat zij op hun eigen grondgebied waren.' Tevens concludeerde hij dat de Nederlandse joden stelselmatig werden achtergesteld: 'Algemeen is bekend, dat voor Schlesinger de Joodse Raad niet telt (...) dat diens gezag minniem is en dat wanneer een Nederlandse jood iets bereiken wil, een vrijstelling, een functie, hij zich bij voorkeur rechtstreeks tot de Duitse joden van gezag wendt (...) Onmiskenbaar is, dat de Duitse joden misbruik hebben gemaakt van hun voorrangspositie en daarvan nog stééds misbruik maken.'

Met name over dit laatste maakte Mechanicus zich bijzonder kwaad. Gedeeltelijk klonk deze woede ook door in zijn dagboek. Vaak liet hij anderen hierover aan het woord: 'Doktersvrouw: De Duitse joden blaffen en brullen de hele dag, blazen elke kleinigheid op tot een geweldig feit en dreigen iedereen, die niet onmiddellijk gehoorzaamt, met transport.'

Hanneke van den Bergh, een van de Westerborkse getuigen: ‘Mechanicus wond zich altijd ontzettend op over de *Alte Kampinsassen*. Als er iets gebeurde, riep hij: Dat moeten we goed onthouden hoor, voor later. Ik blijf hameren op die felheid van hem. Die was echt heel opvallend. Hij kon ineens zo’n onderwerp vastgrijpen, heel indringend. Dat was typisch Mechanicus. Gedeeltelijk had hij gelijk, gedeeltelijk ook niet. Dat die *Kampinsassen* al voor de oorlog in Westerbork waren gestopt, was natuurlijk helemaal fout. Wij hebben daar niets aan gedaan, nooit gedacht van: die mensen moeten we helpen, die moeten niet in zo’n kamp, want straks volgen wij. De *Kampinsassen* waren boos en dat hebben wij nooit goed ingeschat, zeker niet toen we zelf in Westerbork zaten. Wij zagen dat zij in een betere positie zaten dan wij, dat zij er beter voorstonden. Wij haatten hen over het algemeen, maar dat gevoel was niet helemaal terecht. Die mensen droegen al een stuk drama met zich mee van vóór de oorlog.’

In augustus 1943 werd Mechanicus betrokken bij pogingen om de relatie tussen de Nederlandse en Duitse joden te verbeteren. Dit gebeurde op voorspraak van de eigenaardige kampbewoner Trottell, die bij Schlesinger en Gemmeker een potje kon breken en probeerde bij hen in de gunst te blijven. Trottell was een statenloze jood, een oud-koerier van het Duitse ministerie van Oorlog; op grond hiervan genoot hij bijzondere privileges. Hij was het prototype van de kampbewoner die leed aan, zoals dat genoemd werd, ‘msw’, ofwel *Macht Sich Wichtig*. Trottell beschikte over een enorme hoeveelheid ‘vitamine R(elaties)’. Uiteindelijk zou hem dat toch niet baten want hij werd, nog eerder dan Mechanicus, door commandant Gemmeker op de transporttrein gezet.

Over de zogenaamde verzoeningspogingen noteerde Mechanicus op 3 augustus 1943: ‘Trottell zegt, dat ik een verantwoordelijke functie krijg, direct onder Schlesinger. Deze heeft Trottell gevraagd of ik in staat ben orde te houden. Ik ben benieuwd, wat hij met mij voorheeft.’ Voorts meldde Mechanicus dat er een bijeenkomst tussen Schlesinger, Trottell en hemzelf zou komen, waarop gesproken zou worden over ‘maatregelen om te voorkomen, dat zij [de Duitse en Nederlandse joden] elkaar straks in de haren vliegen.’ Verwonderd en vertwijfeld vroeg hij zich af: ‘Denken Schlesinger en Trottell dat ik een wonderdokter ben en dat ik de haat, die de Duitse joden zich hier op de hals hebben gehaald, kan bezweren?’ Toch moet Mechanicus hebben ingezien dat hier een kans lag om zich in het kamp ‘nodig’ te maken. Hij dacht na over een strategie, waarbij hij zelf een rol zou kunnen spelen,

zonder dat hij de Duitse kampautoriteiten te veel in de kaart zou spelen. Dit was het dilemma waar Mechanicus, evenals vele andere kampbewoners, voortdurend mee geconfronteerd werd. In hoeverre kon en mocht men met de 'vijand', de Duitse bezetters en de *Kampinsassen*, meespelen om zichzelf en het gezin tegen deportatie te beschermen? Mechanicus vond voor dit principiële probleem een middenweg. Hij was een strateeg, overeenkomstig het schaakspel dat hij ook in Westerbork speelde. Was hij aan zet, dan lanceerde hij op het juiste moment een initiatief dat veelbelovend oogde, maar in werkelijkheid niet veel méér bleek te zijn dan een onschuldige, losse flodder. Zo merkte een kampvriend eens op zeer verrast te zijn dat Mechanicus zo lang in Westerbork kon verblijven. Hij vroeg hem hoe hij dat klaarspeelde en deze antwoordde kortaf: 'Protectie van Schlesinger.' Toen diezelfde vriend insinueerde dat daar 'zeker iets tegenover' stond, zei Mechanicus: 'Ik denk van wel. Wat ik zonder mij te compromitteren voor hem zou kunnen doen, zal ik doen.'

De wens van de kampautoriteiten om de onderlinge relaties in Westerbork te verbeteren, had een duidelijke achtergrond. Op dat moment, zomer 1943, heerste bij een aantal gezaghebbenden in het kamp reeds de opvatting dat Duitsland de oorlog op den duur zou verliezen. Mechanicus zinspeelde hier in zijn dagboek diverse malen op. Tijdens een ontmoeting met dr. Spanier bijvoorbeeld, kwam een jonge *Untersturmführer* het vertrek binnen. Zodra de soldaat vertrokken was, vroeg Mechanicus aan Spanier: 'Gelooft hij dat de oorlog gauw uit is?' Dr. Spanier lachte spottend en antwoordde: 'Ja, maar hij gelooft ook dat Duitsland de oorlog wint.'

De aangekondigde ontmoeting met Schlesinger en Trottel vond plaats op dinsdagavond 3 augustus 1943. Tijdens dit gesprek kwam de afloop van de oorlog eveneens aan de orde. Schlesinger bood een sigaar aan, en Mechanicus ontvouwde hem zijn ijlings bedachte inzichten: 'Het ziet ernaar uit dat bij het eindigen van de oorlog Westerbork het terrein zal worden van moord en doodslag. Dat kunnen de joden zich niet veroorloven (...) Wij mogen geen onvermijdelijke rancunes scheppen, die na de oorlog in de weg zouden staan van een behoorlijke regeling van het joodse vraagstuk.' Hij pleitte bij Schlesinger voor de vorming van een Nederlands-Duitse contactcommissie, 'om de gedachte te verbreiden, dat de Nederlandse en Duitse joden hun veten moeten begraven en (...) die, in geval van nood, zou optreden om daden van geweld te voorkomen.'

Schlesinger was het met zijn denkbeelden eens en uitte de wens, 'dat ik mij zou belasten met het bijeenbrengen van een aantal Nederlandse joden, die mijn opvattingen deelden en bereid waren met hem te confereren. Daarin zou mijn functie bestaan,' aldus Mechanicus, die vervolgens op 27 augustus berichtte dat in beginsel een arbitragecommissie was opgericht, waarin behalve zijn persoon, twee *Alte Kampinsassen* zitting hadden. 'De Duitse joden hebben opeens een geweldige behoefte aan verzoening,' schamperde hij.

Nog een enkele maal kwam hij op dit project terug, zonder dat er van opzienbarende vorderingen sprake was. Alle besprekingen en initiatieven van de commissie bleven in het beginstadium steken en na enige maanden van ongeregelde en weinig constructieve handelingen, stierf het hele vredesinitiatief een stille dood. Mechanicus zou echter nog lange tijd worden aangemerkt als de man die werkte ten gunste van de verzoening tussen de Nederlandse en Duitse joden. Dit leverde hem op waar het hem om was begonnen: enkele maanden de zekerheid te zijn *gesperd*. Hij schreef aan Jo Heinsius dan ook met recht over zijn betrokkenheid bij dit plan: 'Aan deze taak heeft Mec het te danken, dat hij nog in het kamp is.'

Geheel haaks op de spanningen en dramatische taferelen in het *Durchgangslager* stonden de professionele revue- en cabaretvoorstellingen en klassieke concerten, gegeven door artiesten van naam, die zelf tot de kampbewoners behoorden. Ondanks dat transporttreinen de mensen met duizenden tegelijk wegvoerden, werd er op andere momenten in Westerbork opgetreden, gezongen, gedanst en gelachen. Het was een wrang onderdeel van het kampleven. De joodse artiesten werden gedwongen mee te werken; het verlengde hun verblijf in Westerbork. De Duitse kampleiding vermaakte zich op zulke avonden uitstekend, en op de achterste banken mochten de joden, als zij dat verkozen, eveneens méégenieten. 'De joden schamen zich niet dit cabaret te frequenteren,' noteerde Mechanicus. Dat deze absurditeit in schril contrast stond met de werkelijke situatie in Westerbork, en deze realiteit ook niet kon verhullen, beschreef hij op 16 september 1944: 'Gisteravond nog eens naar de revue geweest (...) Maar het grootste deel van het publiek is toch niet bereid zich te laten gaan; het blijkt psychisch geremd (...) Velen, Duitse en Hollandse joden, weigeren naar de revue te gaan: de eersten omdat hun de tegenstelling tussen de "lol" en de tragiek der transporten schrijnt; de anderen omdat zij niet kunnen genieten terwijl hun familieleden, vrouwen, mannen of kinderen, in Po-

len een onbekend lot ondergaan zonder vreugde, zonder vertier, in gebrek.'

Mechanicus bezocht deze voorstellingen vaak, niet omdat hij dat graag wilde, maar omdat hij vond dat hij het moest: 'Westerbork heet het beste cabaret van Nederland. Nationaal-socialistische bonzen komen naar hier om het te zien. Het bloed kruipt waar het niet gaan kan! Ik ga erheen, moet als kroniekschrijver zien, niet wát er gebeurt, maar hóe het gebeurt,' rechtvaardigde hij zijn aanwezigheid.

De revues en concerten vonden plaats in de registratiezaal, die voor deze gelegenheden tot theater was omgebouwd. De voorstellingen werden door Mechanicus uitvoerig in zijn schriften beschreven. Hij vond de optredens meestal zeer matig van kwaliteit. Na een concert in augustus 1943 meende hij: 'Het hele concert was één brok hels lawaai, waarin alle muzikaliteit hopeloos verzoop. Met een gevoel van schaamte, dat mijn rasgenoten-in-de-ellende zich op last van de *Obersturmführer*, die tuk is op gezellige avondjes, zó laf en karakterloos aanstellen, ben ik huiswaarts gegaan. Wat een geestelijke drek, wat een stal!'

Ook de cabaretuitvoeringen kwamen in Mechanicus' notities aan bod. Talloze bekende, vaak Duitse, artiesten werden door hem met naam genoemd: Kurt Gerron, Camilla Spira, Chaja Goldstein, Jetty Cantor, Max Ehrlich, Willy Rosen, Erich Ziegler, Jozef Baar, Hans Engel, Otto Aurich. Ook het populaire zangduo Jonny en Jones verbleef in Westerbork. Zij allen zouden regelmatig aan de cabaretprogramma's meewerken. Over de voorstelling van 4 september 1944, maakte Mechanicus dit verslag: 'Gisteravond naar de première van de revue geweest van de *Bühne Lager Westerbork, Leitung Max Ehrlich. Humor und Melodie. Revue in achtzehn Bildern von Willy Rosen. Musik: Willy Rosen und Erich Ziegler* (...) Toen de commandant binnenkwam verrees de hele zaal; hij gaf door zijn twee handen op te steken te verstaan, dat men weer kon gaan zitten (...) De revue: een mengeling van schetsen uit de oude doos en milde bespotting van toestanden en verhoudingen in het kamp. Geen enkel scherp woord, geen enkel wrang woord, maar een beetje lichte ironie (...) Het (Duitse) publiek was verrukt en zong vaak de melodietjes mee. De commandant had schik als een kind: zalig zijn de armen van geest. Eén van de slagzinnen is mij bij het naar huis gaan bijgebleven: *Wenn man bis zum Halse in dem Dreck sitzt, was hat man dann zu zwitschern?* Wij zitten hier allen tot over de hals in de drek en toch kwinkeleert men. Psychologisch raadsel. Operettemuziek bij een geopend graf.'

In Westerbork werd geleefd, met alle gebeurtenissen, alledaagse dingen, hoogte- en dieptepunten van dien. In *Dépôt* biedt ruimte aan deze soms grappige, soms trieste, soms bizarre voorvallen en 'kommer-enkwelletjes'. Het boek bevat talrijke rake dialogen, schetsen en typeringen, die zich enigszins laten vergelijken met de rubrieken en stukjes die Mechanicus in oorlogstijd voor het *Handelsblad* maakte. Ze zijn echter directer neergeschreven, recht uit zijn pen, zonder het wat hoogdravende en ambtelijke taalgebruik dat zijn *Handelsblad*-artikelen soms kenmerkte.

'De sfeer van Westerbork is die van een filmstad: kunstmatig, surrogaat,' concludeerde Mechanicus. Menigmaal tekende hij een luguber beeld van het kamp op: 'Dezer dagen is een baby van negen maanden binnengebracht als strafgeval. Het kindje is in het ziekenhuis opgenomen. Toen een paar dagen geleden de kinderen, die in het ziekenhuis liggen, naar buiten werden gebracht om te genieten van de zon en van de frisse lucht, moest de baby van negen maanden binnenblijven. Omdat het een s-geval is, dat wel eens zou kunnen vluchten. Recht is recht, en voorzichtigheid is de moeder van de porseleinkast.'

Ondanks alle ellende had hij oog voor de spaarzame mooie dingen, die in Westerbork te zien waren. Hij schreef over 'bloeiende lupinen' en over de Drentse wolkenpartijen. Mechanicus keek vaak naar de lucht en de wolken. Hij zag in de, vooral nachtelijke, hemel het voor hem onbereikbare verlangen om vrij te zijn, te gaan en te staan waar hij verkoos. Zulke dromen leverden een fraaie sfeertekening als deze op: 'De halve maan stond vanavond als een dodenmasker, wasbleek, tegen het vlokkig wit floers van de hemel. Oscar Wilde-sfeer, uit Salome. De zon was als een bloedrode ballon ondergegaan, in de eindeloze heide weggezonden (...) De luchten hier zijn fascinerend. Zij hebben een eigen leven: zij zijn eindeloos bewogen, kleurrijk, grillig, groots. Zij decoreren de eenzaamheid van het onherbergzame, mauve-kleurige landschap.' Ook in zijn typeringen van de mensenmassa om hem heen, trof Mechanicus de situatie menigmaal zeer goed: 'Naast mij huist een mannetje, van beroep musicus, dat er halfnaakt uitziet als het jong van een chimpansee: een gedrochtje, klein, gedrongen, met opgezet buikje, alsof er een grote bal in zit, glinsterende oogjes, lange armen. Hij voelt zich uitstekend thuis zo hoog tussen zijn potjes en pannetjes en kartonnen dozen. Hij krabt zich als een jonge chimpansee.'

Zelfs de humor ontbrak in Westerbork niet; vaak geforceerd, zoals in de verplichte cabaretvoorstellingen, soms spontaan en meestal bitter.

Mechanicus geeft in zijn boek talloze voorbeelden: 'Moeder zit met haar dochttertje aan het avondeten. Dochttertje trekt vies gezicht tegen de pudding. Moeder: Hoor eens, als je je pudding niet opeet, ga je zónder mammie op transport.' En: 'Onderwijzer vraagt de jongens: Wat komt uit Gouda? Kaarsen. Wat komt uit Schiedam? Jenever. Wat komt uit Beverwijk? Aardbeien. Wat komt uit Barneveld? Joden.'

23 De 'schurftige slang'

De transporten liepen als een rode draad door Mechanicus' dagboek. Hij beschreef ze vrijwel wekelijks, vanaf het moment dat op maandagnacht in de barakken de namen werden afgeroepen tot en met het vertrek van de trein. De toekomst ná Westerbork was voor iedereen een onzekere angstverschijning: van het oosten, Auschwitz, wist men niets, ook al vertrokken wekelijks duizenden naar dit onbekende oord.

De eerste maal dat Mechanicus als ooggetuige een transport versloeg was op dinsdag 1 juni 1943, toen een groep van ruim 3000 kampbewoners naar, zoals achteraf kon worden vastgesteld, het vernietigingskamp Sobibor in Oost-Polen vertrok. Hij noteerde in zijn dagboek: 'De transporten blijven walging wekken. Zij geschieden in werkelijkheid in beestenwagens, die bestemd zijn voor het vervoer van paarden (...) De bannelingen zijn schunnige landverhuizers, die niets anders bezitten dan wat zij aan hebben en wat aan hen hangt. Mannen, stil, strakke gezichten, vrouwen, vaak snikkend. Ouden van dagen: strompelend, voorover vallend onder de last over de slechte weg, soms door modderpoelen (...) De ballingen worden door gereedstaande OD'ers omsingeld en geteld volgens een van de barak meegenomen lijst en gaan regelrecht de trein in. Wie aarzelt, wie treuzelt wordt geholpen; soms aangedreven, soms geduwd, soms geslagen, soms gestompt, soms met de laars overtuigd, regelrecht de wagen ingetrapt.'

De transporten werden iedere week begeleid door leden van de *Ordnungsdienst*, de OD. Deze joodse kamppolitie was voortgekomen uit het reeds eerder opgerichte brandweerkorps in het kamp. De OD vormde een cruciaal onderdeel van het kampsysteem, waarbij joden hun medejoden hielpen deporteren. 'Een gedeelte van de OD'ers, Duitsers én Nederlanders,' schreef Mechanicus, 'is getrokken uit de heffe der joden, ruwe, grove kerels, zonder beschaving, zonder gevoel, zonder mededogen, die slechts leven voor de sigaret en het gemakkelijke avontuurtje met vrouwelijke soortgenoten. Zij dragen, evenals de *Grüne Polizei*, groene uniformen en hoge kaplaarzen. Zij vinden voor hun botte manieren een voorbeeld in die van hun Duitse collega's, die kwistig met de vuist en snel en hard met de kaplaars zijn. De joden in het kamp duiden hen aan met: de joodse ss. Zij zijn gehaat als de pest, men zou menigeen hunner levend kunnen villen, als men zou durven.'

Mechanicus rapporteerde over het verdere transport van deze dag als volgt: 'Mannen en vrouwen worden, oud en jong, ziek of niet, dooreen samen met kinderen, met baby's, in een-en-dezelfde wagen gestouwd. Gezonde mannen en vrouwen tussen mannen en vrouwen met ouderdomskwalen, die voortdurende verpleging behoeven, mannen en vrouwen, die de controle over bepaalde primaire lichaamsfuncties hebben verloren, lammen, doven, blinden, maaglijders, imbecielen, dementen. Alles op de naakte grond, tussen en op de bagage, dicht op elkaar geklit. Een ton, één tonnetje voor al deze mensen, in de hoek van de wagen, waar zij *devant tout le monde* hun behoefte kunnen doen; één tonnetje, dat te klein is voor zoveel mensen (...) De agenten van Lippmann, Rosenthal & Co volgen de ballingen op de voet in de trein; wringen nog de laatste kleine bezittingen uit hen, klein bankpapier, vulpenhouders, horloges, onder intimidatie en muilperen. Wie niet nog in de barakken aan vrienden en bekenden zijn laatste eigendommen heeft weggeschonken of in bewaring gegeven, poogt ze, indien hij daarvoor de kans ziet, uit de trein te werken (...) Joodse Gestapo, als spionnen langs de trein opgesteld, gaan na het vertrek als hyena's langs de baan op zoek naar geld, bankpapier. Als de wagons vol zijn, het voorgeschreven quantum ballingen is afgeleverd, gaan de wagons tot op een kier dicht. De commandant geeft het sein tot vertrek: een wenk met de hand. De fluit gilt, meestal omstreeks elf uur; zij gaat allen in het kamp door merg en been. De schurftige slang schuifelt met gevulde ransel weg. Schlesinger en zijn gevolg springen op de treeplank: zij rijden een stuk mee, voor het gemak, anders moeten zij het stuk teruglopen. Wat slijtage van de schoenzolen veroorzaakt. De commandant slentert volstaan weg; dr. Spanier wandelt, handen op de rug, het hoofd in zorgelijk nadenken gebogen, terug naar de spreekkamer. Iedereen in het kamp maakt een kotsgeluid als hij over het transport wat zeggen wil. Drieduizendenvijftig man zijn vandaag vervoerd. Rotstemming in het kamp.'

In zijn dagboek beschreef Mechanicus talloze van dergelijke transporten, het ene nog weerzinwekkender dan het andere. Er werd, zolang de dinsdagse dodentrein niet het onherroepelijke 'afscheid' had gefloten, nog op een wonder gehoopt. Men weigerde namelijk tot het laatst toe te geloven in een systeem, waarin aan groepen kampbewoners de rol was toebedeeld om in Westerbork de ondergang van hun eigen lotgenoten te organiseren. In werkelijkheid waren de gedeporteerden redeloos verloren.

Naarmate de tijd verstreek en het menselijk leed in Westerbork groter werd, kon Mechanicus zijn emoties in zijn dagboek niet altijd bedwingen. Dit werd onder meer duidelijk uit de afschuwelijke transportdinsdag van 9 februari 1944, die tegen het eind van het dagboek wordt beschreven. In het relatief korte tekstgedeelte staan vrij veel herhalingen, hetgeen bij Mechanicus bijna nooit voorkwam: 'Het transport van de zieken van de ziekenbarakken naar de trein gisteren tart elke beschrijving. Om twee uur in de nacht zijn de verplegers reeds begonnen met het aankleden van de voor transport aangewezenen. OD'ers, die met paard-en-wagen voorreden, hebben de zieken op bedden naast en op elkaar op de wagen *geschoven, zoals men lijkkasten in een lijkwagen schuift*. Terwijl natte sneeuw uit de *donkere hemel* droop en alles met een klam, klef wit waas bedekte, in *het donker* van een wintermorgen. Zo zijn ze ook naar de beestentrein gereden, hobbeland en hotsend, waar zij ook onder de blote *hemel* stonden, wachtend op hun inlading, *zoals men lijken schuift in de lijkwagen*. Kinderen met roodvonk en difteritis zijn huilend naar de slang gedragen. Ouderloze kinderen uit het weeshuis. Misschien wel het *beestachtigste* transport van alle transporten, die er zijn gegaan. Men raakt door de veelheid, de grofheid, de *beestachtigheid* het zicht erop kwijt, maar dit transport spande toch wel de kroon wat betreft gebrek aan consideratie voor de zieken. Nog voor het transport vertrokken was, was er reeds één zieke overleden. Een lege wagen gaat met de trein mee, gereserveerd voor hen, die onderweg sneuvelen.'

Tijdens de laatste maanden van zijn verblijf in Westerbork, gebeurde dit vaker. Dat hij zijn zakelijke toon steeds moeilijker kon vinden en dat de persoonlijke bezinning op zoveel leed moest doorbreken, was begrijpelijk. Op 1 februari 1944 schoot Mechanicus' anders zo beheerste pen ook al uit: 'Waar zijt gij, duizenden en tienduizenden, die zijn weggesleurd, van de ene plaats naar de andere, wat is uw lot? Gij zwijgt, omdat men u belet u kenbaar te maken. Wij staan amechtig van opwindning, van verontwaardiging, van walging, die het ene transport voor, het andere na, in ons wekken.'

Wie *In Dépôt* leest, vraagt zich onwillekeurig af wat men in Westerbork wist van de verschrikkingen die de kampbewoners in Duitsland en Polen te wachten stonden. Mechanicus bleef hier vaag over; hij had immers geen betrouwbare informatie tot zijn beschikking. Pessimistisch toch als hij was, tekende hij al in zijn eerste dagboeknotitie van 28 mei 1943 een gesprekje met een emotionele arts op, waarin werd

gesproken over de 'vernietiging' van de joden. De wekelijkse deportatietransporten omschreef hij als 'de gebruikelijke moordprocessie' van iedere dinsdag. Voorts noteerde hij: 'Het wantrouwen ten opzichte van, en de vrees voor Polen groeien, sinds de joden zo schunnig worden geëxpedieerd. Onder de weinige intellectuelen, die zich tot dusverre in het kamp bevinden, heerst de overtuiging, dat Polen het eind van alles betekent, dat de joden de martelgang niet volhouden indien de oorlog nog lang aanhoudt (...) Het is de grote vraag, in hoeverre de Nederlandse joden zelf hun geboortegrond en woonplaats zullen terugzien.' In *Dépôt* bevat meer van dergelijke onzekere toekomstverwachtingen.

Met zekerheid kan worden gesteld dat de kampbewoners in Westerbork van de gruwelijke waarheid achter de abstracte benaming 'Polen' geen kennis hadden. Van de massale vergassing in de vernietigingskampen wist men in Westerbork niets. Het Oosten werd gevreesd, omdat de joden dachten daar in werkkampen zware arbeid te moeten uitvoeren, eventueel tot de dood erop zou volgen. Mechanicus noemde dit vermoeden enkele malen: 'Dinsdag a.s. gaan weer duizend mannen, vrouwen en kinderen naar Polen om daar onder de nationaal-socialistische knoet dwangarbeid te verrichten,' schreef hij bijvoorbeeld in februari 1944, toen hij toch al bijna 16 maanden in Westerbork verbleef.

De algemene stemming in het kamp was dan ook dat de ouderen pessimistisch en de jongeren vrij optimistisch en hoopvol gestemd waren; deze laatste groep had immers een kans om Duitsland of Polen te overleven. Er staan in Mechanicus' dagboek ontroerende aantekeningen over het naïeve geloof van sommigen, die in het Oosten nog een vleugje toekomst zagen, ondanks dat nooit één van de eerder vertrokken een geruststellend bericht had kunnen sturen.

Mechanicus was desalniettemin zeer negatief en vol zorgen over de toekomst van zijn joodse medemensen: 'Nog altijd weet men niet, wat er met de gedeporteerde joden in Polen gebeurt (...) De winter vordert; men vreest dat als deze winter de beslissende slag niet valt, de oorlog weer de hele zomer zal voortduren en dat geen enkele jood zich dan meer op Nederlandse bodem zal bevinden. De hoop wisselt af met de vrees: waar gaan we heen, wat is ons lot, wat onze toekomst?' vroeg hij zich op 25 januari 1944 af. En een week eerder: 'Hitler wil de joden uitroeien. Dat heeft hij meer dan eens gezegd. Hij roeit ze uit in klassen, zoals een begrafenisonderneming haar dode leden in klassen ter aarde bestelt. Wie naar Polen gaat, krijgt een beestenwagon, wie naar Celle gaat een personenwagon met versnaperingen onderweg, wie naar

Theresienstadt gaat een personenwagon met alleen brood (...) Hitler speelt begrafenisondernemer en neemt de hoed af voor joden, die in het leven een bevoorrechte positie innamen.'

Ook andere kampbewoners liet Mechanicus over dit onderwerp aan het woord, zoals een kamparts: 'Van optimisme kan geen sprake zijn. Wie zich optimist noemt, geeft zich over aan luchthartigheid. Die heeft nog niets geleerd van de harde feiten. Wat horen wij uit Polen? Zo goed als niets. Een enkele maal komt eens clandestien een brief door, waarin een paar nietszeggende regels staan en daaraan klampt men zich vast en ontleent daaraan steun voor zijn optimisme. Van de gesneuvelden horen wij niets. Nee, het optimisme kan niets veranderen aan de werkelijke toestand. Het is een beroerde boel. Wie naar Polen gaat, is afgeschreven.'

Zinspeelde Mechanicus in zijn dagboek diverse malen op een mogelijk fatale afloop voor de joden, evengoed stuurde hij op 31 augustus 1943 hoopvol een brief naar onbekende oorden, naar zijn vriendin Olga Moskowsky-Elias: 'Vandaag een brief verzonden naar Olga: "*Ein Strom von guten Gedanken geht unaufhörlich nach Dir aus. Gott gebe dir Kraft. Gott behüte Dich.*" Of deze brief aankomt? Hij gaat over de schijven van de ss.'

24 Vluchten?

Naarmate Mechanicus' verblijf in Westerbork vorderde, werden zijn notities feller en emotioneler. Gedurende de herfst en winter van 1943 en de eerste maanden van 1944, klonken zijn woede en onmacht nadrukkelijk in zijn aantekeningen door: 'De mensen zijn walgingwekkend. Hun adem stinkt: hun tong is gedompeld in seksuele drek, die zij onophoudelijk uitbraken. Een voorbijgaande vrouw of meisje is vaak het voorwerp van geile spot, elke opmerking die zich daarvoor leent, geeft aanleiding tot geslachtelijke aardigheidjes. Zoals kleine kinderen zeggen: poep,' schreef hij. Eind oktober 1943 gaf hij duidelijke signalen omtrent zijn depressiviteit af: 'Mijn lust tot schrijven is de laatste tijd getemperd (...) Mijn energie laat mij wel eens in de steek en mij ontbreekt de prikkel, mijn notities te maken (...) Zeker is, dat het leven hier afstompt en dat men zich tegen deze afstomping voortdurend verzetten moet om van het leven nog iets te maken. Dat kost energie.' Op maandag 7 februari 1944, de eerste dag van zijn 16de maand in het kamp, gaf Mechanicus toe: 'Ik heb er meer dan genoeg van, méér dan (...) Ik ben hard op weg een mensenhater te worden (...) Ik haat de massa, die slechts toegankelijk is voor demagogie en kleine middelen en die als kleine kinderen reageert.'

Een interessant aspect aan Mechanicus' verblijf in Westerbork, is de vraag of hij zich in werkelijkheid zo afstandelijk, bijna stoïcijns, gedroeg als zijn dagboek vaak suggereert. Uit de gesprekken met de ooggetuigen die Mechanicus in Westerbork hebben gekend, komt een wat ander beeld van hem naar voren; een indruk die meer overeenstemt met Mechanicus' onstuimige karakter.

Hanneke van den Bergh was van mening: 'Mechanicus filosofeerde veel en baseerde daar theorieën op. Hij was privé over het algemeen anders dan uit zijn dagboek blijkt: somber, melancholiek, pessimistisch en ongewoon fel. Ik geloof dat hij daar bezorgd over was, dat die woede hem nog eens de das om zou doen. Hij was overal kwaad om. Bij ons was dat anders. Dat had te maken met de mate waarin bepaalde gebeurtenissen je persoonlijk troffen. Maar bij hem niet. Hij zag van alles.'

Ze wees erop dat Mechanicus over een flinke strijd lust beschikte: 'Ik had aldoor het gevoel dat hij wraak wilde nemen, op de Duitsers en de

anderen die ons dit aandeden. Hij vertrouwde de mensen voor geen cent, hij zag ze omdraaien als een blad aan een boom. Dat gevoel van wraak was overheersend. Vandaar dat hij innerlijk kookte. Die felheid pikte je op, dat beroerde je. Als je hem hoorde praten, dacht ik vaak: Ja, dat is inderdaad zo, hij heeft een punt.'

Handelsblad-collega Julius van der Wielen behoorde met zijn vrouw tot de zogenaamde Barneveld-groep. Op 30 september 1943 arriveerden zij in het kamp. 'Ik wist niet dat hij hier zat,' vertelde Van der Wielen. 'Ik was hem al jaren uit het oog verloren. Ik heb hem vrijwel direct na aankomst in Westerbork ontmoet. Hij stond erbij, toen onze groep arriveerde.'

Peinzend zei hij: 'Hij was toch wel een wonderbaarlijke figuur, een *Einzelgänger*, ondanks zijn vele contacten. Later begreep ik dat Mechanicus overal op af kon gaan, dat tekent zijn merkwaardige status. Hij was zeer verrast mij te ontmoeten. We zagen elkaar af en toe in Westerbork, maar niet vaak. Mechanicus liep de hele dag door het kamp. Hij was zéér beslist, gedurfd zelfs in zijn meningen. Tijdens een van onze eerste ontmoetingen benadrukte hij niet het minste vertrouwen te hebben in welke lijst dan ook. Zelfs de Barnevelders gaf hij weinig kans op behoud. Toen bleek dat ik ook tot die groep behoorde, zei hij iets van: Nou daar geeft de lommerd ook geen geld op.'

Een andere getuige die Mechanicus in Westerbork ontmoette, was de psychiater Hanny Ladee-Levy. 'Ik was destijds een meisje van net twintig. Mechanicus was veel ouder, maar toch heb ik veel met hem zitten praten. Hij kon de dagelijkse gebeurtenissen sterk relativiseren. We hadden het veelal over dingen die met het kamp niets te maken hadden: een geestelijke vlucht voor alle verschikkingen. Dat kon je beslist niet met de meeste anderen die in Westerbork zaten. Zij waren veel te druk met zichzelf bezig, om over de dagelijkse beslommeringen één te kunnen kijken. Mechanicus kon dat wel en ik probeerde op mijn manier hetzelfde.' Zij beschreef hem op identieke wijze als de anderen: 'Een magere man, fel gezicht, zeer doordringende ogen, heel actief, levendig, slungelig zelfs, zoals hij liep. Hij droeg altijd een zwarte flam-bardachtige hoed. Hij deed zich voor als een bohémien en kwam nogal eens in conflict met anderen. Mechanicus was, lijkt mij, geen makkelijke man. Maar dat zeg ik nu achteraf. Hij viel buiten de gevestigde orde en koos daar ook bewust voor. Ik zag hem als een soort speelman, met iets literairs, dat straalde hij uit, zoals veel artiesten. In hun directe contact met anderen vaak heel lastig.'

Al in een van zijn eerste brieven aan Jo Heinsius zinspeelde Mechanicus op een eventuele ontsnapping uit het kamp: 'Als een ongunstige wending in mijn toestand te voorzien zou vallen, [zou] ik een andere weg [willen] inslaan en de voorkeur geven aan een koudwaterkuur, die ook bij anderen, die aan mijn kwaal leden, goed gevolg heeft gehad.' De 'koudwaterkuur' of het 'onder water gaan' waren de bewoordingen die Mechanicus soms gebruikte, als hij over vluchten schreef. Ook in zijn dagboek fantaseerde hij af en toe over dit idee. Zeer nadrukkelijk deed hij dat op 29 juli 1943, de dag dat zijn broer uit het kampziekenhuis werd ontslagen en terug mocht naar Amsterdam. Ben was ernstig ziek en bovendien gemengd gehuwd; hij had een Duitse echtgenote. Die dag noteerde Mechanicus: 'Ik had gemakkelijk kunnen ontsnappen (...) Met de twee leden van de *Ordnungsdienst* (...) [ben ik] tot de vrachtwagen doorgedrongen, die hem naar Assen naar de trein vervoerde. Een ogenblik heb ik in verleiding gestaan, maar (...) ik wilde in geen geval mijn broer in gevaar brengen (...) 't Is een wonderlijke sensatie, zó dicht bij de vrijheid te staan en ze af te wijzen. Alsof men zich van een aantrekkelijke vrouw afwendt.'

In hetzelfde fragment gaf hij een tweede reden om in het kamp te blijven: 'Wie zich in Westerbork kan handhaven, de transporten kan ontaarn, kan méér doen met zijn positieve gevangenschap dan de jood in Amsterdam, met zijn relatieve vrijheid of de jood, die is ondergedoken en tussen vier muren zit en elke minuut het gevaar moet duchten, geknipt te worden.'

Hanny Ladee-Levy deed verrassenderwijs verslag van een ontsnapingspoging, waarbij Mechanicus indirect was betrokken. 'Ik kende enige mensen die behoorden tot een kleine cel communisten in het kamp,' vertelde ze. 'Dat was de groep van Werner Stertzenbach. In het diepste geheim verrichtten zij illegale activiteiten, voornamelijk door gevangenen te laten vluchten. Af en toe hielp ik ze, al was dat levensgevaarlijk. Op zekere dag werd ik ter assistentie gevraagd bij de vlucht van een jongeman die in de strafbarak verbleef. Op een onbewaakt ogenblik heb ik het prikkeldraad, dat om zijn barak stond, van elkaar getrokken, zodat hij er doorheen kon kruipen. Vervolgens moest ik me een poosje over hem ontfermen, tot het donker was. Ik kon die jongen onmogelijk in onze vrouwenbarak verbergen, dus zat ik met een probleem. Ten einde raad heb ik Mechanicus gevraagd of hij mij wilde helpen. Daarin stemde hij, tot mijn grote opluchting, toe. Hij heeft die jongen een tijd in zijn barak, volgens mij in zijn bed, verborgen gehouden,

door zijn dekens en wat kleren over hem te leggen. Hij heeft daar uren liggen wachten, tot het donker was. Die avond is het hem gelukt, met behulp van mijn vrienden, uit het kamp te komen. Korte tijd later is hij toch gepakt, helaas.'

Hanny Ladee-Levy benadrukte dat zij regelmatig met Mechanicus over ontsnappen sprak. 'Ik durfde hierover in Westerbork nauwelijks te praten,' zei ze. 'Je moest altijd op je hoede zijn. Maar ik had vlucht-plannen en weet vrijwel zeker dat ik hem hierover heb ingelicht. Er staat me bij dat ik bij hem op bezoek was en heb gezegd dat ik wellicht voor hem ook een manier wist. Mechanicus bekende niet te willen, of te kunnen vluchten. Hij durfde het risico niet te nemen. Maar hij werkte wel mee, toen ik voor die jongen een beroep op hem deed en dat was moedig van hem.'

Op 4 september 1943, haar verjaardag, slaagde Hanny erin om op wonderbaarlijke wijze het kamp te ontvluchten. Zij werd hierbij door leden van de groep Stertzenbach geholpen. Als 'lijk', weggestopt in een doodskist, kon zij via het crematorium weggkomen.

In zijn dagboek noteerde Mechanicus: 'Een gevangene behoudt het recht op de vlucht, ook al dreigt de beul met represailles op hen, die niet vluchten. Zij weten, dat zij op zekere dag op transport gaan, maar zijn niet geneigd of bij machte zich daartegen te verzetten; zij gaan slechts eerder.'

Ook in de loop van 1943 bleef hij voortdurend met de ontsnappingsgedachte spelen. Op 7 oktober gebruikte hij in een brief aan Jo Heinsius deze cryptische omschrijving: 'De laatste tijd denk ik erover je weer eens op te zoeken, ook al is de reis wat ver, maar ik weet niet of je thuis bent en of het je zou schikken. Dat hoor ik bij gelegenheid wel eens.'

Jo vertelde dat zij een tijdlang in spanning heeft gezeten. 'Toen Philip schreef dat hij langs wilde komen, verwachtte ik hem elk moment hier in Nijmegen op de stoep. Daarover heb ik me grote zorgen gemaakt. Iedere keer als er gebeld werd, schrokken we op, vooral als de apotheek nachtdienst had. Ik kan niet zeggen dat ik blij ben dat het nooit gebeurd is, want stel je voor dat hij daardoor zou zijn gered. Maar áls hij was gekomen, hadden we het hier heel moeilijk gehad, want hij was absoluut geen type om opgesloten te zitten.'

Mechanicus bleef echter zitten waar hij zat en gokte op een snelle afloop van de oorlog. Ook het feit dat hij journalist was, zal hebben meegespeeld, want, zo was hij van mening, 'dan kan ik in functie optreden en gauw terug zijn.' Zelfs nog tot enkele weken vóór zijn transport uit

Westerbork mijmerde hij over de mogelijkheid het kamp te verlaten. Zo schreef hij op 16 januari 1944: 'Gisteravond weer, in het donker wandelend, met de vluchtgedachte gejongleerd (...) Zij blijft mij als sportief element bezighouden. Ik denk hoe ik, midden in de nacht in het donker langs de spoorbaan gaande, Zwolle zou kunnen bereiken en daar 's morgens de trein ergens heen zou kunnen pakken. De gedachte fascineert me.' En op 3 februari 1944: 'Gisteravond weer de kans gehad om de vlucht te nemen met een naar Amsterdam terugkerende trein. Doodeenvoudig (...) De verleiding is groot; het kost evenveel moeite ze te weerstaan als ze te volgen.'

25 Annemarie van den Bergh-Riess

In de herfst van 1943 leek het deportatiegevaar voor Mechanicus enigszins geluwd, met name door zijn betrokkenheid bij de zogenaamde Verzoeningscommissie. Toch ging het wederom bijna mis. Alles gebeurde zó onverwachts, dat Mechanicus er in de dagen die voorafgingen aan zijn bijna-deportatie, niets over schreef. Op 13 september noemde hij kort een transport, 24 uur later, naar Auschwitz, zonder zichzelf hiermee in verband te brengen. Zijn eerstvolgende notitie, gemaakt op dinsdag 14 september, was een haastig in zijn schrift neergekrabbeld afscheidsbriefje, met de volgende inhoud: '(Vijf uur 's morgens). Vandaag is mijn vonnis gevelde zonder dat ik het vooraf wist. De commandant [Gemmeke] heeft zelf de lijsten opgesteld en aldus mijn protector [Schlesinger] de weg afgesneden om mij nog langer hier te houden. Ik aanvaard dit vonnis met grote gerustheid, in de overtuiging dat ik mijn familiegenoten en vrienden zal terugzien. Hartelijk dank aan mijn vrienden, ook in Westerbork, voor de goede zorgen, die zij aan mij hebben besteed om mij goed en gezond te houden. Ik ga met de beste herinnering aan hen heen. Sterkte voor jullie allen. Tot weerziens. Philip Mechanicus.'

Diezelfde dag, 's avonds, vervolgde hij opgelucht zijn dagboek, met de woorden: 'Het vonnis is niet voltrokken, vooralsnog niet.' Daarna beschreef hij uitvoerig wat er die dag precies was voorgevallen. 's Nachts kwam plotseling de mededeling dat Mechanicus op transport moest. Er was gebrek aan 'mensenmateriaal' en wie geen absolute vrijstelling had moest mee. Gemmeke, die kennelijk geen weet had van de afspraak tussen Schlesinger en Mechanicus, had ook zijn naam aan de transportlijst toegevoegd. Mechanicus was verbijsterd, maar had zich snel in zijn lot geschikt. Hij had zijn spullen gepakt en afscheid genomen van zijn barakgenoten. Vervolgens ging hij op weg naar de trein. Daar klampte hij enkele mensen van de Joodse Raad aan, die hem verzekerden dat er op dat moment nog aan 'zijn zaak' werd gewerkt. Na tien minuten kwam dr. Ottenstein, het hoofd van de *Antragstelle*, de afdeling die belast was met het behandelen van de vrijstellingsaanvragen, aangelopen: 'Een gebilde, droge, dorre figuur in stro-geel jasje.' Hij vertrouwde Mechanicus toe: 'Wacht u maar hier, ik kom zo terug.' Na enkele minuten was hij er weer, mét Schlesinger. 'Blik van ver-

standhouding,' schreef Mechanicus. 'Hij [Schlesinger] stopte mij een briefje in de hand, met de stempel: *Lagerkommandantur*, waardoorheen de handtekening van Schlesinger.' Mechanicus hoefde dus niet weg. Hij pakte een verdwaalde kruiwagen, laadde zijn spullen op en keerde terug naar zijn barak. Hij werd van alle kanten gelukkig: 'Men vindt, dat ik verschrikkelijk geboft heb, men vindt dat ik uit de doden ben herrezen, men vindt dat ik een gelukskind ben. Ik moet mijzelf in de arm knijpen om te geloven dat ik er nog ben, dat ik niet van Westerbork ben uitgewist.'

De volgende dag, 15 september, ontmoette Mechanicus Schlesinger. Hij kreeg een ijzeren handdruk. 'Het was een vergissing,' verklaarde Schlesinger droog. Daarmee was de zaak voor hem afgedaan. Het was echter duidelijk dat Schlesingers macht om kampbewoners voor transport te behoeden, behoorlijk was geslonken. Mechanicus, die op grond van zijn ervaringen van 24 uur eerder, iets dergelijks vermoedde, bezocht dr. Ottenstein van de *Antragstelle*. Ottenstein, zijn redder-op-het-laatste-moment, bevestigde Mechanicus' bange gevoel. Hij raadde hem aan een *Antrag* in te dienen op grond van zijn ontbonden gemengd huwelijk met kind. Volgens Ottenstein was de kans op Theresienstadt dan groot. Dit advies volgde Mechanicus direct op. Hierna schreef hij Annie Jonkman, in een uiterste poging Westerbork te kunnen verlaten. Hij verzocht haar te overwegen opnieuw met hem in het huwelijk te treden: 'Ik heb hier geïnformeerd of het mogelijk is verbroken huwelijken te herstellen en kreeg het positieve antwoord: ja, zelfs binnen enkele dagen (...) Indien je om morele overwegingen een herstel van huwelijk hebt afgewezen (in eerste aanleg alleen om mij voor transport te behoeden), dan wil ik op de zaak niet terugkomen. Indien het om technische redenen was, dan is er reden om je houding alsnog te bepalen. Meer kan en wil ik er op dit moment niet over zeggen. Ik vraag je dus slechts een principieel antwoord, zonder dat ik de bedoeling heb je daarop vast te leggen.'

Voor zover bekend is Annie Jonkman nooit concreet op dit voorstel ingegaan en Mechanicus is er in zijn brieven niet meer over begonnen.

Zoals dr. Ottenstein al had gesuggereerd, ontving Mechanicus op 5 oktober een blauwe 'z-stempel', die inhield dat hij voorlopig opnieuw van transport was *zurückgestellt*. Hij kreeg deze stempel met zijn 'half-Arische' dochter als argument. Opgelucht schreef hij Ruth dit nieuws: 'Dat heb ik dan aan jou te danken, omdat je van zo zuiver Arische afstamming bent!' Wel kreeg hij bij de *Registratur* te horen dat

hij met het eerstvolgende transport naar Theresienstadt mee zou gaan, 'maar dat zal nog wel even duren. De geldstempels blijken in de praktijk de slechtste, de onbetaalde de beste.'

Terwijl het kamp zich opmaakte voor een nieuwe, koude winter, bleef Mechanicus naar mogelijkheden zoeken om uit de deportatietreinen te blijven. Op zaterdag 27 november merkte hij op dat er een tweede Weinreb-lijst in de maak was. Friedrich Weinreb verbleef rond deze tijd in dezelfde barak als Mechanicus. Regelmatig ontmoetten de twee elkaar en wisselden zij van gedachten over de laatste ontwikkelingen. Mechanicus schreef hierover: 'Hij [Weinreb] zegt: Het is in ieder geval een goede *Sperre* zolang de lijst duurt. Men moet alleen voorzichtig zijn, dat men een andere goede *Sperre*, die men heeft, niet verliest, indien en wanneer mijn lijst niet doorgaat. Hij is er dus blijkbaar zelf niet van overtuigd, dat het plan niet op fantasie berust.'

Een dag later had Mechanicus een onderhoud met de advocaat mr. Van Proosdij. Deze was naar Westerbork gekomen in verband met de 'arisering' van enkele joden. Er waren joodse kampgevangenen die beweerden dat ze Arisch, dus niet-joods waren. Het was de Duitse jurist Calmeyer die hun bloedverwantschap onderzocht. Zijn cliëntenlijst werd de Calmeyer-lijst genoemd. Het gebeurde soms dat joden inderdaad, op basis van hun afkomst, geariseerd en vrijgelaten werden. Meestal echter werd een aanvraag ingediend om tijd te rekken. Hangende het onderzoek, dat soms maanden kon duren, vooral als met opzet tegenstrijdige gegevens werden verstrekt, ging men in sommige gevallen – nog – niet op transport.

Mr. Van Proosdij deed Mechanicus de suggestie aan de hand zich tot mr. Kotting in Amsterdam te wenden, ten behoeve van arisering. Hij besloot dit advies op te volgen en beargumenteerde: 'Ik heb mijzelf eens op aangekeken: zó krom is mijn neus niet, ik heb dunne lippen, mijn naam kan gemakkelijk voor die van een Ariër doorgaan (...) Waarom zou ik het niet proberen, als ik dit oord van drek kan verlaten en weer als vrij man kan rondgaan.' Op 16 december ontmoette Mechanicus Van Proosdij opnieuw: 'Hij vindt mijn zaak niet zo gemakkelijk, maar zal de behandeling ervan bespoedigen.' Gemakkelijk was zijn zaak inderdaad niet; Mechanicus was immers vol-joods en dit was eenvoudig na te gaan. Hij hoopte echter dat Kotting en Van Proosdij vanuit Amsterdam de zaak konden rekken en misschien zelfs voor valse papieren zouden kunnen zorgen.

Ruim een maand bleef het stil rond Mechanicus' *Sperre*-problemen, en kon hij zich in betrekkelijke rust wijden aan andere zaken. Op donderdag 13 januari 1944 kwam de deportatiedreiging echter wederom in volle hevigheid op hem af: 'De commandant bereidt een transport voor naar Theresienstadt. Ook ik kom voor het transport in aanmerking. Van Schlesinger desgevraagd ten antwoord gekregen: Ik kan niets voor u doen tot mijn spijt.' De persoonlijke bescherming van Kurt Schlesinger behoorde tot het verleden. Wanhopig zocht Mechanicus naar een oplossing. Hij werd daarbij onvoorzichtig; via een bevriende arts liet hij aan dr. Spanier vragen of hij weer in het ziekenhuis kon worden opgenomen. Spanier weigerde resoluut en antwoordde dat Mechanicus niet ziekelijk was en dat 'de strengheid van de Duitse autoriteiten het niet toeliet (...) te simuleren; dat zou te doorzichtig zijn.'

Mechanicus wendde zich tot mr. Kotting, van wie hij al vier weken niets had gehoord en verzocht hem om een duidelijke verklaring dat zijn zogenaamde 'ariseringszaak' via Calmeijer in behandeling was. Tevens benaderde hij Friedrich Weinreb. 'Hij heeft mij verzekerd dat ik ook op de lijst voorkom, maar op mijn vraag, wat ik zou moeten doen als ik voor de keuze werd gesteld: Theresienstadt of Weinreb, gaf hij mij het advies: Theresienstadt. Daaruit kan men afleiden, dat Weinreb maar weinig vertrouwen heeft in zijn lijst,' schreef Mechanicus.

Op zaterdag 15 januari kreeg hij de officiële mededeling zich gereed te houden voor vertrek naar het buitenland: '*Laut Entscheidung Lagerkommandantur sind Sie für den folgenden Theresienstadt-Transport vorgesehen*'. Dit transport zou drie dagen later vertrekken. Mechanicus kwam snel in actie: 'Onmiddellijk de koeriers van de oude Joodse Raad geënterd om haast te maken met mijn zaak en mr. Kotting duidelijk te maken, dat ik dringend behoefte heb aan een authentieke verklaring (...) Ik wil niet naar Theresienstadt. Een vriend gebruikte het volgende beeld: Theresienstadt is het neusje van de zalm; maar de zalm stinkt...'

De verdere gebeurtenissen rond Mechanicus werden vanaf dit moment beïnvloed door een ontwikkeling, waarvan hij in zijn originele dagboekschriften vanaf 16 januari 1944 uitgebreid melding maakte. Deze onverwachte wending had alles te maken met een vrouwelijke kampbewoner, die Mechanicus reeds enige maanden eerder had leren kennen.

Deze vrouw in kwestie was de journaliste Annemarie van den Bergh-Riess, een goede vriendin van Etty Hillesum. Annemarie was in Duitsland geboren en werkte als correspondentente voor een Duitse krant te Pa-

rijs. Hier assisteerde zij tevens de bekende Russische journalist en filmmaker Ilja Ehrenburg. In Parijs leerde zij de *Telegraaf*-journalist en dichter Herman van den Bergh kennen, met wie zij in maart 1933 trouwde. In januari 1936 kwam het echtpaar naar Amsterdam. Twee jaar later liep hun huwelijk spaak. Op haar inschrijvingskaart van de gemeente Westerbork, stond als beroep 'kantoorbediende' vermeld.

'Annemarie van den Bergh-Riess was van joodse afkomst. Toen zij eenmaal in Nederland was, is zij uit veiligheidsoverwegingen, maar gedeeltelijk ook uit overtuiging, protestants geworden,' vertelde haar vriendin Swiep van Warmeskerken. 'Het is onwaarschijnlijk dat zij Philip Mechanicus al van vóór de oorlog kende.'

In juni 1940 verhuisde Annemarie naar de Brahmsstraat 2, waar zij naast Swiep van Warmeskerken kwam te wonen. Deze had eveneens zeer vriendschappelijke banden met Etty Hillesum: 'Ik heb nog Russische les van haar gehad.'

Tijdens de grote razzia's van 20 en 21 juni 1943 liep Annemarie gevaar om te worden opgepakt. Swiep: 'We waren vooraf gewaarschuwd dat de Duitsers huiszoeking kwamen doen. Ik heb Annemarie aangeraden om zich in haar woning te verbergen, want ik zou die Duitsers wel buiten weten te houden.'

Maar Annemarie wilde Swiep niet in gevaar brengen en verschuilde zich in het in de buurt staande gebouw van de *Expositur*. Annemarie werd daar ontdekt en afgevoerd naar de Hollandsche Schouwburg in de Plantage Middenlaan. 'Ik heb haar weg zien voeren, in colonne, met vele anderen,' aldus Swiep van Warmeskerken. Vanuit de schouwburg is Annemarie direct naar Westerbork gebracht.

Mechanicus vermeldde in zijn dagboek: 'Aan het eind van een verrukkelijke zomerdag is hier vanavond een der laatste golven joden uit Amsterdam binnengespoeld.' En, een dag later: 'Vannacht zijn nóg twee treinen, elk met ongeveer tweeduizend joden binnengekomen, ook in beestenwagens, toen alles sliep.'

Annemarie en Mechanicus hebben elkaar door hun wederzijdse vriendschap met Etty Hillesum leren kennen. Beiden waren intellectuele journalisten met een warme belangstelling voor Rusland. Swiep van Warmeskerken karakteriseerde Annemarie als 'een heel vrolijk type, erudiet, enorm intelligent en in het bezit van een ongelooflijke talenknobbel.'

Op 18 augustus 1943 schreef Etty Hillesum in een brief aan Han Wegerif over een bezoek waarbij beiden aanwezig zouden zijn: 'Vanavond ga ik met Mechanicus op bezoek bij Annemarie en haar chroni-

sche gastheer, de barakkenleider, die een eigen kamertje heeft. We zullen dan zitten in een voor Westerborkse begrippen ruim vertrek (...) Annemarie zal zeker koffie zetten en de gastheer zal vertellen over het kampleven (hij is hier al 5 jaar) en Philip zal daar dan verhaaltjes over schrijven.' Die barakkenleider was Max 'Osias' Kormann, een goede kennis van Etty, bij wie Annemarie het huishouden verzorgde. Kormann werkte bij het Barakken-inspectiebureau. Regelmatig kwam Mechanicus in zijn huisje op bezoek om er te eten en te discussiëren.

In de boekuitgave van *In Dépôt* wordt Annemarie nergens bij naam genoemd. Mechanicus schreef een enkele maal over haar, maar het is voor de lezer onduidelijk wie hij hiermee bedoelt. Op 12 september 1943 bijvoorbeeld, noteerde Mechanicus: 'Gisteren verjaardag gevierd van een mijner vrienden; van een vriendin, journaliste, die (...) huishoudt in de eenkamerwoning van een *Alte Kampinsass*.' Op 5 december 1943 was Mechanicus nog duidelijker: 'In alle barakken in het kamp opgewekt Sinterklaas gevierd. Vond vanmorgen aan het hoofdeinde van mijn bed een pakje met een dikke M van amandelpers met chocoladestrooisel, vergezeld van rijmpjes en een tedere brief van mijn beste vriendin. Aandoenlijk van tederheid.'

Bestudering van Mechanicus' originele dagboekschriften leverde, wat Annemarie betreft, nieuwe, aanvullende gegevens op, die in de volgende hoofdstukken zijn gebruikt. Bij het eerder genoemde, in januari 1944 in voorbereiding zijnde, transport naar Theresienstadt was behalve Mechanicus ook Annemarie nadrukkelijk betrokken. Tot en met 25 februari 1944 wordt zij regelmatig in de schriften genoemd. Er zijn hele passages aan haar gewijd, die alle niet in de gepubliceerde boekuitgave van *In Dépôt* zijn opgenomen. Waarschijnlijk besloot Annie Jonkman deze, en enkele andere fragmenten, om privacy-redenen te schrappen.

26 De laatste maanden

Op 16 januari 1944 noemde Mechanicus Annemarie voor de eerste maal in zijn schriften. Dit gebeurde op het moment dat hij, zoals eerder beschreven, officieel bericht had gekregen wederom op de deportatielijst te staan, ditmaal met bestemming Theresienstadt. Mechanicus' vertrek leek definitief in zicht. In zijn dagboek schreef hij: 'Gisteravond alvast afscheid genomen van de meesten van mijn vrienden, voornamelijk in barak 85. Ook van dr. Spanier, die ik bedankt heb voor al het goeds, dat hij aan mij verricht heeft.'

De oorspronkelijke tekst in zijn schriften en de gepubliceerde versie van *In Dépôt* wijken vervolgens duidelijk van elkaar af. Mechanicus wijdde een uitgebreide passage aan Annemarie, die niet werd gepubliceerd: 'Annemarie, nog steeds mijn beste vriendin hier, die tevens mijn "huishouden" behartigt en mijn kleren verzorgt, heeft de wens te kennen gegeven, mij naar Theresienstadt te voegen [willen vergezellen]; zij wil mij niet alleen laten gaan, zonder dat ik mij tot iets tegenover haar behoef te verplichten. Ik mijnerzijds ben ook bezorgd om haar en zou haar niet graag alleen achterlaten. Zij is oud-gedoopt en heeft een Puttkammer *Sperre*, die onder bescherming staat van het *Büro der Sicherheit*. Zonder toestemming van de *Obersturmführer* en van Den Haag kan zij niet naar Theresienstadt. Zij heeft zich tot de *Antragstelle* gewend, maar die heeft haar verzoek (...) afgewezen, als niet voor inwilliging vatbaar. Een kennis heeft aangeraden, [me] te wenden tot Heinz Todtmann, de afgezant van de *Obersturmführer*. Dat is gebeurd. Ik heb het argument gebruikt dat Annemarie mijn aanstaande vrouw is en dat ik gaarne zou zien, dat zij mij deswege naar Theresienstadt zou volgen. Direct nadat deze brief in zee was gestuurd een complicatie: bij een bezoek aan de Polikliniek heeft haar arts uitgemaakt dat zij voor een operatie in het ziekenhuis moet worden opgenomen. Ik overweeg een verzoek bij de commandant in te dienen om mijn vertrek naar Theresienstadt te mogen uitstellen totdat Annemarie geopereerd is en weder *transportfähig*. Een lastig geval!'

In de kantlijn van pagina 412 van dit dagboekschrift werd nog toegevoegd: 'Intussen heeft Annemarie een bezoek gebracht aan de dienstdoende opnamearts van het ziekenhuis. Deze is, zegt zij, van mening, dat het beeld van de ziekte van Annemarie volgens hem voor het ogen-

blik nog geen opname nodig maakt en dat zij dus eventueel mee kan reizen.' En voorts: 'Des avonds Schlesinger ontmoet en hem het geval verteld voor zover betreft de afwijzing van de *Antragstelle*. Schlesinger: Waarom u niet direct tot mij gewend. Geef u maar even de naam op. Komt in orde!'

Uit deze fragmenten kan worden opgemaakt dat Annemarie en Mechanicus besloten hadden te proberen alle toekomstige zorgen sámen het hoofd te bieden. Doordat Mechanicus, al dan niet serieus, kenbaar had gemaakt met Annemarie te willen trouwen, ontstond de mogelijkheid dat de twee niet zonder elkaar behoeften te vertrekken. Beiden hadden op dat moment nog Theresienstadt voor ogen, omdat Mechanicus voor deze bestemming op de lijst stond. De complicatie wat Annemarie betrof, was echter dat zij een goede *Sperre* had, die haar eigenlijk voor alle transporten beschermde. Een ander probleem was Annemaries ziekte. Over de aard daarvan was verder niets bekend, maar een operatie zou betekenen, dat zij niet twee dagen later met Mechanicus mee op transport kon. Annemarie had hem weliswaar verteld dat zij van haar dokter mocht reizen, doch later zou blijken dat zij hierover niet de waarheid had gesproken.

Over de gebeurtenissen van een dag later, maandag 17 januari, luiden Mechanicus' oorspronkelijke, niet gepubliceerde aantekeningen als volgt: 'Vanmorgen vroeg al een briefje van de *Antragstelle* om even te komen: de *Obersturmführer* en Den Haag hebben het verzoek [van Annemarie om naar Theresienstadt te mogen vertrekken] goedgekeurd; Annemarie moet afstand doen van haar voorrecht, dat zij niet naar het Oosten zal worden *abgeschoben*. Zij geeft het desbetreffende document [getekend] aan dr. Ottenstein van de *Antragstelle* terug.'

Indien de situatie zich zou voordoen, konden Annemarie en Mechanicus gezamenlijk uit Westerbork naar Theresienstadt vertrekken. Deze winst had Mechanicus dus alvast geboekt. Ondertussen deed hij nog steeds verwoede pogingen om aan dit transport te ontkomen. Na het voorval bij de *Antragstelle*, waar de gepubliceerde tekst van *In Dépôt* de draad weer opneemt, spoedde hij zich naar het gebouw van de Joodse Raad, om te vragen of er uit Amsterdam bericht van mr. Kotting was binnengekomen. Kotting berichtte Mechanicus' 'afstammingszaak' aanhangig te hebben gemaakt bij het bureau van de Rijkscommissaris. Hij was echter niet in staat het desbetreffende verzoek en andere documenten te overleggen, omdat deze in handen waren van andere instanties. In feite kon Kotting dus niets concreets produceren, be-

halve een eenzijdige, schriftelijke 'bevestiging' dat zijn zaak in behandeling was. Mechanicus 'vloog' naar de *Antragstelle*: 'Dr. Ottenstein leest het document en zegt droogjes: Mooi, maar niet genoeg (...) Weet u wat, ik zal direct naar Den Haag opbellen. Ik zal u straks wel een boodschap sturen. Als een pijl uit de boog verdwijnt hij in een andere kamer, naar de telefoon. Binnen het uur weer ontboden. Het is in orde, mijnheer Mechanicus, zegt dr. Ottenstein droogjes en hij reikt mij met een zuinig glimlachje de hand. De eerste keer dat ik hem eventjes heb zien lachen (...) dr. Ottenstein blijkt een machtig heer.'

Mechanicus was weer veilig, maar de ontwikkelingen bleven uiterst gecompliceerd. Het probleem verschoof zich namelijk wederom naar Annemarie, die immers enkele uren daarvoor had ingestemd met een vrijwillig vertrek naar Theresienstadt en hiervoor op de transportlijst zou worden geplaatst. Dit was echter nog niet gebeurd, zo bleek uit een opnieuw niet gepubliceerde passage. Annemarie, die met Mechanicus was meegekomen naar dr. Ottenstein, vroeg hem: 'Hoe is het nu met mijn verklaring betreffende het Oosten?' 'Die krijgt u weer terug (Ottenstein overhandigde de verklaring). De commandant heeft de beschikking van Den Haag nog niet geparafeerd. U kunt dus hier blijven.'

Het resultaat van deze sinistere voorstelling was dat zowel Annemarie als Mechanicus plotseling verzekerd waren van een verlengd verblijf in Westerbork. 'Wij kijken elkaar verbaasd, verbijsterd aan: een spannende film, waarin wij beiden de hoofdrolspelers zijn,' noteerde hij.

De volgende dag beschreef Mechanicus uitvoerig het transport naar Theresienstadt, waaraan Annemarie en hij op de valreep waren ontkomen. In zijn dagboekschrift voegde hij er nog enkele, ongepubliceerde fragmenten over zijn vriendin aan toe: 'Annemarie heeft vandaag bekend te hebben gelogen, toen zij mij meedeelde dat zij niet behoefde te worden geopereerd. Zij had het niet uit eigen baat gedaan, maar om mij het vertrek naar Theresienstadt gemakkelijker te maken. Ik heb geen reden om aan de waarheid te twijfelen.' En op woensdag 19 januari: 'Annemarie is in het ziekenhuis opgenomen. Ik heb er haar vanmorgen heengebracht. Zij heeft mij verzocht om, indien zij de operatie niet te boven komt, haar bezittingen onder de bewoners van de s-barak te verdelen. Ze is een nobel type, onbaatzuchtig. Zij heeft ook gezegd: Indien ik overlijd, is dat misschien een oplossing voor de verhouding tussen jou en Olga.'

Pas de maandag daarop verstrekke Mechanicus nadere informatie over Annemarie. Hij schreef: 'De doktoren hebben bepaald, dat zij

woensdagochtend onder het mes komt. Zij is flink. De doktoren achten de operatie van gevaar ontbloot.' Twee dagen later gaf hij uitsluitel over haar toestand: 'Annemarie is geopereerd. De doktoren zijn tevreden over het verloop. Zij ziet er bleekjes uit, geen praats, zoals anders.'

Op donderdag 20 januari had Mechanicus opnieuw contact met mr. Kotting, die direct toegaf te hebben gelogen toen hij de kampautoriteiten had meegedeeld dat er een verzoek tot arisering van Mechanicus was opgesteld. 'U gelooft toch zeker niet dat er in werkelijkheid een request is ingediend,' vertrouwde hij hem toe. Het was uitsluitend de bedoeling geweest om de nodige verwarring te stichten en tijd te winnen. Kotting meldde dat er wel een zogenaamd 'genealogisch onderzoek' zou worden gestart, om te zien of daaruit nog gegevens in Mechanicus' voordeel zouden voortkomen. Dit 'onderzoek' was ongetwijfeld een nieuwe poging om tijd te rekken en kennelijk kon Mechanicus hiermee de indruk wekken dat hij een serieuze kandidaat was voor de Calmeyer-lijst. Ondertussen vroeg hij zich af hoe dr. Ottenstein naar Den Haag had kunnen bellen en de zaak 'in orde' had bevonden, terwijl er in werkelijkheid helemaal geen gegrond verzoek tot arisering was ingediend: 'Zou Ottenstein mee in het komplot zitten en voor de schijn naar Den Haag hebben getelefoneerd? Hij lachte zo raadselachtig die maandag. Uit dit kleine gevalletje blijkt dat hier veel mogelijk is om iemand uit een transport te houden.'

Omtrent de Weinreb-lijst ontving Mechanicus het bericht dat hij definitief hierop was geplaatst. 'Het wordt nu een soort roulette,' schreef hij. 'Eindelijk heb ook ik meer dan één *Sperre*: Theresienstadt en Weinreb. Zal straks misschien tussen de twee moeten kiezen. Heb ook nog de fictieve Calmeyer. Gecompliceerd (...) Men betwijfelt of de Weinreb-lijst ooit aan *Austausch* toekomt en helt over tot het geloof dat de lijst op een goede dag springen zal en dat zij, die er op staan, met pak en zak doorgaan naar Auschwitz.' Nauwelijks had hij dit vermoeden aan het papier toevertrouwd, of achtenveertig uur later al werd zijn vrees bewaarheid: de Weinreb-lijst *platzte*.

Half februari werd een nieuw transport naar Theresienstadt voorbereid. Mechanicus deelde mee dat men op grote schaal mensen te kort kwam. 'De commandant gooit met reisbiljetten voor Theresienstadt. Wie wil, die mag. Wie langer dan een jaar in het kamp vertoeft, kan erheen. Men mag kiezen: Theresienstadt of Auschwitz. Ik kom op de lijst niet voor, totnogtoe niet. Dankzij mijn fictieve Calmeyer.' Toch be kroop hem plotsklaps de angst: 'Ook ik heb mijn zorgen: zullen ze er

niet de lucht van krijgen, dat mijn Calmeyer-*Antrag* in het geheel niet bestaat en mij dan in de strafbarak zetten? Ik riskeer het (...) en wacht rustig af.'

Januari, februari en maart 1944 kenmerkten zich door een hevige, winterse koude, enorme honger in het kamp en een groeiende onzekerheid omtrent de toekomst. 'Geef een mens de macht en hij wordt een boef, in kleine of in grote stijl,' verzuchtte Mechanicus. 'De mens is blijkbaar gek op macht: als de een niet wil, wil de ander wel. De nationaal-socialisten hebben de menselijke natuur goed bestudeerd. Zij passen met goed succes het verdeel-en-heers toe.'

De zo verafschuwde transporten werden, na ruim anderhalve maand te hebben stilgelegen, hervat. Over het eerste transport naar Bergen-Belsen van 11 januari 1944, schreef Mechanicus: 'Positieve geruchten over een transport van dinsdag a.s. van leden van de *Austausch*-lijst voor Palestina naar het kamp Celle bij Hannover.' En op maandag 10 januari: 'Het staat nu wel vast, dat morgen het transport naar Celle vertrekt. In alle barakken is men bezig met pakken.' Op de dag van het transport zelf: 'Om één uur begon vandaag de uittocht van het *Austausch*-transport direct na aankomst van de personentrein. Voor de eerste keer een transport midden op de dag, waarvoor de mannen en vrouwen niet in de lugubere vroegte van de ochtend uit hun ledikant waren getrommeld (...) Of het een uniek transport zal zijn in de ruime betekenis van het woord, zal nog moeten blijken; in de beperkte zin was het zeker uniek: een uittocht, waaraan het hatelijke karakter van deportatie door de personentrein was ontnomen.'

De naam Bergen-Belsen was in Westerbork nog niet bekend. Men sprak over Celle, in de buurt van het plaatsje Bergen. Het betrof een recent opgericht kamp voor joden aan wie door de Duitsers een zekere waarde werd toegekend in de internationale mensenruilhandel. Deze transporten waren uitsluitend bestemd voor 'begunstigden'.

Ook richting Auschwitz bleven de treinen rijden. De kampleiding had voortdurend gebrek aan transportmateriaal, wees lukraak groepen mensen aan voor vertrek en liet, volstrekt onberekenbaar, de ene *Sperre* en lijst na de andere *platzen*. Op dinsdag 8 februari ging wederom een transport naar Auschwitz. De paniek in de dagen voor het vertrek greep in Westerbork om zich heen. Onbeschrijfelijke taferelen vonden plaats; met alle middelen probeerden kampbewoners zich op het laatste moment te redden. 'De corruptie, de chantage behoudt een machtige steunpilaar,' schreef Mechanicus, daarbij doelend op enkele vooraan-

staande autoriteiten, die ten koste van zieke kampbewoners op het laatste ogenblik door 'een machtige arm' uit deze trein waren gehaald.

Voor Annemarie, die nog in het ziekenhuis lag, en hemzelf zou het steeds moeilijker worden om aan de transporten te ontkomen. 'Intussen is de liefde voor Celle en Theresienstadt gestegen,' schreef hij op 9 februari. 'Velen, die hun transport daarheen hadden laten voorbijgaan, zeggen nu: Als Celle weer aan de beurt komt, ga ik mee. Als Theresienstadt weer aan de beurt komt, ga ik mee. Ik neem niet het risico, naar Auschwitz te worden gestuurd, zeker niet in zo'n beestenwagen. Uit vrees voor het grotere kwaad, kiest men het kleinere (...) Iedereen is het spuug- en spuugzat.'

Handelsblad-collega Julius van der Wielen zei over de steeds fellere bewoordingen waarin Mechanicus zich uitte: 'Duidelijk is dat hij in toenemende mate werd geremd door de beperkte mogelijkheden, zeg maar *on*mogelijkheden, van het schrijven in Westerbork. De geest verzwakte; hij kon zichzelf niet meer zijn en daar heeft hij ontzettend onder geleden. Dat kun je ook merken. Zijn stijl vervlakte; hij ging slordiger schrijven, zijn irritaties en ergernissen kregen steeds meer de overhand.'

Hoe het ook zij: Mechanicus wist in februari 1944 dat zijn dagen in Westerbork waren geteld. Hij schreef in zijn dagboek: 'Wij achterblijvers voelen: nu komt de beurt zeker gauw aan ons; er is geen ontsnappen meer mogelijk aan de klauw van de bruant...'

In de derde week van februari stuurde Mechanicus een van zijn laatste brieven aan dochter Ruth. Hij vroeg hierin onder andere om nieuwe voedselpakketjes. Tevens schreef hij: 'Stuur het [een pakketje] maar zo gauw mogelijk en houd even ruggespraak met mej. A.G. van Wermeskerken, Brahmstraat 2, uit naam van mevr. v.d. Bergh. Brood hoeft deze keer niet, liefst boter, wat kaas en havermout, als het beschikbaar is.'

Met zijn verzoek aan Annie Jonkman en Ruth om eten, gaf Mechanicus voor de enige maal Annemaries naam aan de buitenwereld prijs. Annie en Ruth hebben geen contact met Swiep van Wermeskerken opgenomen. Ruth wist dit met grote stelligheid. Diezelfde dag eindigde Mechanicus zijn originele dagboek aantekeningen met de niet gepubliceerde opmerking: 'Annemarie uit het ziekenhuis ontslagen.' Het was de laatste keer dat hij haar naam in zijn schriften noemde.

Maandag 28 februari 1944 maakte Mechanicus nog eenmaal enkele notities in zijn schrift. Deze aantekeningen behoren tot de meest zwart-

gallige die hij schreef: 'Iedereen rooft hier en niemand, die zich ervoor schaamt of het de ander kwalijk neemt (...) Brave huisvaders, keurige huismoeders roven tassen vol winterwortelen, of aardappelen (...) Zij doen 's morgens vroeg, als het toezicht nog niet scherp is, aanvallen op de keuken, waar de aardappels liggen te wachten op de schilsters. Complete inbraak met roof (...) De oude normen van het fatsoen zijn vervaagd of verdwenen (...) In dit opzicht is de samenleving zeker rot: het mensentype deugt niet. Iedereen is hier op kleine of grote schaal rover, zonder nochtans een misdadiger te zijn (...) De roof is gemeengoed geworden en wordt door de gemeenschap gewettigd.'

Met dit fragment sloot hij zijn dagboekantekeningen vrijwel af. Dit laatste schrift, nummer 15, was slechts voor de helft gevuld. Mechanicus zag kans om het nog uit Westerbork weg te krijgen.

Het is onbekend wat er tussen 28 februari en 15 maart 1944, de dag van Mechanicus' vertrek uit Westerbork, met hem is gebeurd. Uit deze periode zijn geen dagboekantekeningen meer beschikbaar, maar waarschijnlijk is hij nog wél in een nieuw schrift begonnen. In de archieven van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie werd een ongedateerde notitie aangetroffen, met daarin de mededeling dat 'het dagboek door de tegenwoordige mevrouw Ottenstein uit Westerbork werd meegenomen; het na die tijd geschreven gedeelte nam de schrijver mee bij zijn transport naar Duitsland.' Mevrouw Ottenstein heette oorspronkelijk Hildegard Cramer Sachs. Zij was in kamp Westerbork gehuwd met Hans Ottenstein, het hoofd van de *Antragstelle*. Ottenstein had, zoals beschreven, Mechanicus in september 1944 uit het transport gehaald en hem daarna nog enkele malen tegen vroegtijdige deportatie beschermd. Waarschijnlijk kende Mechanicus via hem ook zijn vrouw Hilde. Zij zou de laatste schriften van Mechanicus bij Annie Jonkman hebben afgeleverd. Voorts is de opmerking van belang dat Mechanicus het 'na die tijd geschreven gedeelte' bij zijn vertrek heeft meegenomen. Deze bewering maakt het inderdaad aannemelijk dat hij na 28 februari zijn dagboekactiviteiten heeft voortgezet.

Er is ook een andere versie in omloop, namelijk dat Mechanicus zijn laatste schrift(en) aan de groenteboer, die Westerbork wekelijks bezocht, heeft meegegeven. Deze groenteboer zou ze na de oorlog in Amsterdam hebben bezorgd. Dit verhaal kwam in 1964 naar voren, in een artikel in de *Haagsche Post*.

Mechanicus' eigen relaas over de gebeurtenissen die voorafgingen aan zijn transport uit Westerbork, ontbreekt dus. Wél stuurde hij op 9 maart nog een laatste briefje, op het officiële kamppostpapier, aan

Ruth, waarin hij stelde dat 'omtrent zijn positie geen wijziging was gekomen.' Dit duidt erop dat hij toen nog niet wist dat hij zes dagen later op transport zou gaan. Hij schreef haar: 'Intussen hebben jullie goede gaven mij bereikt. Ik kan mij weer in enige mate bewegen en de schoorsteen rookt weer. Dat is geen kleinigheid voor een arme man (...) Ik denk veel aan allen (...) Het wordt kaal om mij heen, des te meer waardeer ik het dat ik nog contact kan onderhouden met jullie... Dag, tot de volgende keer.'

Die volgende keer zou een haastig gekrabbeld en uit de transport-trein geworpen kaartje zijn.

Jeanne van den Berg-van Cleeff, de verpleegster die Mechanicus in het kamphospitaal had verzorgd, verbleef begin 1944 eveneens nog in Westerbork. Zij was hem, na zijn ontslag uit het ziekenhuis, uit het oog verloren. Ze vertelde: 'De kampbewoners die bijzondere papieren hadden of anderszins bescherming genoten, werden begin 1944 voor een keuze gesteld. Men kon óf naar Celle vertrekken, óf in Westerbork blijven. De geruchten gingen dat het kamp voor een groot deel zou worden ont-ruimd en dat alle achterblijvers naar Auschwitz zouden gaan. Zij die konden kiezen en geen risico durfden te nemen, kozen noodgedwongen voor Celle.' Zelf verliet Jeanne Westerbork met het eerste transport naar Bergen-Belsen, in gezelschap van onder meer Abel Herzberg.

Op 11 januari en 1 en 15 februari 1944 reden de eerste drie transporttreinen naar dit Duitse kamp. Hiervan maakte Mechanicus in zijn dagboek melding. Een maand later, 15 maart 1944, vertrok de vierde trein richting Duitsland.

De journaliste Ellen Waller-Kahn werkte voor de Joodse Raad in Westerbork. Op 14 maart kregen haar man Gerry en zij te horen dat zij de volgende dag naar Bergen-Belsen moesten. 'We wisten verbazingwekkend weinig,' vertelde ze, 'zeker niet wat er in Auschwitz gebeurde. Maar we wisten wél dat Bergen-Belsen als *Austauschlager* beter was dan Auschwitz. Dus waren we op zich blij dat we dáár naar toe gingen en niet naar Polen. Dat was tenminste iets.'

De bewaard gebleven transportlijst, *Judentransport aus den Niederlanden – Lager Westerbork am 15-3-1944 nach Bergen-Belsen*, vermeldt de namen van de kampbewoners die op deze datum naar Duitsland werden gebracht. Nauwgezet werd op de lijst aangetekend dat er van dit transport 14 personen '*krank*' waren en 196 personen '*normal, also insgesamt 210 Personen.*'

Volgens Renata Goldschmidt-Laqueur, die samen met haar man Paul Goldschmidt met dit transport meeging, waren van de 210 mensen van dit transport er 95 zogenaamde Calmeyer-gevallen. De anderen hadden een Palestina-certificaat, een dubbele nationaliteit, of waren gemengd gehuwd. Allen vertrokken naar Bergen-Belsen met de hoop op *Aus-tausch*: uitwisseling met Duitse krijgsgevangenen of burgers.

Philip Mechanicus was één van de Calmeyer-gevallen van dit transport, ook al berustte, zoals bekend, deze status op niet meer dan misleiding. Op de transportlijst staat hij genoteerd als nummer 112: '*Mechanicus, Philip, 17-4-89, Journalist.*' Ook Annemarie van den Bergh-Riess komt op de lijst voor, als nummer 8: '*V. den Bergh-Riess, Annemarie, 11-9-03, Korrespondentin.*'

Hun voornemen om samen uit Westerbork te vertrekken, werd door hen daadwerkelijk gerealiseerd. Waarschijnlijk hebben beiden, afgaande op de verklaring van Jeanne van den Berg-van Cleeff, bewust voor Bergen-Belsen gekozen. Een volgend transport naar Theresienstadt durfden zij wellicht niet af te wachten, omdat zij daarmee het risico liepen tussentijds naar Auschwitz te worden gezonden. Ongetwijfeld meenden zij een grote steun aan elkaar te hebben en dat was in deze onzekere dagen, onderweg naar een onduidelijke bestemming, een belangrijk houvast.

DEEL VI

De eindfase

27 Bergen-Belsen

Het *Aufenthaltslager*, ofwel verblijfskamp, Bergen-Belsen had aanvankelijk, zoals uit de officiële benaming *Vorzugslager* (kamp voor bevoorrechten) bleek, een speciale positie binnen het systeem van concentratie- en vernietigingskampen. In Bergen-Belsen werden enkele groepen joden afgezonderd om, vóór hun deportatie naar de vernietigingskampen, enige tijd ter beschikking te staan voor mogelijke uitwisseling met Duitsers die in geallieerde handen waren, of anderszins te dienen als ‘onderhandelingsmateriaal’. Dit plan was bedacht door het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken. Geopperd werd om op ruime schaal ruilacties te organiseren tussen Europese joden en in Palestina wonende Duitsers. Deze voornemens leidden ertoe dat in het voorjaar van 1943 werd besloten tot de oprichting van een speciaal kamp voor uit te wisselen joodse, invloedrijke burgers. Hiervoor werd een deel van het krijgsgevangenenkamp Stalag 311 bij Celle, vlakbij de plaats Bergen, in de buurt van Hannover, aangewezen. Vanaf midden juli 1943 arriveerden hier de eerste transporten ‘ruiljoden’. In de maanden daarna zou het kamp in snel tempo door tienduizenden mensen worden bevolkt.

De grootste groep binnen het verblijfskamp Bergen-Belsen waren de Hollandse joden. Tussen januari en september 1944 vertrokken vanuit Westerbork acht transporten, met in totaal ruim 3700 geprivilegieerde *Vorzugsjuden*, in de meeste gevallen hele families, naar Bergen-Belsen. Hier kwamen in de eerste helft van 1944 met kleinere transporten nog meer joden uit diverse Europese landen aan. Het kamp werd daarmee langzaam een smeltkroes van verschillende nationaliteiten. Er verbleven o.a. Grieken, Italianen, Noordafrikanen, Joegoslaven, Albanen, Nederlanders en Hongaren. Door een daadwerkelijke uitwisseling kregen in juni en juli 1944 ruim tweehonderd bezitters van een Palestina-certificaat hun vrijheid terug. Via Wenen, Boedapest en Istanboel, kwamen ze op 10 juli in Haifa aan. Een volgend ruiltransport van ongeveer driehonderd kampbewoners, in januari 1945, lukte slechts voor een deel. Naast deze twee acties werden o.a. nog enkele groepen Hongaarse joden uitgewisseld. Hier bleef het bij; van de oorspron-

kelijke 10 000 à 30 000 joden die voor uitruil waren voorbestemd, kwamen er slechts enkele honderden vrij.

Bergen-Belsen was opgedeeld in verschillende afdelingen en kampen, die met hoge prikkeldraadomheiningen hermetisch waren afgesloten, zodat de bewoners niet met elkaar in contact konden komen. Binnen elk sub-kamp heerste een eigen cultuur en werden de gevangenen anders behandeld.

Het tot eind 1944 grootste deelkamp was het *Sternlager* (Sterrenkamp), dat zo werd genoemd omdat de bewoners op hun burgerkleding de davidster moesten dragen. In de ongeveer 18 barakken van het *Sternlager* waren de eigenlijke ‘ruiljoden’ ondergebracht, onder wie de Nederlanders. De mannen en vrouwen woonden apart, maar de families mochten overdag bij elkaar komen. In deze periode waren de omstandigheden in Bergen-Belsen, zeker in vergelijking met de Poolse vernietigingskampen, nog vrij redelijk. Abel Herzberg schreef: ‘We werden niet kaalgeschoren, we behielden onze kleding en dekens, mochten iets van onze bagage behouden en de gezinnen werden niet uit elkaar gerukt.’

Bergen-Belsen zou niet tot zijn droevige lot zijn gekomen, als het tot het eind van de oorlog een *Aufenthaltslager* was gebleven. Maar het kamp veranderde spoedig wezenlijk van karakter. Vanaf maart 1944 werden talloze zieke en uitgeputte gevangenen uit andere Duitse concentratiekampen, die niet langer in de industrieën konden werken, in Bergen-Belsen opgenomen, waarmee de toestand in het kamp drastisch achteruitging. Een nieuwe fase begon enkele maanden later, met het inrichten van het zogenaamde vrouwenkamp. Spoedig namen de eerste transporten hier hun intrek. Duizenden vrouwen volgden in de weken en maanden daarna. Deze toevoer van – ook mannelijke – gevangenen werd veroorzaakt door de snelle opmars van het Russische leger. De Duitsers zagen zich hierdoor genoodzaakt om vanaf najaar 1944 grote aantallen joden uit de Poolse vernietigingskampen naar hun eigen land te evacueren. Tienduizenden kwamen in de laatste oorlogsmaanden tijdens deze barre evacuatie-tochten om het leven. De enorme toename van gevangenen veroorzaakte ruimtegebrek in Bergen-Belsen. Op de appelplaats van het *Sternlager* werden in september 1944 nieuwe barakken bijgebouwd. Het kamp telde begin december ruim 15 000 gevangenen, van wie er 8000 in het vrouwenkamp zaten samengeperst. De nog steeds bijna 6000 ‘ruiljoden’ werden niet langer als bevoorrechte kampbewoners behandeld. Speciale *Kapo's* hielden toe-

zicht in het *Sternlager* en op alle arbeidscommando's. Het bescheiden georganiseerde joodse zelfbestuur moest worden opgeheven.

De levensomstandigheden in Bergen-Belsen verslechterden met de dag. In maart 1945 was een absoluut dieptepunt bereikt. Het kamp werd het toneel van een inferno, een langzame en martelende massale sterfte. Presser schreef over dit kamp: 'Het was er verschrikkelijk. Het kon niet erger. Men stierf er niet meteen, zoals in de vernietigingskampen, men stierf er langzaam. Na een proces van vervuiling, uithongering, afbeuling, ziekte en demoralisatie. Men stierf er niet, men verrekte.'

Binnen enkele maanden eisten de omstandigheden in het kamp tienduizenden slachtoffers, voornamelijk door honger en epidemieën. Op 15 april 1945, de dag waarop Bergen-Belsen door de Engelsen werd bevrijd, bevolkten meer dan 60 000 mensen het kamp. Het totaal aantal doden zou tot juli 1945 oplopen tot boven de 50 000.

Enkele dagen voor de bevrijding laadden de Duitse kampautoriteiten drie treinen vol met ongeveer 7000 *Lager*-bewoners. Deze vertrokken tussen 6 en 11 april van het station Bergen. Eén van de treinen bereikte Theresienstadt, de andere twee reden dagenlang doelloos door Noord-Duitsland. De treinen, waarin duizenden doodzieke mensen waren gepropt, bleven tenslotte in het open veld staan, de ene op 14 april in de buurt van Magdeburg, de andere pas op 23 april bij het dorp Tröbitz, zestig kilometer van Leipzig. In deze laatste trein zaten de meeste Nederlanders. Volgens hun verklaringen was het de bedoeling van de bezetters geweest om de volgeladen trein in de rivier de Elbe te rijden. De bewakers durfden dit niet, vanwege de snel naderbij komende Russen en gingen ervandoor. Uiteindelijk ontfermden Russische soldaten zich over de bevrijde gevangenen. Deze zouden nog weken in Tröbitz verblijven, voordat ze konden worden gerepatriëerd. Ondertussen waren er ziektes en epidemieën uitgebroken, met name vlektyfus, die nog vele slachtoffers eisten.

Omdat alle documenten over de transporten van en naar Bergen-Belsen door de Duitsers in april 1945, vlak voor de overgave van het kamp, werden vernietigd, is een volledig overzicht met betrekking tot aantallen en herkomst van deze transporten niet beschikbaar. Zo kan het gebeuren dat ook de groep-Mechanicus, vanaf het moment dat men uit Westerbork wegreed, nergens meer officieel in documenten of op lijsten staat geregistreerd.

28 Op weg naar Duitsland

In de vroege ochtend van woensdag 15 maart 1944 vertrok uit kamp Westerbork het transport van 210 personen naar Bergen-Belsen. De aftocht geschiedde in betrekkelijke rust. Het ging er op deze morgen heel anders aan toe dan bij de gebruikelijke transporten naar Auschwitz. De deportatie van dit groepje 'begunstigden' was van de in totaal 93 transporten uit Westerbork, het kleinste dat werd weggezonden. Onder de ruim tweehonderd joden bevonden zich de al eerder genoemde Renata Laqueur, haar man Paul Goldschmidt, het echtpaar Ellen en Gerry Waller, de zenuwarts Jacques Tas, zijn vrouw Frieda Tas-Herzberg en hun 23-jarige zoon Louis. Een bijzonder toeval wil dat juist van dit transport, dat immers zo gering in omvang was, zowel Renata Laqueur als Louis Tas hun belevenissen in Bergen-Belsen hebben vastgelegd. Beide dagboeken werden na de oorlog gepubliceerd. Abel Herzberg, de oom van Louis Tas, die al in januari 1944 naar Bergen-Belsen was afgevoerd, publiceerde over zijn verblijf in dit kamp eveneens een dagboek, *Tweestromenland*. Deze drie dagboeken leveren, aangevuld met hetgeen ooggetuigen vertelden, een redelijk compleet beeld op van hoe het deze groep, waarbij Mechanicus, onderweg en in Bergen-Belsen in algemene zin is vergaan.

In haar *Dagboek uit Bergen-Belsen* noteerde Renata Laqueur dat men deze morgen om 8 uur in de trein stapte. Afgaande op haar notities verkeerde het reisgezelschap in een niet al te treurige bui. Het feit dat er een personentrein klaarstond, in plaats van de lugubere beestenwagens, stemde hen vrij optimistisch. Berustend nam men plaats in de separate coupés van de derde-klasse trein. 'Wij, de reizigers, en ook velen die achterbleven, verwachtten van het kamp Bergen-Belsen veel goeds,' schreef ze. 'Wij verheugden ons op een *Ausländerbehandlung* met *Austausch*-kansen en op een eventuele controle van het Internationale Rode Kruis.' Louis Tas vertelde: 'Het zag er, de omstandigheden in aanmerking genomen, redelijk veelbelovend uit.' De familie Tas beschikte over Palestina-papieren en over diverse paspoorten, waarmee een dubbele nationaliteit kon worden aangetoond. 'Wij hadden verscheidene potjes op het vuur staan, allemaal kleine sprankjes hoop.'

Volgens Tas werden de mensen in diverse groepjes verdeeld, die elk een coupé kregen toegewezen. 'Mechanicus kan ik me van dit transport niet herinneren. Hij zat in dezelfde trein, maar we zagen de anderen pas weer in Bergen-Belsen.'

Ook Ellen en Gerry Waller bevestigden de betrekkelijk comfortabele reisomstandigheden. 'We vonden het heerlijk, zo'n coupé. Een dergelijke luxe waren we niet meer gewend. We lieten het lawaai in Westerbork achter en hadden een eigen, afgeschermd ruimte, waar het zelfs af en toe stil was. Dat hadden we lang niet meegemaakt,' vertelde Ellen Waller-Kahn. Het echtpaar Waller deelde hun coupé met de advocaat Izak de Vries, zijn vrouw Julie Bial-Spitz en hun twee kleine kinderen. Bij wie Mechanicus en Annemarie in de coupé zaten, is niet bekend.

Renata Laqueur gaf in haar dagboek toe dat de opwinding van de reis veel van de treurigheid van het vertrek uit Nederland voor haar wegnam. Ze schreef dat de *Dienstleiter* in Westerbork 'neerbuigend-vriendelijk' en vol 'bezielende hoop' voor de wagons stonden. Zij hadden het koud, tapten mopjes om de tijd te doden, en verlangden erg naar hun warmgestookte kantoren en naar een sigaret.

Het vertrek van de trein voltrok zich, toen deze even na 8 uur wegreed, op ongeveer dezelfde wijze als het transport van 5 weken daarvoor, óók naar Bergen-Belsen. Mechanicus was hiervan getuige en noteerde het volgende in zijn dagboek: 'Een fluitsignaal kondigt het vertrek aan. Achter de raampjes van de coupés – gedeeltelijk volgepropt met bagage, rugzakken, koffers, etenszakken – mannen, vrouwen en kinderen, die met zakdoeken en handen wuiven, niet met bedroefde gezichten, maar met gezichten, waarop de vastberadenheid staat uitgedrukt, moedig te zijn en te zegevieren (...) De trein is behoorlijk, menselijk, maar de reis is gedwongen, het lot van de reizigers onbekend. De trein schuifelt weg als een fantoom, als een boekje van levende beelden glijdt hij voorbij; voor het laatst heeft men oude, vertrouwde gezichten gezien, voor het laatst een teken van leven opgevangen. Aan de grens van het kamp, voor de barrière, houdt hij stil: daar wordt hij officieel overgedragen aan de Duitse militaire bezetting, die met de trein is meeg gekomen ter begeleiding van de "reizigers", en worden de joden stuk voor stuk geteld. Niet één mag er ontbreken: voor de barrière draagt de commandant de verantwoordelijkheid voor de levering, na de barrière de bezetting; maar hij overtuigt zich ervan, dat de levering in natura compleet is, dat er niets is afgedaan voor tarra of rafactie.'

De rit duurde buitengewoon lang; pas de volgende dag, donderdag 16 maart, kwam men 's middags om 2 uur in Bergen-Belsen aan. Een reis van enkele honderden kilometers, die dertig uur in beslag nam! 'Wij zaten tegen elkaar aan gedrukt, tussen bagage en kleren,' aldus Renata Laqueur. Met name de nacht van woensdag op donderdag duurde een eeuwigheid. De trein rangeerde schokkend en schuddend en stond soms urenlang stil. Alles was zwart en donker, maar af en toe zag men de omtrekken van een zwaarbeschadigde stad. Louis Tas kon zich deze transportnacht goed herinneren: 'Vooral de contouren van het landschap, afgezet tegen de maan, en de trein die maar langzaam voortschuifelde.'

In Bentheim brachten de treinbewakers, leden van de *Grüne Polizei*, brood langs de trein. Zij werden met gejuich ontvangen, doch de stemming daalde onmiddellijk toen bleek dat deze bewakers zich te goed hadden gedaan aan de voor de gevangenen bestemde worst en jam. De reizigers gooiden overal briefkaarten en briefjes aan familieleden en kennissen op de rails, in de hoop dat voorbijgangers deze zouden vinden en ze zouden posten.

Philip Mechanicus wierp eveneens post uit de trein. Hoeveel is onbekend; in ieder geval is één kaartje aan zijn dochter Ruth aangekomen. Hij dateerde het kaartje een week te vroeg, waardoor de familie lang in de veronderstelling verkeerde dat hij al op 8 maart uit Westerbork was vertrokken. De inhoud van het haastige krabbeltje luidde: 'Lieve Ruth, ik ben op het ogenblik op reis naar Celle bij Hannover. Even een groetje uit de trein derde klasse. Zitten niet gek in weerwil van veel bagage. In Celle moet ik beslissing Calmeyer afwachten. Hoop dat R. de zaak rekt (...) Vele groeten aan alle vrienden, in 't bijzonder mams. Dag, Paps.'

Niet duidelijk is, wie hij met 'R' bedoelde; wellicht zijn juridische 'vitamine R(elaties)'? Uit de inhoud van het kaartje blijkt, dat Mechanicus nog steeds de hoop had gevestigd op zijn zogenaamde Calmeyer-onderzoek.

De trein stopte donderdagmiddag 16 maart bij een station, waarschijnlijk Bergen of Celle. De reizigers zagen auto's van de *Wehrmacht* klaarstaan. Tevens namen ze bewakers in uniform waar, die op de stilstaande trein afkwamen. De angst sloeg hen om het hart. Renata Laqueur: 'We zagen de doodskop op de kragen en wij wisten dat het de ss was.' De bewakers gedroegen zich echter correct en hielpen zelfs bij het uitladen van de vele bagage, die op de gereedstaande auto's werd

gehesen. Volgens Julie Bial-Spitz mochten moeders met kinderen en zieken met de wagens meerijden naar het kamp. Zelf had zij twee kleine kinderen van 1 en 3 jaar bij zich. De rest van de groep diende vervolgens de vijf kilometer naar het kamp te voet af te leggen. Louis Tas en Gerry Waller bevestigden de lange wandeltocht die zij naar het kampterrein moesten maken. Men liep door bossen en langs golvende velden. Er viel een fijne, tintelende regen en het lopen was, na het urenlange zitten in dezelfde houding in de trein, voor de meesten een weldaad.

De groep passeerde een kazerne; de hoop gloorde dat men in een van de enigszins comfortabele, stenen gebouwen zou worden ondergebracht, in plaats van in weer een kamp met barakken en prikkeldraad. Deze hoop bleek ijdel; onder een rood-wit geschilderde slagboom en bij een schildwachthuisje met bewakers en geweren in de aanslag, liep men het kamp binnen. Op een bord stond te lezen: *Lager des ss Totenkopfregiment*. Bij de leden van de groep zakte de moed in de schoenen. Louis Tas: 'We hadden op beter gehoopt, maar we kwamen wéér in zo'n rotkamp, maar nu met ss'ers, we vonden het allemaal vreselijk.' In zijn onder het pseudoniem Loden Vogel gepubliceerde *Dagboek uit een kamp* (1965), beschreef hij de aankomst in Bergen-Belsen als volgt: 'Een grijze motregen maakte de aanblik van de grijsgroene barakken met hun kleine raamopeningen en omringd met prikkeldraad en overal zichtbare wachttorens, zeer angstwekkend. Toen de slagboom achter ons dichtging, dacht iedereen, ook mijn moeder en ik, die elkaar erop aankeken: we zitten in de val en komen er nooit meer uit. Walgelijke koolraapgeur vervulde de lucht. De weinige joden, die wij zagen, leken al door de dood getekend.'

Gerry Waller vertelde: 'We liepen langs prikkeldraad en zagen de gevangenen. Zij riepen ons allerlei pessimistische dingen toe. Er was echter ook iemand die zei dat het hier zo slecht nog niet was.'

29 Leven in het *Sternlager*

Na de registratie en het uitzoeken van de kletsnatte bagage, die in grote hopen buiten voor de barakken was neergegooid, werd meegedeeld dat het gehele gezelschap de volgende dag, 17 maart, in quarantaine moest. In Westerbork heerste kinderverlamming en volgens Julie Bial-Spitz waren er in de groep uit Westerbork twee kinderen met deze ziekte meegekomen. 'Omdat wij niet konden worden gemengd met de rest van het *Sternlager*, het besmettingsgevaar was te groot, werden we in een apart gedeelte van het kamp gestopt.'

Renata Laqueur en Louis Tas gaven in hun dagboeken nadere bijzonderheden over deze eerste periode van zes weken in Bergen-Belsen. Tas noteerde: 'Afgezonderd van de rest van het kamp bleven we eerst in quarantaine en hoefden we niet te werken. In afnemende mate werd er wat geflirt en gepraat; de honger begon zich reeds te doen voelen.' De mannen en vrouwen werden in aparte barakken ondergebracht, die vol stonden met twee-hoog boven elkaar geplaatste houten kribben. De doorgang tussen de rijen bedden was slechts 30 cm, zodat men er alleen zijdelings doorheen kon lopen. Er heerste een geweldig kabaal.

Vierentwintig uur later werd de gehele groep massaal in het badhuis gebaad en ontsmet. Er volgde een lange periode van nietsdoen. Julie Bial-Spitz vertelde dat men zo nu en dan met elkaar in het voorjaarszonnetje kon liggen: 'Ongehoord, voor een concentratiekamp.'

Over Mechanicus is uit deze maanden héél weinig bekend, niets anders dan dat ook hij in de mannenbarak heeft vertoefd. Julie Bial-Spitz ontmoette hem tijdens de quarantaineweken. 'Het was moeilijk om de tijd te doden; er ontstond enige verveling. Om onze gedachten te verzetten, maar zeker ook om de mensen op te beuren en moed in te praten, besloten enkele leden van ons groepje een soort cabaretmiddag te organiseren, onder leiding van Eli Dasberg. Aan dat cabaret heb ik meegewerkt, evenals Mechanicus.'

De voorstelling werd een succes. 'Het was een leuke middag,' herinnerde Julie Bial-Spitz zich. 'Van het weinige dat we bij ons hadden, hebben we iets te eten en te drinken gemaakt. Mechanicus las of droeg wat voor, een gedicht of een stuk proza, dat weet ik niet meer. Ikzelf had ook een nummer, maar ik ben vergeten wat het was. Na afloop

kwam Mechanicus naar me toe en adviseerde me dat ik na de oorlog in het cabaretvak verder moest gaan. Hij vond dat ik talent had. Ik heb iets geantwoord van: Nou, na de oorlog heb ik wel andere dingen om aan te denken, maar ik vond het leuk dat hij zo reageerde.'

Deze revuemiddag vond plaats op vrijdag 7 april 1944, twee dagen voor Pasen. Volgens de aanwezigen was de voorstelling 'zeldzaam goed' geweest, voor iets dat in een moeilijke situatie en zonder repetities was ontstaan. 'Als wij de oorlog op deze manier door konden komen, zou het lang niet gek zijn. Maar het werd anders!' aldus Renata Laqueur.

Op zaterdag 8 april 1944 werden de kampbewoners opgeschrikt door een hevige, geallieerde luchtaanval op het kamp, waarbij 19 doden en talrijke gewonden vielen. Veel leed veroorzaakten de ss-bewakers op de wachttorens, die in paniek schoten op de in doodsangst heen en weer rennende gevangenen. De quarantainebarakken van de Nederlanders bleven bij de aanval buiten de gevarezone.

In dezelfde periode arriveerde er een nieuwe groep joden uit Westerbork. Dit veroorzaakte grote opwinding in het Nederlandse kamp, omdat velen door het hek kennissen ontdekten en iedereen ontzettend naar nieuws uit Holland verlangde. De laatste berichten uit Westerbork werden uitgewisseld en ook deze groep moest enige tijd in quarantaine. In de maanden hierna zouden nog diverse transporten uit Westerbork in Bergen-Belsen aankomen.

Tijdens de quarantaine werden door de barakleider 'kunst- en cultuurmiddagen' met joodse liedjes en lezingen georganiseerd, over uiteenlopende onderwerpen als smalfilm en kinderverlamming. De moeder van Louis Tas, Frieda Herzberg, verzorgde een eigen liedjesprogramma.

Onlangs deze vormen van alternatieve en goedbedoelde, doch geforceerde afleiding, groeiden de problemen voor de Nederlanders gestaag. Het gebrek aan eten werd duidelijk merkbaar; de honger sloop langzaam de quarantainebarakken binnen. Zo kreeg men in april dagelijks slechts vier dunne vliesjes *kuch* met wat jam en 's avonds driekwart liter koolraapsoep en vier aardappels. Renata Laqueur: 'Wij waren wild van de honger.' Later ontvingen de gevangenen per dag veelal niet meer dan drie sneetjes droog brood en waterkoffie. Als gevolg van de slechte voeding en andere invloeden, steeg het aantal ziektegevallen. Diverse leden van de groep-Mechanicus kregen lichamelijke klachten. In het ziekenhuisje lagen één tyfus- en twee geelzuchtpatiënten, waarmee de kans op een langere quarantaine steeg. Nadat zich bo-

vendien twee gevallen van kinderverlamming en difterie in de groep hadden voorgedaan, werd deze termijn inderdaad op 24 maart verlengd. 'Iedereen was opgelucht,' schreef Renata Laqueur in haar dagboek. 'Want verlenging van quarantaine betekende immers uitstel van het werk, en zoveel hadden wij al wel van het werkkamp naast ons gehoord, dat wij begrepen dat wij geweldig boften als wij het hier nog een paar weken konden uitzingen.'

Ook Philip Mechanicus werd ziek. In april slaagde hij erin om voor de laatste maal een levensteken naar zijn familie in Amsterdam te zenden. Op het kaartje, dat was geadresseerd aan Ruth Mechanicus, werd de juiste datum door de Duitse censuur onzichtbaar gemaakt, hoewel de maand, april, leesbaar bleef. De tekst van dit kaartje, in het Duits geschreven, luidde: *'Bin wieder gesund nach meiner Ohrentzündung. In April viele sonnige Tage, jetzt kälter. Empfang von Paketchen ist erlaubt; gerne Naschereien, Käse, Rauchtabak. Befrage Vosje und Ben. Bitte schreibe mir einige Zeilen. Viele Grüße für alle. Paps. Philip Mechanicus, Bergen-Belsen bei Hannover, Aufenthaltslager. Barak 12.'*

Mechanicus verstuurde dit kaartje waarschijnlijk eind april 1944, toen zijn groep niet langer in quarantaine verbleef. Vanuit Nederland werd vrij snel op Mechanicus' oproep door de familie en kennissen gereageerd. Men zond hem pakketjes en brieven, maar het is niet zeker of deze hem hebben bereikt. Na dit laatste briefkaartje werd niets meer van hem vernomen. De gevangenen in Bergen-Belsen mochten één keer per maand een kaartje naar huis schrijven, maar Abel Herzberg meldde: 'Een postzegel is niet nodig. De briefkaart, waarop 35 woorden mogen staan, komt mét en zonder postzegel niet aan.'

Het is de vraag in hoeverre Mechanicus in Bergen-Belsen met zijn schrijfactiviteiten is doorgegaan. De mogelijkheden daartoe waren er zeker, gezien de dagboeken die andere kampbewoners erop nahielden. Aan het maken van deze dagelijkse notities was een risico verbonden. Louis Tas vertelde: 'We konden ervoor worden opgehangen. Als ik dat had geweten, was ik waarschijnlijk gestopt.'

Abel Herzberg bevestigde het vermoeden dat Mechanicus in Bergen-Belsen is blijven schrijven. In 1964 verklaarde hij in *de Volkskrant*: 'Afgaande op dat, wat ik mij herinner van de spaarzame gesprekken die ik met hem in Bergen-Belsen heb gehad, moet ik aannemen dat hij wel degelijk tot het laatste toe zijn aantekeningen heeft bijgehouden.'

Wat er met Mechanicus' veronderstelde dagboeknotities uit Bergen-Belsen is gebeurd en waar ze zijn gebleven, is helaas niet bekend.

Op donderdag 20 april 1944 verklaarden de kampautoriteiten de quarantaine van de groep-Mechanicus ten einde. Het gezelschap werd na bijna zes weken van betrekkelijke rust, overgebracht naar het gewone *Sternlager*. Hier verdeelde men de bewoners over verschillende barakken en diverse werkcommando's. Voor de meesten begon hiermee het 'gewone' kampleven. De dagelijkse beslommeringen bestonden uit het gehate appel, werken, eten en slapen. Zowel Louis Tas als Renata Laqueur somden de dagindeling in hun dagboeken op: 'Om kwart voor 5 wordt er gewekt. Om 6 uur op het grote terrein werkappel, waarna de commando's afmarcheren naar het werk, dat om ongeveer half 7 begint. Werken tot ongeveer half 12, 12 uur, vervolgens weer appel, dan wat koolraapsoep eten, om half één wéér appel met tellen, in gesloten colonne naar de werkzalen terug en werken tot half 7. Vervolgens opnieuw avondappel. Als wij dan boffen, "klopt" het (na nog ettelijke tellingen overdag!) en dan mogen wij naar de barakken. Klopt het echter niet, dan staan wij 's avonds nog een paar uur met lege magen in de kou.'

Met name Louis Tas keek in zijn nieuwe omgeving met afschuw naar hetgeen zich voor zijn ogen afspeelde. 'Wat men hier ziet rondlopen, kan in menig opzicht concurreren met een transport uit Amersfoort, dat ik te Westerbork zag, eind november. Plaatjes van het Simavi-noodfonds. Gekke loodgeel- of groenkleurige gezichten. Skeletten of juist hongeroedeem. Het eten bevat namelijk vrijwel geen eiwit en ook verder voornamelijk water. Er zijn per dag 2-6 sterfgevallen, op 3000 mensen is dat 20% per half jaar, als de mortaliteit niet verder stijgt,' schreef hij.

Veel Nederlanders werden bij het schoenencommando ingedeeld. Dit werk hield in dat oude soldatenlaarzen naadje voor naadje uit elkaar gepeuterd moesten worden en dat vervolgens de lapjes leer in de daarvoor bestemde oude *Wehrmacht*-helmen moesten worden gedeponeerd. Volgens Renata Laqueur was één helm bestemd voor goede bruikbare stukken leer, één voor afvalleer en één voor textiel. 'Dit was onze sabotagekans,' schreef ze. 'Van de goede stukken leer kon nog kunstleer worden gemaakt. Wij zorgden ervoor deze ongemerkt in kleine onbruikbare stukjes te snijden. Het textielleer, een veel te mooie naam voor de vieze, versleten stukjes schoenvoering, werd door ons gebruikt als nodig artikel op de latrine.'

Louis Tas vertelde dat hij nog steeds in staat is om met een mes een leren laars feilloos te ontleden. Over Mechanicus zei hij: 'Ik weet het niet zeker meer, maar ik vind het voor de hand liggen dat ook hij in het

schoenencommando zat. Met name de oudere mensen, die geen zware arbeid konden verrichten, werden hier tewerkgesteld.'

In Bergen-Belsen zou Louis Tas Mechanicus herhaaldelijk ontmoeten. Hoewel hij veel uit deze periode heeft vergeten, was Tas, bijna 50 jaar later, nog uitstekend in staat een vrij uitvoerig beeld van hem te schetsen: 'Hij was een aparte, wat donkere persoon, een beetje ingevalen. Een man van de wereld, bereisd. Heel intelligent, zeer licht pompeus. Hij had een beetje zo'n air over zich, uitte zich in dikke woorden, soms belerend, met een werelds, journalistiek toontje. Hij sprak gedragen, met een zekere plechtigheid en kon uitgebreide verhandelingen over uiteenlopende onderwerpen houden. Mechanicus was assertief, had constant zo'n blik van iemand die het wel wist. Hij hanteerde het imponeren als omgangsvorm, zou ik zeggen, zo'n type kwam je vroeger wel vaker onder joden tegen. Hij was absoluut niet burgerlijk, meer alternatief. Daar hield ik van, want zo'n figuur probeerde ik in die tijd zelf ook te zijn. Mechanicus paste wel in mijn wereldje van toen.'

In zijn *Dagboek uit een kamp* noemde hij Mechanicus voor de eerste maal op 26 juli 1944. Hij schreef toen: 'De mensen worden interessanter, naarmate ze hun eigen omgeving hebben. Hier mist iedereen die. Daardoor wordt iedere individualiteit tot een onbelangrijke variatie van iets, dat per saldo in hoofdzaken hetzelfde is. Hetzelfde eten, dezelfde ligging, hetzelfde werk, dezelfde ambities, dezelfde voorgeschiedenis (...) Heel trots was ik, toen Mechanicus mij vertelde, hoe iemand alleen ons tweeën "uit de toon vond vallen". Groter compliment bestaat hier niet.'

Mechanicus was 32 jaar ouder dan Tas. 'Ik heb nooit geweten dat het leeftijdsverschil zo groot was. Hij deed jonger aan, tijdlozer.'

Volgens Tas hadden Mechanicus en hij een wederzijdse kennis: de schilder en tekenaar Charles Roelofsz. 'Mechanicus en ik hebben diverse malen over Roelofsz zitten praten,' zei Tas, die zijn dagboek op 26 maart 1945, toen Mechanicus al lange tijd weg was uit Bergen-Belsen, in een melancholieke bui toevertrouwde: 'Hoe graag zou ik in Blaricum in een kroeg zitten en Charles vertellen van Mechanicus: deze twee waren vrienden.'

Na de oorlog hééft Tas met Charles Roelofsz over Mechanicus gesproken en herinneringen aan hem opgehaald. Volgens Tas had Roelofsz een markante uitspraak over hem: 'Mechanicus was een man als een potloodstreep.'

Het kampleven in Bergen-Belsen werd vrijwel volledig beheerst door de enorme honger, de vele ziektes, het werk en de geruchten. Evenals in Westerbork kwam in Bergen-Belsen een welig tierende geruchtenstroom op gang, door de joden met zelfspot 'JPA' genoemd: *Jüdische Presse Agentur*. Abel Herzberg meldde dat de atmosfeer in Bergen-Belsen voortdurend vol was van geruchten. De stemming onder de kampbewoners steeg en daalde al naar gelang de inhoud hiervan. Dagelijks werd melding gemaakt van het laatste 'frontnieuws'. Hoe slecht deze berichtgeving functioneerde, bleek in juni, toen de JPA van alles en nog wat in het kamp rondstrooide, maar uitgerekend geen nieuws bracht over de invasie in Normandië, D-day, die toch op 6 juni was begonnen. Pas enkele dagen later sijpelden in het kamp de eerste meldingen door over deze historische gebeurtenis.

Aan het eind van de zomer van 1944 werd begonnen met de evacuatie van grote groepen joden uit de Poolse vernietigingskampen naar onder andere Bergen-Belsen. De nieuwe gevangenen werden hier volkomen van de andere kampbewoners geïsoleerd. Heel langzaam kwamen, mede door de binnenkomst van deze transporten, de eerste verhalen op gang over de massale jodenvernietiging in Polen. Gerry Waller was ingedeeld bij het levensmiddelencommando. 'Wij hoorden, via verschillende kanalen, van de mensen uit Auschwitz afschuwelijke berichten over de vergassingen. We konden het eerst moeilijk geloven. Iedereen had altijd gedacht: Auschwitz is een *Arbeitslager*, waar ze je je dood laten werken. Maar het enorme ongeloof sloeg langzaam om; daarvoor waren de geruchten te hardnekkig.'

Het is onduidelijk wat er zich tijdens Mechanicus' verblijf in Bergen-Belsen rond Annemarie van den Bergh-Riess heeft afgespeeld. Julie Bial-Spitz kende haar oppervlakkig en bevestigde dat de twee tijdens de quarantaineperiode vaak contact met elkaar hadden. 'Mechanicus ging veel met haar om en ze waren zeker bevriend. Meer kan ik er niet van zeggen, meer wéét ik ook niet.' In de dagboeken werd Annemarie niet genoemd en Louis Tas wist niets over haar. 'Opmerkelijk,' zei hij, 'ik ben in mijn geheugen héél diep teruggedaan. Bij veel personen die ik in Bergen-Belsen heb gekend, zie ik gebeurtenissen en ook gezichten van hen die bij deze mensen hoorden. Bij Mechanicus zie ik echter zeer beslist géén vrouw. Dat zegt natuurlijk niet alles, maar als zij opvallend met elkaar omgingen, dan had ik dat nu nog wel geweten, want ik had best oog en oor voor dat soort *rendez-vous-tjes*.'

Op 9 juli maakte Renata Laqueur in haar dagboek een korte aantekening van een vreemd voorval. Twee dagen eerder werden op de appelplaats plotseling alle Calmeyer-gevallen opgeroepen. Ook Mechanicus moet hierbij aanwezig zijn geweest. Waarvoor dit gebeurde en wat er uit het appel voortkwam, is niet bekend. Het leek echter een voorbode van wat er enkele maanden later zou plaatsvinden. Ook Herzberg maakte melding van een paar beloftevolle toezeggingen die aan de bezitters van bijzondere papieren werden gedaan. Op 14 september berichtte hij: 'Vandaag zijn de *Doppelstaatler* opgeroepen om zich te melden. Die worden nu weer met *Austausch* lekker gemaakt. Wie weet, wat er in dit krankzinnigengesticht nog gebeurt?'

30 Het transport

In oktober 1944 deed zich een gebeurtenis voor, die bij de Nederlandse kolonie in het *Sternlager* voor hevige opschudding zorgde. Abel Herzberg schreef in zijn dagboek dat van de ene op de andere dag een transport werd aangekondigd. Dit was opmerkelijk, omdat het vrijwel niet voorkwam dat vanuit Bergen-Belsen een transport wegging. Herzberg meldde op 8 oktober dat het de Calmeyers en *Doppelstaatler* betrof: 'Waar de mensen heengaan, weet niemand.'

Julie Bial-Spitz: 'In oktober werd door de kampautoriteiten aan onze groep Nederlanders gevraagd wie, op basis van in Westerbork verkregen papieren en documenten, nog steeds aanspraak meende te moeten maken op bijzondere behandeling. Deze mensen moesten zich melden, maar waarover het precies ging, werd ons niet meegedeeld. Onmiddellijk gingen er allerlei geruchten over uitwisseling, ruilhandeltjes en transport naar andere, betere kampen. Uiteindelijk heeft een aantal zich aangemeld. Voor hen gloorde kennelijk enige hoop. Deze mensen zijn dus niet door de Duitsers geselecteerd, maar hebben zich, wat je zou kunnen noemen, "vrijwillig" opgegeven. Ik weet dat zo zeker, omdat er een kennis van ons bij was.'

Ook Louis Tas was in staat om nadere details te geven: 'Er werd ons officieel gevraagd wie er zijn joodse afstamming wilde aanvechten. Wij hadden een aantal met dat doel vervalste documenten. Mijn vader, moeder en ik hebben serieus overwogen om ons óók voor dit transport op te geven. Misschien komen we vrij, dachten we. Er waren immers al joden met Palestina uitgewisseld? Een bevriende relatie van de administratie waarschuwde ons op het laatste moment om niet op de oproep te reageren. We hebben lang gearzeld en ons uiteindelijk toch teruggetrokken.'

Mechanicus beriep zich, zoals bekend, nog steeds op zijn valse Calmeyer-status. Reeds in Westerbork had hij aangekondigd zijn joodse afstamming aan te zullen vechten als hij daar beter van zou kunnen worden. Nu werd hij daar door de kampautoriteiten concreet naar gevraagd! Wellicht rook hij een serieuze kans om uit Bergen-Belsen weg te komen. Mechanicus bezat niet de voorkennis, die de familie Tas wél had. Kennelijk heeft ook niemand hem gewaarschuwd. Hij besloot het risico te nemen en zich vrijwillig aan te melden voor dit mysterieuze transport.

Annemarie van den Bergh-Riess ging niet mee. Zij kon of wilde niet, of kwam niet voor transport in aanmerking; in ieder geval bleef zij in Bergen-Belsen achter.

Tijdens het ochtendappel van zondag 8 oktober 1944 werd een lijst met 120 namen voorgelezen. Meegedeeld werd, dat het transport de volgende dag zou vertrekken. Vanaf dat moment kwamen er al signalen, dat het met deze groep niet goed zat. Louis Tas noteerde deze dag: 'Spoedig bleek, dat het dubieuze Calmeyers en *Doppelstaatler* waren. Later hoorden wij, dat de opgelezen mensen naar een ander kamp zouden gaan.' Renata Laqueur verwees in haar dagboek een enkele maal naar dit transport, zonder er nader over uit te wijden. Zij noemde het een *Mischlingtransport*, een transport van voornamelijk gemengd gehuwden. Gerry Waller vertelde dat het een 'grote uitzondering' was dat er vanuit Bergen-Belsen een dergelijk transport vertrok: 'Het was in die tijd eerder andersom: er kwamen transporten uit Polen naar óns toe.'

Louis Tas schreef in zijn dagboek: 'Heel gedeprimeerd ben ik. Mechanicus gaat, en Presburg met vrouw, en mevrouw Pick (...) en Ernst Menco en de Hedemans.' Hij voegde daar, toen hij voor dit boek werd geïnterviewd, nog aan toe: 'Wij vertrouwden het vooraf dus al niet, en ik geloof dat de kans op een goede afloop met het uur minder werd.'

Abel Herzberg meldde de dag vóór het transport dat het vertrek van de groep veel zorg in het kamp bracht. 'Weer zijn we in de sfeer van Westerbork op dinsdag, weer in die van de avonden in Amsterdam, in afwachting van de politie. Weer worden joden heen en weer geworpen, families uiteengerukt. Weer weten we niet waar we zullen komen, weer verder van huis, van familie, weer een onbekend lot, een duistere toekomst. En in deze stemming lijkt de vrede verder dan ooit.'

Ook Mechanicus moet zich, omstreeks het moment van vertrek, hebben gerealiseerd dat de door de Duitsers bewust gecreëerde hoop vals was. Er gloorde aan de horizon geen vrijheid, doch slechts de vage contouren van weer een ander, onbekend concentratiekamp. Nog diezelfde dag nam hij afscheid van zijn vrienden en kennissen, ook van Tas. Deze schreef in zijn dagboek: 'Hij hield een verward, dement betoog over de dominees, die de kern van ons volk waren. Een afgebrokkeld, bouwvallig huis van edel marmer: zelfs afgetakeld is hij me veel liever dan vele anderen.'

Louis Tas vertelde, gevraagd naar dit afscheid, dat hij hier geen bewuste herinneringen meer aan had. 'Dat aspect "dement" moet ik er-

gens vandaan gehaald hebben,' zei hij peinzend. 'Ik neem aan dat hij mentaal was geknakt; hij had gehoopt op vrijheid, maar beseftte dat dit niet het geval zou zijn, en ik denk dat Mechanicus geestelijk op was, na alle ellende die hij had meegemaakt.'

Nog geen 24 uur later, op maandag 9 oktober 1944, werden in de ochtenduren de mensen voor het transport verzameld. Op de grote appelplaats van het kamp stonden vrachtauto's klaar om de groep naar het station te vervoeren. Abel Herzberg schreef in zijn dagboek: 'Er is vanochtend afscheid genomen. Met dezelfde rust en dezelfde trots als in Westerbork zijn de mensen weggegaan. De vrouwen hebben elkaar gekust, de mannen wensten elkander kracht. Een ieder hielp met het inpakken der bagage en het versjouwden daarvan naar de appelplaats. Wellicht een overbodige laatste hulp. Wellicht ontvangen ze hun bagage nooit.' En: 'Men zal het leven nauwelijks kennen als men niet meegemaakt heeft, wat wij vanochtend hebben meegemaakt: het transport van 120 joden uit deze misère naar een andere misère waarvan niets [anders] bekend is dan dat ze groter is dan de onze.'

Julie Bial-Spitz was deze ochtend op de appelplaats aanwezig om afscheid te nemen van haar zieke kennis Lodewijk Polak, die leed aan een infectieziekte. Tot haar verbazing bemerkte ze, dat Mechanicus óók tot de gedeporteerden behoorde. Ze vertelde: 'Ik was hem maandenlang uit het oog verloren, tot ik hem bij dat transport weer zag. Ik ging naar hem toe en vroeg: Wat doe jij nou hier? Mechanicus keek me aan en zei zoiets als: Ik dacht er eerder uit te kunnen komen, dus leek het mij goed om dit te doen. Wij wisten inmiddels dat deze groep niet vrijkwam, maar naar een ander kamp zou worden gebracht. Bij ons circuleerden de namen van Buchenwald en Sachsenhausen.'

Volgens Louis Tas zou later blijken dat de kampautoriteiten moedwillig een schifting hadden aangebracht onder de grote groep Nederlanders in het *Sternlager*. 'Ze zijn er ingeluisd, dat is duidelijk. Ze hadden zich zogenaamd zelf aangemeld, om de aandacht op hun bijzondere status te vestigen. Daarmee waren ze brutaal geweest. Officieel heette het dan ook, dat de gedeporteerden waren afgevoerd wegens *Behördenbelästigung*, ofwel het lastigvallen van autoriteiten...'

De gedeporteerden maakten bij het afscheid een zeer ontgoochelde indruk. Abel Herzberg merkte op dat de ss hun probeerde wijs te maken dat de groep naar een *Internierungslager*, een Ilag, in Beieren zou gaan: 'Maar niemand geloofde hen.' Nadat de mensen en hun bagage

waren ingeladen, vertrokken de vrachtwagens, met in elke auto enkele gewapende ss'ers.

Jaren later, in 1964, schreef Herzberg een artikel in *de Volkskrant* over Mechanicus' dagboek *In Dépôt*, dat toen net was gepubliceerd. Aan het eind van deze recensie, wijdde Herzberg enkele persoonlijke herinneringen aan Mechanicus' vertrek: 'Mechanicus stond op het ap-pel-terrein samen met de groep, waarmede hij op transport gesteld was. Daar waren ook vrouwen en kinderen bij. Het was een slecht transport, dat merkte je aan de manier waarop de mensen behandeld werden. Ik liep er langs. Van het wisselen van een woord, laat staan van een hand-druk, kon uiteraard geen sprake zijn. We hebben elkaar alleen een paar ogenblikken aangekeken. De hele wanhoop, de hele smart van de ver-volging lag in zijn houding, in zijn ogen en om zijn samengeknepen lippen. Hij wist, dat het afgelopen was en dat hij niets meer te "ver-slaan" zou hebben. Het was nog een wonder, dat hij het zo lang had uit-gehouden.'

Naschrift

Auschwitz-Birkenau

‘Het is ook niet gemakkelijk, wanneer men thans week-aan-week een paar duizend joden als vee ziet opeendrijven in een trein, die hen naar een onbekende bestemming brengt en nog nooit één jood heeft teruggebracht om *verslag* uit te brengen.’

(Uit *In Dépôt*, vrijdag 28 mei 1943)

Op 20 januari 1942 werd in Berlijn besloten hoe en op welke schaal de *Endlösung der Judenfrage* zou plaatsvinden: de systematische vernietiging van alle joden in Europa. *ss Reichsführer* Heinrich Himmler ontvouwde grote plannen, over kampen die speciaal voor dit doel zouden worden ingericht, met als centraal punt het complex Auschwitz-Birkenau. ‘De *Führer* heeft de *Endlösung* bevolen,’ sprak hij in 1942. ‘Wij, de *ss*, dienen dit bevel op te volgen. De bestaande kampen zijn niet alle in staat om de voorgenomen acties ten uitvoer te brengen. Daarom heb ik in principe Auschwitz-Birkenau aangewezen. In de eerste plaats vanwege zijn verkeerstechnische ligging; in de tweede plaats omdat het daarvoor bestemde gebied gemakkelijk kan worden afgesloten en gecamoufleerd.’

Birkenau, 7 november 1990:

Vanuit de Poolse stad Krakau is het per bus ongeveer anderhalf uur rijden naar het zuidwesten, richting Tsjechische grens. Oswieçim heet de plaats, bekend geworden onder de Duitse benaming Auschwitz. Onze bus passeert een groot, modern stationsgebouw. Het ligt langs de spoorbaan waarover vijftig jaar geleden de treinen met wanhopigen en weerlozen Auschwitz binnenreden. Nauwelijks een kilometer verderop is er de beruchte splitsing van wegen. Linksaf gaat men naar het *Stammlager* Auschwitz I, in het westelijk deel van Oswieçim, binnen de bebouwde kom. Rechtsaf rijdt men naar wat in de volksmond Auschwitz II werd genoemd. Officieel heette dit *Aussenlager* in het Duits Birkenau; het kamp was vlakbij het boerengehucht Brzezinka gesitueerd.

We rijden over het spoorwegviaduct, vanwaar Heinrich Himmler in maart 1941 met gestrekte arm richting Brzezinka wees en Auschwitz-

commandant Rudolf Höss erop attent maakte dat dit gebied zich uitstekend leende voor een omvangrijk nieuw kamp. De Duitsers hadden al snel behoefte aan een tweede, grotere accommodatie in deze omgeving. Auschwitz I kon de groeiende stroom joden niet meer aan.

Vanaf oktober 1941 kwamen dagelijks uit Auschwitz I groepen gevangenen naar Birkenau om de constructiewerkzaamheden uit te voeren. Het dorpje Brzezinka werd met de grond gelijkgemaakt. De bouw van het gelijknamige kamp nam de gehele winter in beslag. Voorjaar 1942 werd Birkenau in gebruik genomen.

Het hoofdkamp Auschwitz I had een eigen, klein crematorium: nummer 1. Onder andere in dit crematorium vonden de oorspronkelijke experimenten met het Cyclon-B-gas plaats. In de winter van 1942-1943 bouwden gevangenen aan de rand van Birkenau vier grote crematoria met gaskamers, de nummers 2,3,4 en 5. Ook andere Poolse vernietigingskampen werden tot dodenfabrieken omgebouwd, met gaskamers en crematoria: Belzec, Sobibor, Treblinka, Chelmno, Lublin, Majdanek. Auschwitz-Birkenau was de grootste.

Via de grote toegangspoort, bekend van de foto's en films, betreed ik Birkenau. Het is ijzig koud en nevelig. Birkenau is grijs en onheilspellend. Voor me strekt zich een enorm terrein uit, vele malen groter dan Westerbork en Auschwitz. Mijn gedachten gaan terug naar de vorige dag, toen ik in het hoofdkamp Auschwitz I een bezoek bracht aan *Block 24*, het *Archivum*, om navraag te doen naar Philip Mechanicus. Ook toen liep ik onder een beruchte poort door: *Arbeit macht frei*.

In het *Archivum* worden de restanten van het registratiesysteem en de kampdossiers bewaard. Nabestaanden komen er naar het lot van familieleden en vrienden informeren. Sommigen durven niet goed; men is bang voor de confrontatie met het verleden. Achter een houten balie staan twee dames, die vrijwel uitsluitend Pools spreken. Wie naar iemand wil informeren, moet de naam en geboortedatum op stukjes papier schrijven, die al eerder voor dit doel zijn gebruikt, blijkens de gegevens op de andere zijde van de volders. Ik krabbel Mechanicus' naam en geboortedatum op een papiertje en geef het aan een van de dames. Zij kijkt er even naar, frons de wenkbrauwen, haalt onverschillig de schouders op en verdwijnt achter grote archiefkasten. Na enige minuten komt ze terug en schuift een kaart op de balie. De vrouw spreekt enkele woorden Pools tegen me, waar ik niets van begrijp. Zuchtend pakt ze de kaart op en overhandigt deze aan mij. Hierop staan verschillende personen met de achternaam Mechanicus. Ik herken de namen van en-

kele broers en andere familieleden; hijzelf komt er niet op voor. Ik pak mijn eerder geschreven papiertje en wijs op de naam Philip. Naar hem ben ik immers op zoek, probeer ik de dame uit te leggen. 'Nichts, nichts, kein Philip,' zegt ze geïrriteerd. Ze pakt de kaart uit mijn handen en loopt weg.

Birkenau oogt heel anders dan Auschwitz. Auschwitz was kleiner; het bestond uit een dertigtal grote, rood-bruine, stenen gebouwen, de zogenaamde *Blocks*. Vóór de oorlog had Auschwitz 1 dienst gedaan als kazerne van de Poolse cavalerie. Ofschoon Auschwitz het symbool werd van de jodenvernietiging, beantwoordt de aanblik van het kamp niet direct aan dit beeld. Het nevenkamp Birkenau doet dat wel. Ik zie prikkeldraad, wachttorens en, over het reusachtige terrein verspreid, vele tientallen barakken. De meeste zijn van steen, sommige van hout.

Het complex bestond uit verschillende, kleinere kampen. Er was een speciaal kamp voor vrouwen, een quarantainekamp, een kamp voor families die eerder in Theresienstadt hadden gezeten, een kamp voor zigeuners, een ziekenhuiskamp en een groot gedeelte, *Mexico* geheten, dat voor uitbreiding van het kampterrein was voorbestemd, maar dat nooit is afgebouwd. Op 'drukke' tijden werd Birkenau bevolkt door tussen de 100 000 en 140 000 gevangenen.

Ik loop over de lange, rechte, geasfalteerde *Lagerstrasse* die Birkenau doormidden snijdt. Westerbork had ook een dergelijke hoofdweg, dwars door het kamp. De Kalverstraat of *Boulevard des Misères* werd hij in kamptaal genoemd. De weg in Birkenau is soortgelijk, maar veel langer en breder. In het gras staan bordjes met pijlen: *Sightseeing route* staat erop vermeld. Rechts van mij liggen de spoorrails, die van het station in Oswieçim werden doorgetrokken tot in Birkenau. De transporttreinen reden het kamp binnen en stopten halverwege. De inzittenden stapten uit, gaven hun bagage af en werden op het perron – de *Neue Rampe* – geselecteerd door een groepje SS'ers, onder wie meestal enkele artsen, die de selectie routinematig afhandelden. Joseph Mengele had daarbij de leiding. Met een simpele handbeweging werd over het lot van miljoenen beslist. De meeste vrouwen en kinderen gingen direct de gaskamers in. Het vonnis kon snel worden uitgevoerd; de vier grote crematoria stonden op nog geen driehonderd meter afstand.

Wie naar de andere rij werd gestuurd, had geluk. Dit gebaar betekende een kortstondige verlenging van het leven. Deze mensen, veelal de sterkere mannen en vrouwen, verbleven nog enige tijd in de barakken,

of mochten naar het *Stammlager* Auschwitz 1. De nazi's beschouwden hen als economisch bruikbare joden. Zij werden in de meeste gevallen tewerkgesteld in industrieën in de buurt.

Vlakbij de *Neue Rampe* staat een houten gebouwtje, dat in de oorlog dienstdeed als bagagedépôt. Op het gebouwtje is een reusachtige foto geplaatst, gemaakt tijdens één van de selecties. Levensgroot staan enkele ss'ers afgebeeld, in uniform en laarzen. Ze slaan wijdbeens de selectie gade, de handen op de rug. Op deze plek, bij het gebouwtje waar ik nu sta, is in oktober 1944 ook de trein met het transport uit Bergen-Belsen aangekomen. Ik tracht me voor te stellen wat er zich in deze groep moet hebben afgespeeld, toen tot de mensen doordrong dat ze naar Auschwitz reden, het kamp waar men ten koste van alles uit had willen blijven.

Bij de resten van *Krematorium IV* doet een van mijn reisgenoten, Simon, die Birkenau overleefde, zijn verhaal. Om hem heen staan mensen zwigend naar zijn getuigenis te luisteren. Simon kijkt soms geïrriteerd om zich heen. Hij kan zich niet goed oriënteren en is veel details vergeten. Ik begeef me naar de achterkant van het *Krematorium*. Waar nu de puinhopen liggen, stond vijftig jaar geleden een enorme moordfabriek met ondergrondse gaskamers, waar vele honderdduizenden mensen zijn vergast. Datzelfde geldt voor de overige drie crematoria, die hier vlakbij hebben gestaan.

Tijdens en na de zomer van 1944 wijzigde de situatie in Birkenau zich snel. De Russische legers rukten vanuit het oosten op. De nederlaag van Hitler was onafwendbaar en nog slechts een kwestie van tijd. Ook in Auschwitz-Birkenau was die ommekeer goed merkbaar. De Duitse *Gründlichkeit* brokkelde beetje bij beetje af; het *pünktliche* systeem raakte in verval. De gevangenen voelden dat er iets gaande was; het gonsde van de geruchten in het kamp. Daarbij werd de drang om te overleven steeds sterker. Tegelijkertijd overheerste de angst dat de nazi's, in het vooruitzicht van hun dreigende nederlaag, zouden besluiten om alle kampbewoners te doden.

Op het moment dat de trein uit Bergen-Belsen met Mechanicus en zijn lotgenoten op 12 oktober 1944 Birkenau binnenreed, verkeerde het kamp nog in de ban van wat zich hier enkele dagen eerder had afgespeeld.

Op 7 oktober hadden enkele leden van de zogenaamde *Sonderkommandos* geprobeerd om een opstand in gang te brengen. In deze *Son-*

derkommandos werden gevangenen opgenomen, die onder toezicht van ss'ers speciale opdrachten vervulden. In de crematoria waren verschillende *Sonderkommandos* werkzaam. Zij hadden onder andere tot taak de vergaste gevangenen te ontharen en de lijken op lorries naar de verbrandingsovens te rijden. Als tegenprestatie werden de leden van deze commando's en hun families enige tijd voor vergassing gespaard.

Toen in Birkenau het vermoeden rees dat de Duitsers van plan waren om het volledige kamp te liquideren, besloten enkele leden van de *Sonderkommandos* in hun wanhoop tot een tegenactie. Hun plannen tot verzet werden echter verraden en de kampleiding van Birkenau besloot elke poging tot opstand onmiddellijk in de kiem te smoren. Op zaterdag 7 oktober 1944 kwam het tot een treffen tussen een leger ss-bewakers en de opstandelingen. Eén van de crematoria werd door de *Sonderkommandos* in brand gestoken. In de chaos slaagden enkele gevangenen erin om te vluchten en een nabij gelegen bos te bereiken. Het slecht georganiseerde oproer werd door de kampleiding echter snel onderdrukt. De vluchtelingen werden vrijwel allemaal opgepakt en enkele honderden gevangenen werden als vergelding door de ss'ers vermoord. *Krematorium IV*, door de brand grotendeels verwoest, werd niet meer opgebouwd. Het was het begin van het einde van de massale vergassingen.

De voormalige leidster van de wetenschappelijke afdeling van het Auschwitz-museum, Danuta Czech, publiceerde in 1989 haar meer dan 1000 pagina's dikke *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*. Op basis van bewaard gebleven bronnen, documenten, dagrapporten, berichten van verschillende verzetsgroepen, latere getuigenverklaringen en diverse andere onderzoeken, reconstrueerde zij de gebeurtenissen in Auschwitz-Birkenau nauwgezet en van dag tot dag. Czech beschreef de poging tot opstand op 7 oktober 1944. Van de verdere gebeurtenissen in het kamp gedurende de dagen hierna deed zij in haar boek verslag. Op 12 oktober werden in *Krematorium II* 3000 joodse mannen, vrouwen en kinderen vergast en verbrand. Het transport van diezelfde donderdag uit Bergen-Belsen, met *Mechanicus*, wordt niet door Czech genoemd. Te midden van de wanorde die er op dat moment in Birkenau heerste, is de groep bij aankomst wellicht niet meer geregistreerd.

Jacob Jessurun Pinto, Amsterdammer van geboorte, verbleef in oktober 1944 al bijna een jaar in Birkenau. Hij was er, volgens zijn eigen

woorden, als kapper werkzaam. Na de oorlog keerde hij terug naar Amsterdam. In de jaren vijftig emigreerde hij naar Canada, later naar de Verenigde Staten.

Pinto zag in oktober 1944 de groep-Mechanicus in Birkenau binnenkomen. Tegenover medewerkers van verschillende instanties, waaronder het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, alsmede de familieleden van Mechanicus, legde hij tussen augustus 1945 en juli 1947 een drietal verklaringen af. Zijn verslag aan het RIOD bevat een aantal nieuwe gegevens. De drie verklaringen van Pinto zijn in elkaar geschoven en de dubbele of onbelangrijke informatie werd door mij geschrapt. Dit leverde het volgende relaas op:

‘In Auschwitz (Birkenau) kwam in oktober 1944 uit Bergen-Belsen een transport van 120 mensen binnen, waar circa 110 Hollanders en circa 10 Fransen bij waren. Zij hadden zogenaamde Engelse (afgewezen) papieren, of een dubbele nationaliteit. Hierbij zaten verschillende families die ik nog bij naam kende, o.a. de families Verdoner, Santilhano, en Monteiro. Daar was ook Mechanicus bij, verslaggever van het *Handelsblad*. Hij zag er goed uit en was opgewekt gedurende de dagen, die hij in Auschwitz is geweest. De groep is naar het crematorium gegaan en er weer uitgekomen. Deze mensen moesten daar namelijk heen, in afwachting van het bericht uit Berlijn, dat ze vergast moesten worden. Vervolgens zijn ze naar een barak gebracht, waar ik mij ook bevond. Omdat hij een van de Hollanders was van het transport en ik in de verwachting was, dat er een familielid van mij bij zou zijn, heb ik nogal veel met Mechanicus gepraat. Drie dagen later moesten ze aantreden en moesten wij ze naar *Krematorium II* brengen en afgeven aan het *Sonderkommando*. Daar zijn ze in de schietkamer, die geluidsdichte wanden had, doodgeschoten. De sk kwam namelijk altijd bij ons baden en hoewel wij hen niet mochten spreken, deden wij dit toch en hebben dit toen van hen gehoord.’

Ook de Pool Izaak Korn kwam in contact met Mechanicus. Op 1 november 1945 verklaarde hij dat ‘ik, Izaak Korn, de heer Philip Mechanicus in Birkenau heb gesproken, van de ene barak naar de andere heb gebracht, en anderhalve dag later begeleid heb naar het crematorium, waar hij gefusilleerd is, hetgeen door mij persoonlijk is gezien.’

Eind november 1944 kwam vanuit Berlijn het bevel om de crematoria van Birkenau te vernietigen. De Duitsers waren op dat moment al enige tijd bezig om het kamp te evacueren. Op 18 januari 1945 voerde de ss de

laatste 60 000 gevangenen, althans zij die nog in staat waren om te lopen, Auschwitz en Birkenau uit. Met goederenwagons of te voet werden zij het nog door de Duitsers bezette gebied ingejaagd. Duizenden uitgeteerde mensen die deze barre tocht niet volhielden, werden doodgeschoten.

In Birkenau, Auschwitz en Monowitz bleven ongeveer 7000 zieken achter. Nog voordat zij door de achtergebleven Duitsers konden worden vermoord, werden de kampen op 27 januari 1945, 's middags om 3 uur, door het 60ste leger van het eerste Oekraïense Front bevrijd.

'Slechts' drieënhalve maand voor de bevrijding van Auschwitz-Birkenau werd Philip Mechanicus, na een verblijf in gevangenis en concentratiekampen dat ruim twee jaar en veertien dagen had geduurd, vermoord.

Abel Herzberg schreef na de oorlog in *de Volkskrant*: 'Waarom Mechanicus en zijn groep, van wie ik verschillende leden kende, in Auschwitz gefusilleerd zijn, weet niemand. De laatste, die het geweten heeft en misschien wel de enige, was Adolf Eichmann.'

Ik sta op de treinrails en kijk naar de in nevel gehulde ingang van Birkenau, ongeveer 200 meter verderop, recht voor mij. Op de rails ligt een bos bloemen, eenzaam in de koude vlakte. In de verte ontwaar ik een van mijn reisgenoten, die in absolute eenzaamheid wezenloos bij de barakken rondscharrelt. Deze man heeft hier in Birkenau bijna honderd familieleden verloren. Hij heeft de handen in de zakken, het hoofd diep gebogen en staart in het gras. Hij lijkt iets of iemand te zoeken.

Na de oorlog

Na 5 mei 1945 drong langzaam tot de samenleving door welk drama zich over de ruim honderdduizend gedeporteerde Nederlandse joden had voltrokken. Duidelijk werd, dat vele tienduizenden joodse landgenoten hun vaderland niet zouden terugzien. Juul en Rita Mechanicus keerden na een jarenlange onderduikperiode naar Amsterdam terug. Datzelfde gold voor hun moeder Esther Prins-Wessel. Annie Jonkman en dochter Ruth doorstonden de oorlogsjaren redelijk. De familie wachtte in spanning op nadere berichten over het lot van Mechanicus. Maar dit nieuws kwam niet.

Van de op 15 maart 1944 naar Bergen-Belsen gedeporteerde groep-Mechanicus, overleefde, verhoudingsgewijs, een aanzienlijk aantal de verschrikkingen in dit Duitse kamp. Voor zover zij niet waren bezweken of naar elders gestuurd, werd het grootste deel van hen in april 1945 in een van de treinen gestopt, die wekenlang, volgeladen met doodzieke kampgevangenen, doelloos door Duitsland reden. Hierbij bevond zich ook Annemarie van den Bergh-Riess. Haar trein werd uiteindelijk op 23 april bij Tröbitz door de Russen bevrijd. Zwaar ziek, ze leed aan vlektyfus, keerde ze naar Amsterdam terug. Swiep van Wermeskerken vertelde: 'Ik had haar woning aangehouden. Daar was ze blij om, maar ze was er zó slecht aan toe, dat ik haar niet kon verzorgen. Ze is daarop eerst een week of zes elders verpleegd. Daarna is ze naar huis gekomen.'

Ruth Mechanicus werkte na de oorlog op een Amsterdams advocatenkantoor. Twee keer per week bekeek zij de Rode Kruis-lijsten met de namen van de oorlogsslachtoffers. 'Daarop stonden vele familieleden van mijn vader, onder wie grootvader Elias, maar hijzelf kwam er niet op voor.'

Nicht Ilse van Amelrooij-Mechanicus vertelde dat haar vader Ben, die zes weken in Westerbork doorbracht en het kamp had mogen verlaten, hoopvol op de terugkeer van familieleden wachtte. 'Iedere nieuwe lijst van het Rode Kruis moest ik voorlezen, hetgeen een verschrikking was. Zijn broers Joop, Jaap en Louis, met hun vrouwen en de meesten van hun kinderen, waren allemaal omgekomen. Van oom Philip wisten we echter niets.'

Annie Jonkman had de dagboekschriften van Mechanicus gelezen en was op de hoogte van zijn relatie met Annemarie van den Bergh-Riess. Zij stuurde Ruth naar de Brahmsstraat 2, het adres dat Mechanicus in een van zijn laatste brieven had genoemd. Toen de 19-jarige Ruth daar 's avonds op bezoek kwam, trof ze een doodvermoeide en zwakke Annemarie aan. Ruth: 'Ik was niet erg op mijn gemak en gaf haar wellicht weinig mogelijkheid om zich te uiten.'

Annemarie wist niets naders over het lot van Mechanicus. Ook liet zij weinig los over de gebeurtenissen in de kampen. Ze kon Ruth alleen inlichten over het transport van haar vader uit Bergen-Belsen. 'Je kon merken dat ze héél veel geleden had,' aldus Ruth.

Swiep van Warmeskerken: 'Annemarie was na haar terugkomst zeer gesloten over de kampen, zoals zovelen. Ze heeft Philip Mechanicus wel genoemd, maar verder kan en wil ik er niets over zeggen. Ik vind dat het niemand meer iets aangaat. Dat klinkt misschien onaardig, maar zo voel ik het nu eenmaal.'

Annemarie bleef nog enige jaren in Amsterdam. Omstreeks 1951 besloot zij Nederland te verlaten. 'Ze had te veel meegemaakt en kon hier niet meer aarden. Ze wilde weg,' vertelde Swiep. Ze reisde naar Egypte, waar zij als secretaresse op een van de ambassades een functie kreeg. Dit werk zou zij bijna tien jaar doen, hoewel haar gezondheid slecht bleef. Annemarie van den Bergh-Riess overleed in Caïro op 3 juli 1960.

Een half jaar na de oorlog wist Mechanicus' familie nog steeds niet wat er met hem was gebeurd. Wel kwam in deze tijd het officiële bericht dat zijn vriendin Olga Moskowsky-Elias in mei 1943 in Sobibor was omgekomen. Uiteindelijk plaatste Ruth, begin oktober 1945, een oproep in *Het Parool*. Hierop meldden zich Jacob Jessurun Pinto en Izaak Korn; beide mannen vertelden wat er met Mechanicus in Auschwitz-Birkenau was gebeurd. 'Het waren intens trieste mensen, die alles en iedereen verloren hadden,' herinnerde Ruth zich. Op 1 november 1945 legden Pinto en Korn hun verklaringen in notariële akten vast. Mechanicus' dood werd enkele dagen later op de voorpagina van het *Algemeen Handelsblad* bekendgemaakt. Op 22 juli 1946 stelde de Arrondissementsrechtbank van Amsterdam zijn overlijden officieel vast op zondag 15 oktober 1944.

Mechanicus' dagboekschriften werden in de oorlogsjaren door Annie Jonkman thuis in de J.M. Coenenstraat bewaard. De laatste maanden

vóór de bevrijding gingen de schriftjes uit voorzorg naar haar zus Jans in Enkhuizen. Dat kwam omdat Ruth, die het illegale *Parool* bezorgde, begin 1945 door de Duitsers was opgepakt. Zij werd overgebracht naar het Huis van Bewaring aan de Amstelveenseweg, waar haar vader ook gevangen had gezeten. Uit vrees voor een huiszoeking werd *Mechanicus'* dagboek bij Jans Jonkman in bewaring gegeven. Zij was lerares en verborg de schriften in haar lokaal, tussen de echte schoolschriften. De Duitsers deden inderdaad huiszoeking bij Annie Jonkman, maar vonden geen belastend materiaal.

Na de oorlog circuleerden de dagboeknotities enige tijd onder familieleden. Toen in de beginjaren vijftig het RIOD de Nederlandse bevolking opriep om documenten, foto's en dagboeken aan het Rijksinstituut ter beschikking te stellen, gaf Annie Jonkman de schriften aan Lou de Jong, die zij persoonlijk kende. Het RIOD liet een fotografische kopie van de dagboeken maken. In een in februari 1951 door het Rijksinstituut opgestelde beschrijving en analyse van de schriften, werd *Mechanicus'* dagboek van 'ongemeen hoge kwaliteit' genoemd: 'Een voortreffelijk dagboek van zeer groot belang, het werk van een begaafd en geroutineerd auteur.'

Ondanks dat het RIOD de waarde van het dagboek direct goed inschatte, zag Annie Jonkman het nut van publikatie – toen – nog niet in.

Herzberg, Presser en De Jong werkten in de beginjaren zestig aan hun boeken over de Tweede Wereldoorlog. Zij herontdekten de fotokopie van *Mechanicus'* dagboek bij het RIOD. Volgens Ruth was het met name Lou de Jong, die Annie Jonkman erop attent maakte dat de leesbaarheid van de originele schriften minder werd: 'De inkt ging verbleken.' Presser en De Jong overtuigden Annie ervan een uitgever voor het manuscript te vinden. Na lang aarzelen deed ze dit. Jaap Jansen van uitgeverij Van Gennep vertelde dat oorspronkelijk uitgever Van Oorschot publikatie van het dagboek op het oog had. De anekdote wil dat Geert van Oorschot bij Annie Jonkman langskwam, de boekenkast bekeek en opmerkte: 'Zo, waren dat z'n boeken? Nou, dat is ook niet veel soeps.' Van Oorschot werd daarop onmiddellijk door Annie de deur gewezen. Presser maakte vervolgens Johan Polak op het dagboek attent en de jonge uitgeverij Polak & Van Gennep besloot tot publikatie. 'Johan Polak werd een goede vriend van mijn moeder en hielp enorm met de uitgave van het boek,' vertelde Ruth. *Mechanicus'* moeilijk te lezen handschrift werd door Jaap Jansen en mevrouw B. Imhülsen ontcijferd.

In het voorjaar van 1964 verscheen de eerste druk van *In Dépôt*. Het boek kreeg veel publiciteit en werd uitgebreid in de media gereценсеerd. Jacques Presser besprak het boek voor de vPRO-televisie. De kritieken waren, vrijwel zonder uitzondering, lovend. Het boek werd 'een der meest volledige, persoonlijke documenten over het kampleven in de oorlog' genoemd.

In Dépôt werd tot dusverre viermaal herdrukt en er verschenen Engelse, Amerikaanse en Duitse edities. De originele dagboekschriften verdwenen in 1964 in een kluis. Pas in 1990 kwamen ze, bij de voorbereiding van dit boek, weer tevoorschijn. De schriften bevinden zich thans bij het RIOD in Amsterdam. De dagboekpagina's, die met de jaren inderdaad sterk in kwaliteit achteruit zijn gegaan, werden in 1990 stuk voor stuk gefotografeerd. Ook werd de originele tekst opnieuw ontcijferd. Zowel de gefotografeerde pagina's als de volledige, complete tekst van *In Dépôt*, zijn in het bezit van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

Bronnenverantwoording

Voor het onderzoek betreffende *'Buigen onder de storm'* is een groot aantal bronnen geraadpleegd. De belangrijkste zijn hieronder weergegeven.

Geraadpleegde instituten en archieven

- Privé-documenten, in het bezit van de familie Mechanicus
- Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam: o.a. documenten betreffende het transport van 15 maart 1944 uit Westerbork naar Bergen-Belsen. Hierbij o.m. de transportlijst, Rode Kruis-lijst met gerepatrieerde personen, en twee verklaringen van Jacob Jessurun Pinto (26-8-1945 en 1-4-1947). Voorts o.m. de originele dagboekschriften van Philip Mechanicus, getiteld *In Dépôt* en aanverwante documenten; archief Persgilde/Verbond van Nederlandsche Journalisten, archief Commissie voor de Perszuivering, Overzicht van de uit Nederland gedeporteerde joden (transporten uit Westerbork), *Krankenbuch* kamp Amersfoort
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Hooghalen
- Gemeentearchief, Westerbork: o.a. Register opgenomen personen kamp Westerbork en archief Registratiekaarten Gemeente Westerbork
- Bevolkingsregister, Amsterdam
- Gemeentearchief, Amsterdam: o.a. Politiedagrapporten 1940-1945, woningboeken Bevolkingsregister Amsterdam 1890-1902
- Gemeentepolitie, Amsterdam
- Letterkundig Museum, Den Haag
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam: o.a. archief SDAP, archief H.P.L. Wiessing (Genootschap Nederland-Nieuw Rusland), archief P.L. Tak, collectie A.J. Lievegoed, archief F. van der Goes
- Internationaler Suchdienst, Arolsen (Duitsland)
- Archief Gedenkstätte Bergen-Belsen, Bergen (Duitsland)
- Niedersächsische Landeszentrale für Politische Bildung, Hannover (Duitsland)

- Nederlands Persmuseum, Amsterdam: o.a. knipselverzameling *Mechanicus*, archief *Algemeen Handelsblad*, collectie A.F.K. Parée
- Koninklijke Bibliotheek, Den Haag: o.a. jaargangen *Algemeen Handelsblad*, *De Tribune*, *Sumatra-Post*, *De Locomotief*, *Het Volk*, *Het Parool*
- Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag
- Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis, Den Haag
- Ministerie van Justitie, Den Haag: o.a. Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
- Archivum Kamp Auschwitz, Oswieçim
- Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden
- Persinstituut, Amsterdam

Geïnterviewde personen

De interviews geschieden in de vorm van een persoonlijk gesprek. Indien dit onderhoud uitsluitend per telefoon plaatsvond, wordt dit met de afkorting 'tel.' aangeduid. De onderstaande lijst heeft betrekking op de belangrijkste gesprekken. Daarnaast is met enkele tientallen andere personen hetzij mondeling, hetzij schriftelijk contact geweest.

Mw. I. van Amelrooij-Mechanicus (Amsterdam, 8-8-1989)

J. Th. Balk (Amsterdam, 21-2-1990)

Mw. J. van den Berg-van Cleeff (tel., 26-7-1991)

Mw. H. van den Bergh (Bussum, 18-1-1990)

Mw. J. Bial-Spitz (Amsterdam, 13-4-1990)

Mw. G. Bonnewits-Mechanicus (tel., 16-11-1992)

G.W.B. Borrie (tel., 23-8-1989, 2-8-1990)

E.A. Cohen (Arnhem, 17-4-1989)

Mw. L. Eijkelboom-Piccardt (tel., 1-3-1990)

A. Ekker (tel., 24-7-1989)

W. Eleveld (tel., 7-5-1991)

J.A. de Groot (Bussum, 18-6-1989)

Mw. J. Heinsius (Nijmegen, 9-4-1989)

Mw. W.R. Hora Adema (tel., 28-6-1989)

B. Huizing (tel., 3-7-1990)

J. Jansen (Amsterdam, 14-4-1989)

Mw. S. Jilink-Mechanicus (Amsterdam, 9-9-1989)

Mw. J. Jonkman (Enkhuizen, 21-6-1989)

Mw. J.F. Krelage (tel., 18-7-1990)

Mw. J.P.C. Krelage (tel., 18-7-1990)
 Mw. J.V. Ladee-Levy (Rotterdam, 22-12-1989)
 Mw. H. Lefebvre-van Bellen (Amsterdam, 20-7-1989)
 Mw. E. Mechanicus (Amsterdam, 9-9-1989)
 Mw. J. S. Mechanicus (Eindhoven, 20-3-1989, 28-7-1989, 8-9-1991)
 Mw. J.S. Mechanicus, mw. R.J. Schaap-Mechanicus en J. Schaap (Be-
 verwijk, 19-7-1990)
 Ph. Mechanicus (Amsterdam, 5-8-1989)
 Mw. R. Mechanicus (Assen, 21-6-1989)
 E. Messer (Uden, 17-7-1989)
 B. Mulder (tel., 25-7-1990)
 Mw. B. Peters-Mechanicus (Best, 15-6-1991)
 Mw. C. v.d. Ploeg (tel., 9-10-1990)
 Mw. B. Polak-Biet (Amsterdam, 23-11-1989)
 J.B.W. Polak (tel., 20-4-1989)
 Ph. van Praag (tel., 2-8-1991)
 Chr. C. van Ree (tel., 23-12-1991)
 K. van het Reve (Amsterdam, 21-11-1989)
 Mw. J.M. Roos (tel., 22-6-1989)
 Mw. R.J. Schaap-Mechanicus (Beverwijk, 31-3-1989)
 Mw. L. Steinweg-Mechanicus (Amsterdam, 8-8-1989)
 G. Stempher (tel., 24-6-1989)
 Mw. Y. de Swarte (tel., 3-7-1990)
 L.M. Tas (Amsterdam, 9-9-1989)
 G. Waller en mw. E. Waller-Kahn (Amsterdam, 9-9-1989)
 Mw. G. Weijer (tel., 7-5-1991)
 Mw. A.G. van Wermeskerken (Amsterdam, 24-7-1990)
 J.E. van der Wielen (Den Haag, 3-2-1990)
 Mw. N. van der Zee (Amsterdam, 20-7-1989)

Geraadpleegde literatuur

Amerongen, Martin van, e.a., *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel* (Amsterdam, 1984)
 Amerongen, Martin van, e.a., *Luizen in de pels. 100 jaar journalistiek in Nederland* (Amsterdam, 1984)
 Ankersmit, J.F., *Een halve eeuw journalistiek* (Amsterdam, 1937)
 Bakels, Floris B., *Nacht und Nebel. Mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen* (Amsterdam/Brussel, 1977)
 Bergh, S. van den, *Deportaties* (Bussum, 1945)

- Boas, Jacob, *Boulevard des Misères. Het verhaal van doorgangskamp Westerbork* (Den Haag, 1988)
- Boissevain, Charles, *Van dag tot dag. Verzamelde opstellen* (Amsterdam, 1925)
- Cohen, Elie A., *De afgrond. Amersfoort-Westerbork-Auschwitz* (Parijs/Brussel, 1971)
- Cohen, Elie A., *De negentien treinen naar Sobibor* (Amsterdam, 1985)
- Cornelissen, Igor, *De GPOE op de Overtoom. Spionnen voor Moskou 1926-1940* (Amsterdam, 1989)
- Czech, Danuta, *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945* (Reinbek, 1989)
- Driever, Jan en Jan Brauer, *Perszuivering. De Nederlandse pers 1944-1951* (Weesp, 1984)
- Engels, Jacq, *Zestig jaar socialistische beweging* (Amsterdam, 1978)
- Herzberg, Abel, *Kroniek der Jodenvervolging 1940-1945* (Amsterdam, 1978)
- Herzberg, Abel, *Tweestromenland. Dagboek uit Bergen-Belsen* (Amsterdam, 1980)
- Hillesum, Etty, *Etty. De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943* (Amsterdam, 1986)
- Houwaart, Dick, *Westerbork. Het begon in 1933* (Den Haag, 1983)
- Huizing, Bert en Koen Aartsma, *De zwarte politie 1940-1945* (Weesp, 1986)
- Hunsche, J.F., *PDA. Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort. Herinneringen van een gijzelaar* (Amsterdam, 1945)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 delen (Den Haag, 1969-1991)
- Jong, L. de, *De Bezetting* (Amsterdam, 1985)
- Kok, René, *Max Blokzijl. Stem van het nationaal-socialisme* (Amsterdam, 1988)
- Kok, René en E. Somers (red.), *Documentaire Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle, 1990/1991)
- Kolb, Eberhard, *Bergen-Belsen 1943-1945* (Göttingen, 1986)
- Kors, Ton, *De tocht opnieuw* (Amsterdam, 1990)
- Laqueur, Renata, *Dagboek uit Bergen-Belsen, maart 1944-april 1945* (Amsterdam, 1979)
- Laqueur, Renata, *Schreiben im KZ. Tagebücher 1940-1945* (Bremen, 1992)
- Levi, Primo, *Is dit een mens* (Amsterdam, 1987)

Lieve, H.L. en K.R. ter Steege, *Predikant achter prikkeldraad* (Nijkerk, z.j.)

Lindwer, Willy, *Kamp van hoop en wanhoop. Getuigen van Westerbork 1939-1945* (Amsterdam, 1990)

Mechanicus, Philip, *Van sikkels en hamers* (Amsterdam, 1932)

Mechanicus, Philip, *Een volk bouwt zijn huis. Palestijnse reisschetsen* (Amsterdam, 1933)

Mechanicus, Philip, *In Dépôt* (Amsterdam, 1964)

Mechanicus, Philip, *'Ik woon zoals je weet drie hoog'. Brieven uit Westerbork* (Amsterdam, 1987)

Meer, Tom van der, e.a., *De SDAP en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913* (Amsterdam, 1981)

Mulder, D., *Kamp Westerbork. Voorportaal van de vernietiging* (Hooghalen, 1991, AO-reeks)

Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (Den Haag, 1965)

Schelvis, Jules, *Binnen de poorten. Een authentiek relaas van twee jaar Duitse concentratiekampen* (Bussum, 1982)

Sluysers, Meyer, *Voordat ik het vergeet* (Amsterdam, 1957)

Valken, Maarten (eindred.) e.a., *Kroniek van de 20ste eeuw* (Amsterdam/Brussel, 1985)

Visser, W., *De papieren spiegel. Honderdvijftig jaar Algemeen Handelsblad* (Amsterdam, 1953)

Vogel, Loden, *Dagboek uit een kamp* (Amsterdam, 1965)

Vos, René, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam, 1988)

Weinreb, F., *Collaboratie en verzet 1940-1945* (Amsterdam, 1971)

Andere bronnen

Gedenkboeken der Oorlogsgravenstichting

Radio: *Het Spoor Terug*: Philip Mechanicus, VPRO-radio, 23-1-1990

Kranten en tijdschriften: *Haagse Post* (jaargang 1964), *Vrij Nederland*, *Het Joodse Weekblad*

De Groene Amsterdammer, 2 mei 1984: 'Andries Sternheim, de Frankfurter Schule en het fascisme', door Luchien Karsten en Bertus Mulder
Het Oog in 't Zeil, april 1990: 'Een koele observator', door Hans Olink.
Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, jaargang 1981: 'Ph. van Praag, symboliek ten dienste van de socialistische arbeidersbeweging', door Philip van Praag, November 1915

Register

In het register zijn uitsluitend de belangrijkste personen en trefwoorden opgenomen.

- Abbas, Bram 46
 Aletrino, Leopold 44, 46, 69, 73, 101, 102
Algemeen Handelsblad 9, 17, 37-42, 70, 112 e.v., 182, 240
Alte
     Kampinsassen 136, 162, 178
     Lagerinsassen 136, 162, 178
 Amelrooij-Mechanicus, Ilse van 24, 79, 81, 239
 Amersfoort, *Polizeiliches Durchgangslager* 125-131
 Amsteldorp, barakkenkamp 45
 Amstelveenseweg, Huis van Bewaring 122-127
 ANDB (Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkersbond) 22-23
 Ankersmit, Johan F. 23
 ANP 96
Anschluss van Oostenrijk 86
 Arabieren 60-67
 Arbeider(s)
     klasse, joodse 23
     nederzettingen in Palestina 62
Arbeitseinsatz 136
 Ariër-verklaringen 167
 Arrestatie Ph. Mechanicus 117-124
     Ontsnappingspoging 127
 Artiesten, Duitse 181
 Associated Press, persbureau 48
 ATVA-huis (Amsterdams Tehuis Voor Arbeiders) 43
 Auerbach, Paul 46
Aufenthaltslager Bergen-Belsen 211, 212
 Aurich, Otto 181
 Auschwitz, kamp 8, 21, 237
     -Birkenau 231
Ausländerbehandlung 214
Austausch 203, 224
     -kansen 214
     -lager 207
     -lijst 204
 Baar, Jozef 181
 Balfour 60
     -verklaring 60, 64
 Balk, Jaap 40, 106
 Balluseck, D.J. von 53, 74, 77, 96, 100, 104
 Barenbroek, B.J. 69
 Barneveld
     -groep 190
     -lijst 139
 Beishuizen, P. 69, 73
 'Beloofde Land' 59
 Berg-van Cleeff, Jeanne van den 142, 146, 207, 208
 Bergen-Belsen, *Aufenthaltslager* 139, 204 e.v., 211-228
 Bergh, Hanneke van den 157, 178, 189
 Bergh, Herman van den 198
 Bergh-Riess, Annemarie van den 164, 165, 194-199, 200-205, 208 e.v.
 Berlage, H.P. 49, 50
 Berlage, Jan 49
 Bewind, Stalinistisch 55
 Bial-Spitz, Julie 215-218, 223, 225, 227
 Biet, Simon 26, 32
 Biet-Polak, Leen 26, 32, 114
 Birkenau 217, 237
 Blauwe 'Z'-stempel 171
 Bleekrode, Bram 46
 Blokzijl, Max 102-104
 Boas, Jacob 144
 Boissevain, Alfred 38
 Boissevain, Jan 46
 Bolsjewisme 69
 Bonnewits-Mechanicus, Greet 153
 Boost, Charles 83
 Borrie, G.W.B. 125

- Bos, Het Apeldoornsche 152
 Boskamp, A.J. 104
Boulevard des Misères 233
 Brauner 174
 Buchenwald, kamp 227
Buitenlandse Telegrammen, rubriek 30
 Cabaretvoorstellingen 180
 Calmeijer 196, 216, 224, 225
   Fictieve 203
   -gevallen 208, 224
   -lijst 139
 Cantor, Jetty 181
 Celjénets, Père, pseudoniem Ph. Mechanicus 97, 98, 113
 Celle, *Aufenthaltslager* Bergen-Belsen 187, 204, 207 e.v.
 Chamberlain 87
 Cohen, dr. Elie A. 126-130
 Communisme 59
 Concentratiekampen 59, 212
 Concerten, klassieke 180
 Cornelissen, Igor 51
 Crematoria Auschwitz-Birkenau 232 e.v.
 Cyclon-B-gas, experimenten met 232
 Czech, Danuta 235
 Dagboek
   Mechanicus, 'extern egodocument' 159
   -activiteiten 156
   -notities 129
   -schriften 142, 156
 Dahmen von Buchholz, R.W. 121
 Daladier 87
 Dam, Max van 46
 Dasberg, Eli 218
 Delinquenten, politieke 54
 Deportatie(s) 167-175
   Familieleden Mechanicus 151-152
 Derde Rijk 87
Deutsche Zeitung in den Niederlanden 96
Dierenportretten uit Artis, rubriek 97, 113
 Dijk, A.J. van 103-105
 'Dolle Dinsdag' 5-9-1944 139
Doppelstaatter 224-226
 Duits-joodse Kampinsassen 171
Durchgangslager Westerbork 9, 130
 Eerste Wereldoorlog 60
 Egodocument, dagboek Mechanicus 159
 Ehrlich, Max 181
 Eichmann, Adolf 237
 Eijkelboom-Piccardt, mw. L. 79
 Ekker, Andries 92-93
 Elbe, rivier de 213
 Eleveld, W. 173
Endlösung der Judenfrage 231
 Engel, Hans 181
Entjudung van Nederland 136
 Erwt en -bonenlezen 173
 Es, Teun van 128
 Evers, A.J.F. 69, 73
Falklandjes, rubriek 37
 Fascisme van Mussolini 69
 Februaristaking, 25-2-1941 103, 108
 Foliënplukken 173
 Fotopersbureaus 39
 Frank, Anne 10
 Freund, Marya 84
 Frieb, A. 49
 Frijda, Herman 49, 50
 Galen, Jan van 95
 Gelderen, Bob van 46
 Gemeentearchief Amsterdam 19, 118
 Gemmeke, Albert Konrad, *SS-Obersturmbannführer* 137, 194
 Genootschap Nederland-Nieuw Rusland 48, 49, 55
 Gerron, Kurt 181
 Gobes, Sarah ('Opoe') 17-25, 81
 Goddard, Robert John 30, 31
 Goes, Frank van der 23, 26, 27
 Goldschmidt, Paul 208, 214
 Goldstein, Chaja 181
 Gompes-Mechanicus, Grietje 19
 Groot, mr. J.A. (Han) de 41, 48, 52-53, 70, 93-97, 104, 105
Grüne Polizei 121, 127, 184, 216

- Haagsche Post* 93, 206
Haagsche Courant 92
 Harrison, Eva 101
 Hartog, Jan de 80
 Hazelhoff Roelfzema, Erik 92
 Heijermans, Herman 37
 Heinsius, Jo 91, 97, 108-109, 111-112, 142, 148, 150, 152, 179, 192
 Heldring, A. 48, 70
 Herinneringscentrum Kamp Westerbork 9, 242
 Herzberg, Abel 11, 160, 161, 207, 212, 214, 220, 224, 225, 227, 228, 237, 241
 Herzl, Theodor 60
 Hillesum, Etty 10, 130, 163-166, 168-169, 197-199
     Familie 163-166
 Himmler, *SS-Reichsführer* Heinrich 231
 Hindenburg, maarschalk Von 68
 Hitler, Adolf 10, 59, 68, 74, 87, 187, 188
     Rijkskanselier 59
 Holdert-Zuikerberg, Anna 101, 106
 Hooghalen 135 e.v.
 Hoogterp, Sjoerd S. 103-107
 Hora Adema, Wim 106
 Höss, Rudolf 232
 Houtstraat, Korte 19, 21
 Houtstraat, Lange 17, 19, 21
 Huijts, Johan 48
 Huizinga, Leonard 69, 75, 76

In Depôt, dagboek Ph. Mechanicus 9, 117, 156, 158, 182, 199, 200, 228, 242
 Indië 30-34
 Industrie in Westerbork 138
Institut für Sozialforschung van de *Frankfurter Schule* 45
 Internationale Rode Kruis 214
 Intourist, Russisch reisbureau 51, 57
 Israël 60

 Janke, W. 96, 103
 Jansen, Jaap 241
 Jeugd Ph. Mechanicus 17-29
 Jilink-Mechanicus, Serah 21, 79, 81, 82
 Joden 60-67
     -ster 109
 Jong, Lou de 11, 26, 122, 241

 Jonkman, Annie 22, 27, 43-47, 57, 117, 130, 157, 195, 205, 239 e.v.
 Jonkman, Jans 43, 241
 Jonny en Jones 181
 Joods(e)
     Nationaal Fonds 63
     Nationaal Tehuis 60, 64, 65
     Raad, de 148, 150, 163, 194, 201
     Weekblad 108
     Zaken 119-124
 Journalistenbesluit 101
 JPA (*Jüdische Presse Agentur*) 223
Juden
     kommando 128
     -*staat, Der* 60

 Kalverstraat 233
 Kampen, J. van 119-124
Kapo('s) 128, 212
Kiboetsim 62
 Klassenstrijd 27
 Knipselverzameling Ph. Mechanicus 112
 Koperberg, Sam 26, 46
 Kormann, Max 166, 199
 Korn, Izaak 236, 240
 Kotting, mr. 196, 197, 201, 203
 Krelage
     Echtpaar 117-119
     Jo en Fien 117-119
 'Kreunende transport' van 7-11-1942 130
 Krijgsgevangenkamp Stalag 311 211
Kristallnacht 87
 Kuiper, Mien 84
Kwoetsoth 62

 Ladee-Levy, Hanny 190, 191, 192
Lager
     des SS Totenkopfregriment 217
     -*kaarten* 141
     kommandantur 195
 Lakmaker, Fie en Leman 31
 Landau, Sello 46
 Laqueur, Renata Goldschmidt- 208-229
 Leerink, J.A. 101
 Lefebvre-van Bellen, Tops 47, 57, 75-77, 105, 109

- Levenbach, Claartje 46
 Levenbach, Marius 46
 Levie, Bob 46
 Levy, De, chef-arts 145
 Lievegoed, A.J. 30
 Lijsten (transport) 139
Locomotief, De 33
 Loopuit, Jos 26
- Maal, Jan en Mies 32
Maasbode, De 39
 Magdeburg 213
 Marxisme 59
 Mauthausen, kamp 108
 Mechanicus, Philip 9, 17 e.v.
     Jeugd 17-29
     Indië 30-34
     Algemeen Handelsblad 37-94
     Russische reizen 48-58
     Palestina-reis 59-67
     Oorlog 91-114
     Gevangenschap 117-124
     Amersfoort 125-131
     Westerbork 135-208
     Bergen-Belsen 211-228
     Auschwitz-Birkenau 231-237
     Na overlijden 239-242
- Mechanicus
     Benjamin (Ben) 19, 20, 80, 190
     Benjamin Isaac 18
     Benjamin Elias 18
     Elias 17-21, 151, 239
     Elias Benjamin 17
     Emmy 21, 81, 82
     Familienaam 17-18
     Herman 19
     Isaac Jacob 18
     Jacob (Jaap) 19, 20, 81, 151, 154
     Joseph (Joop) 19, 20, 81, 108, 151
     Juil (Julia) 13, 17, 38, 44 e.v., 57, 84-85, 110, 239
     Leo 108
     Louis (gestorven) 20, 21, 33
     Louis 19, 21, 81, 151
     Meijer 20, 33
     Philip (neef) 82, 98
     Rika 153
     Ruth 13, 43 e.v., 55 e.v., 80, 205, 216, 239 e.v.
- Samuel 20, 33
     Sara 151, 152
     Sara (Stella) 154
- Mechanisatie 53
 Medan 30-32
 Meekren, Helène van 101, 106
 Meeuwssen, F.C.H. 106
Meldungen aus den Niederlanden 100
 Mengele, Joseph 233
 Menko, Ernst 46
 Messer, Ward (Eduard) 41, 70-78, 93-97, 100, 105, 106
 Meyer, Louis 101, 102
 Michielsgestel, St. 104
 Miranda, Salomon Rodriguez de 23, 125-129
     Moord op 129
Mischlingtransport 226
 Mohr, Oscar 69, 73
 Monas, Ies 46
 Monas, Isaac en Sies 31, 32
 Monyé, J.P.A. de 106
Mosjaw owdiem 62
 Moskowsky, Alexander 84
 Moskowsky-Elias, Olga 84-87, 91, 96, 108, 127, 152-154, 188, 202, 240
 MSW 'Macht Sich Wichtig' 178
 Mussolini 87
     Fascisme van 69
- Nationaal-socialisten 10, 68
Nationale
     Dagblad, Het 106
     Militie 28
 Nazi-Duitsland 69
 Nederlands(ch)(e)
     capitulatie 14 mei '40 95
     -Duitse contactcommissie 179
     -Indië 28, 30 e.v.
     Persmuseum 38, 112-113
     Unie 100
Neue Rampe, perron Birkenau 233, 234
 Nierstrasz, W. 65, 69
Nieuws van den Dag 39
 Nieuwsagentschappen 39
Nieuwe Amsterdamsche Courant Algemeen Handelsblad, De 17
 Nieuwezijds Voorburgwal, krantenstraat 39-40

- Norden, Wim en Bets van 31
 NRC 40
 NSB 102
   -redacteurs 106
 NSDAP 59
 Nunes Vaz, Jaap 46
- OD (Joodse kamppolitie) 184
 Omwenteling, sociale 22
Onder de Keizerskroon, rubriek 97,
   99, 113
 Onderhandelingsmateriaal 211
 Oorschot, Geert van 241
Ordnungspolizei 121
Ordnungsdienst (OD) 184
 Ottenstein, dr. Hans 194-206
 Ottenstein, Hildegard (Cramer Sachs)
   206
- Palestina 59-67
   -certificaat 208
 Palestine Jewish Colonisation Association 63
 Parée, A.F.K. 46
Parool, Het 75, 240, 241
 PDA (*Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*) 127
 Peper, Margaretha 151
 Persbureau
   Associated Press 48
   Reuter 71
 Perszuivering 101
 Peters-Mechanicus, Bep 20, 21, 24, 25,
   82, 109, 153
 Piccardt, notaris 79
 Pieck, Henri (Han) 49
 Pinto, Jacob Jessurun 235-236, 240
 Pisk, Arthur 137
 Planten, mr. H. 103, 104
 Polak
   Ed. 25
   Henri 23, 25
   Johan 241
   Lodewijk 227
 Polak-Biet, Bea 26, 113-114
 Polak & Van Gennep, uitgeverij 241
 Polen, hotel 39
 Politiedagrapporten 118 e.v.
- Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort* (PDA) 127
Westerbork 136
 Port van Cleve, restaurant 39, 40
 Portugezen-lijst 139
 Praag, David van 152
 Praag, Jochem en Betje van 19
 Praag, Philip van 19, 31, 46
 Praag, Marianne Flora van 31
Presse-Abteilung 100
 Presser, Jacques 11, 117, 137, 140, 159,
   241
 Prins, Apie 48
 Prins, Jacob 39
 Proosdij, mr. Van 196
 Pseudoniem
   Loden Vogel 217
   Père Celjénets 97, 98, 113
 Puls, A. verhuisfirma 120
 Puttkammer 168
   -lijst 139
- Quarantaine, Bergen-Belsen 218
- R-vitamine (relaties) 170
 Rapenburgerstraat 19
 Rauter, *Höhere SS und Polizeiführer*
   165
 Razzia 108
Registratur 141
Reisschetsen
   Palestijnsche 61 e.v.
   Russische 53 e.v.
Residentiebode, De 106
 Reuter, persbureau 71
 Reve, Karel van het 54, 98
 Revue-voorstellingen 180
 Ricardo, A. 46
 Rijksdagbrand 59
 Rijksinstituut voor Oorlogsdocumen-
   tatie (RIOD) 101, 156, 241
 Roelofsz, Charles 222
 Roland Holst, Henriëtte 25
 Roode, Jan J. de 23
 Roos, Jeanne 77, 105
 Rosen, Willy 181
 Ruiljoden 211, 212
 Rusland, rondreizen door 48

- Russisch(e)
 reisbureau Intourist 51
 inlichtingendienst 51
Reisbeelden 51
Reisschetsen 53, 56, 65
 Revolutie 1917 33, 70
- s-(straf)geval 144, 145
- SA 59
- Saar
Heimkehr der 69
 -gebied 68
 -referendum 68
- Sachsenhausen, kamp 227
- Schaap, Jan 37, 109, 120, 148-150
- Schaap-Mechanicus, Rita 13, 20, 32, 38, 44 e.v., 84-85, 110, 239
- Schattenberg, Woonoord 9
- Scheltema, café 39, 40
- Schlesinger, *Oberdienstleiter* Kurt 137, 160, 169-171, 179-180, 195, 197, 201
- Schoenencommando 221, 222
- Schotel, C.J. 44, 69, 73, 102, 106
- Schotting, Louis 46
- Schouwburg, Hollandse 153, 198
- 'Schurftige slang' 184
- Schutzhaft* 59
- Schuurman-Middelburg, dokter 152
- SDAP (Sociaal-Democratische Arbeiders Partij) 10, 22-29
 -district Amsterdam 23
- SDB (Sociaal-Democratische Bond) 23
- Semarang 33
- Sicherheitsdienst* (SD) 100, 120, 121
- sikkel en hamer, Van* 53
- Silva Rosa, Th. da 101
- Sluysen, Meyer 8
- Sneevliet, Henk 52
- Sobibor, kamp 8, 154
- Sociaal
 -Democratische Arbeiders Partij (SDAP) 22-29
 -democraten 23
- Socialisme 23
- Sociëteit De Kring 46
- Sonderkommandos* 234-236
- Spanier, dr. Fritz 137, 138, 146, 179, 197
- Spanningen tussen Duits-Nederlandse Joden 172, 176-178
- Spionage 51
- Spira, Camilla 181
- SS 59, 216
 -*Obersturmbannführer* Albert Konrad Gemmeke 137
 -*Reichsführer* Heinrich Himmler 231
- Staat(s)
 -exploitatie 53
 -landbouwbedrijven 54
 -monopolisatie 53
- Stadhouderskade 117-124
- Stalin 48, 52, 55
- Stammlager* Auschwitz I 231
- Stammliste* 139
- Stand van Zaken*, rubriek 92
- Standaard, De* 39
- Steinweg-Mechanicus, Lydia 80
- Stem des Volks, De* 39, 85
- Stempels 139
- Stempfer, George 57
- Sternheim, Jo 46
- Sternheim, Andries 45
- Sternlager* 212, 218, 227
- Stertzenbach, Werner 191, 192
- Strafwetgeving, Sovjet-Russische 54
- Suisse, restaurant 39
- Sudeten
 -Duits 86
 -land 87
- Sumatra-Post* 28-32
- Swarte, Jo de 46, 86
- Swarte, Yvonne de 46
- Tagansky-gevangenis te Moskou 54
- Tak, Pieter Lodewijk 22, 23
- Tas
 Jacques 214
 Louis 64, 214-228
 -Herzberg, Frieda 214, 219
- Telegraaf, De* 39, 96
- Tersteeg, H. 46
- Theresienstadt, kamp 188, 195, 196, 200, 202
- Tijd, De* 39
- Todtmann, Heinz 200
- Tonninga, Louisa ('Pereltje') 18

- Totenkopfregiment, Lager des SS* 217
- Transport(en) 139, 184-188
- Familie Hillesum 165
- van 7-11-1942 130
- Tribune, De* 49, 50
- Tröbitz 213, 239
- Troelstra, Pieter Jelles 23
- Trottell 168, 170, 178
- Tuinzing, Maria 165, 169
- Tweede Wereldoorlog 91 e.v.
- Tyfus 33
- Uitstel van transport: *Bis auf weiteres* 139
- Uyldert, Max 101
- Veck, Sandor 84
- Velleman, Bets 31
- Verbond van Nederlandsche Journa-
listen (VNJ) 101
- Verdrag van München 87
- Vernietiging(s)
- documenten transport Bergen-Belsen 213
- kampen 213
- kampen in Polen 233
- Auschwitz-Birkenau 233
- Belzec 233
- Chelmno 233
- Lublin 233
- Majdanek 233
- Monowitz 237
- Sobibor 233
- Treblinka 233
- Verzoeningscommissie 178-180
- Vijfjarenplannen van Socialistische
Opbouw 52
- Vleeschhouwer, Jopie 165
- Vlektyfus 213
- Vluchten, afweging 191, 193
- VNJ (Verbond van Nederlandsche
Journalisten) 101, 102
- Voedselpakketten 146
- Vogel, Loden, pseudoniem 217
- Volk, Het* 22, 23, 25, 27, 28, 39, 45
- Volkskrant, de* 220, 228, 237
- Volksverhuizing Europese joden 62
- Vorzugslager*, Bergen-Belsen 211
- Vries, dokter De 145
- Vries, Izak de 215
- Vries, S. de 46
- Vrijheden, ontbreken van individuele 53
- Waller, Gerry 207, 214, 217, 223, 226
- Waller-Kahn, Ellen 207, 214, 215
- Weber, Olga 80
- Weezel, Alex van 26, 32
- Wegerif, Han 164, 165, 169, 198
- Weinreb, Friedrich 167, 168, 196, 197
- lijst 203
- Weijer, mw. 152
- Werkman, Evert 75
- Werkman, Gerard 106
- Wermeskerken, Swiep van 198, 205, 239, 240
- Wessel, Esther 26, 27-33, 37 e.v., 110, 118, 239
- Wessel, Salomon 27, 37
- Wessel-Speelman, Judith 27, 37
- Westerbork, kamp 21, 135 e.v.
- Kampadministratie 137
- Kampbrieven 142, 143 e.v.
- Kamphistorie 135-140
- Kamphospitaal 138
- Kampindustrie 138
- Kampjargon 167
- Kampleiding 137
- Kampleven 162
- Kamporganisatie 136, 137
- Kamppolitie (OD) 184
- Wielen, Julius van der 46, 52, 105, 158, 190, 205
- Wiessing, Henri 48
- Wijnkoop, David 23
- Woks 49
- Wolff, Sam de 26
- Zaaier, jeugdbond De 25, 26, 27
- Ziegler, Erich 181
- Zielke, Erich 137
- Zionisme 63-67
- Zionisten 62-67
- Zionistische beweging 63
- Zuijlen, schoolhoofd Van 22

Philip Mechanicus
In Dépôt
Dagboek uit Westerbork
Met een inleiding van
dr. J. Presser

Van Gennep Amsterdam

PAPERBACK, 302 BLZ., f 27,50 (4DE DRUK)

November 1915

Sarah Mechanicus-Gobes

Met een groepje van De Zaaier, ± 1905. Mechanicus bevindt zich achter de
aangekruiste man.

Militaire-diensttijd, de Harskamp, 3 mei 1910

Mechanicus met Esther en haar familie voor zijn vertrek naar Indonesië, november 1910

Medan, 6 augustus 1916

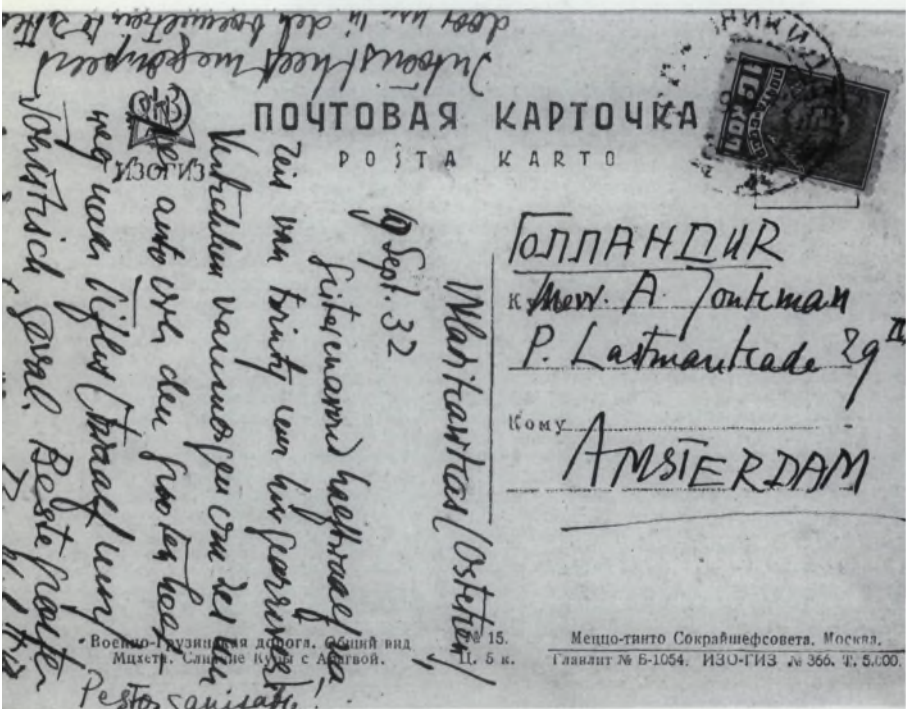
Semarang, 10 januari 1917

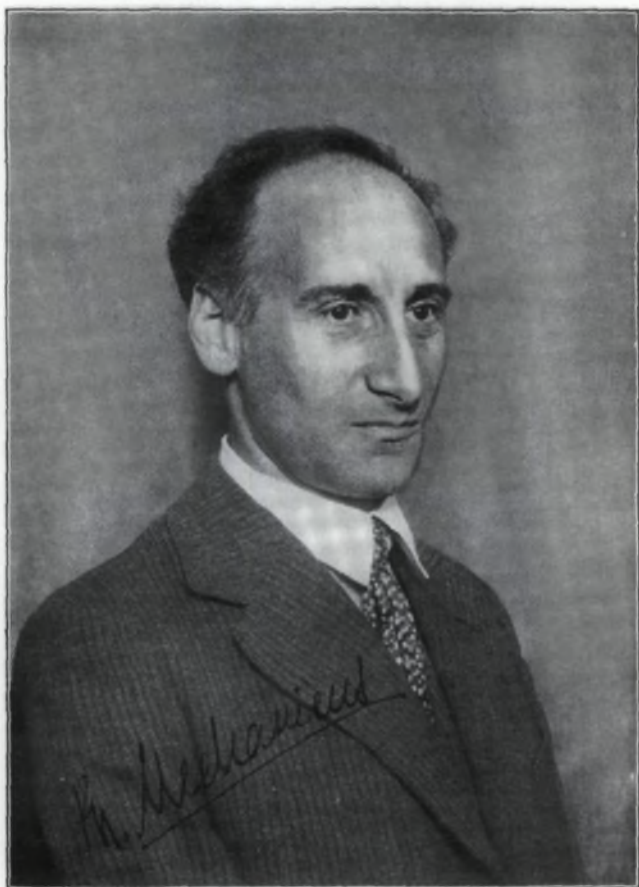

Annie Jonkman

Algemeen Handelsblad, ± 1924. Tweede rij, derde van links C.J. Schotel;
achterste rij, derde van links Mechanicus, tweede van links Leopold Aletrino

± 1932 (uit *Van sikkel en hamer*)

LLOYD TRIESTINO

PIROSCAFI

7 Mei '33

Beste Annie,

Wij zitten onder de kust van
Cyprus waar wij Italië aan land gaan. Wij
blijven daar een uur of drie en zullen van de kust
schuit maken om het eiland over te steken. Deze
reis is toch nogal veel verloop en de inter-
sant, vooral wegen het weten. Je hebt wellicht
hij eerste schets naar onder ogen gehad en dan
uit gelezen, dat wij een internationaal ver-
schap vormen; weder blijkt, dat onder de
hondsd passagiers voor land onvrede-
dij is, Italië, Finland, Polen, Frankrijk, Tscheko-
Slowakije, Rusland, en vooral de Arabische
de aanwinst rechtvaard met een Fin, lieder

Op weg naar Palestina

9 Mei 1933

BUITENLAND.

PALESTIJNSCHE REISSCHETSEN

Op weg naar het beloofde land — „Hatikuah”.

IMPRESSIES VAN BOORD.

A/b. van de „Italia”, 3 Mei '33.

Ik ben op weg naar Palestina en zit op het
verkeerde schip. Te Amsterdam had ik op de
„Adria”, van den Lloyd Triestino, plaats-
besproken naar Jaffa; toen ik te Triest aan-
kwam, lag in plaats van de „Adria” de „Italia”
aan de kade. Spijt behoef ik van deze schepen-
wisseling niet te hebben: de „Italia” is grooter
en, naar mij werd verzekerd, beter ingericht
dan de „Adria”. Maar dit is niet het inter-
sante van de wisseling. Dit schuilt ergens
anders. De „Italia” is voor de „Adria” — die

Nu ten gevolge van de jongste
gebeurtenissen in Duitschland het
emigratie-probleem aan de orde
is gekomen, heeft onze medewerker Philip
Mechanicus, onzen lezers door zijn Rus-
sische Reisschetsen bekend, zich naar
Palestina begeven om daar de immigratie-
mogelijkheden te bestudeeren en met
eigen oogen het land te bekijken dat meer
dan ooit voor vele Joden het „Belooft
Land” geworden is.

Wij plaatsen heden zijn eerste artikel,
op de heenreis naar Jaffa geschreven.

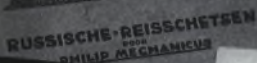
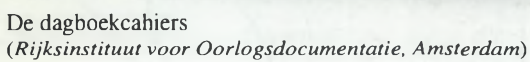
lijk, ergens weg te duiken. Een groot deel dezer
„toeristen” zijn natuurlijk Duitsche joden, die

Portret van een onbekende tekenaar, Jeruzalem, 18 mei 1933 (*Ph. Mechanicus, Amsterdam*)

Met Olga Moskowsky-Elias in Zwitserland, augustus 1939

EEN VOLK
BOUWT ZIJN HUIS

IN DEPOT

dagboek
uit
westerbork
van
philip mechanicus

ingeleid
door
prof. dr. j. prasser

PALESTIJNSCHE REISSCHETSEN
PHILIP MECHANICUS
UITGAVE VAN HET ALGEMEEN HANDELSBLAD N.Y.

Westerbork, de 'Boulevard des Misères'
(Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam)

Aankomst transport (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam)

Westerboord 29 maart
Philips ontvingen
Dank.
Philip

Kaart aan Jo Heinsius, 29 maart 1943

26 November '42

lieve Jo, En paar woorden van mijn
zielheid. Mijn rechte hand is nog altijd heel
hartelijk, maar het schrijven gaat niet heel. Het
wel schrijven ben ik niet bij machte, maar de be-
doeling van dit briefje is de teken van leven.
Ten eerste bedankt voor je fijne postkaart, die in
deze moeilijke en zware tijden. Je zijn, goed
repareert, als de wereld in ongeschiedene staat
aan gekomen. Als nieuwe patient krijg ik hier
een extra zachte brood en ook wel nog meer
de boter en vleeschverrijking is verbeterd
bepaald. Ik heb vooral de eieren en de heerlijke kaas
erg op prijs gesteld als delicatessen, waarvan de
hij bestaande van uw wijlen nog verspreiden. Goud
trouwen en het onwettige roegbrood dat de volk
smakelijkheid van alles vindt. Ik zie dat de nach-
proef van een groot geluk is. Ben groet
geeft trouwen en veel met mijn drie en vijfde
genetendheid. Ik heb verhoord, en de best
hoofd dankbaar dat je zo goed voor me hebt
verzorgd. Ook de appels wil ik niet vergeten. De

Annemarie van den Bergh-Riess, Cairo 1952
(Mw A.G. van Wermeskerken, Amsterdam)

Ruïne Krematorium II Auschwitz-Birkenau (foto A. Gilbert)

Laatste portret van Mechanicus, augustus 1942